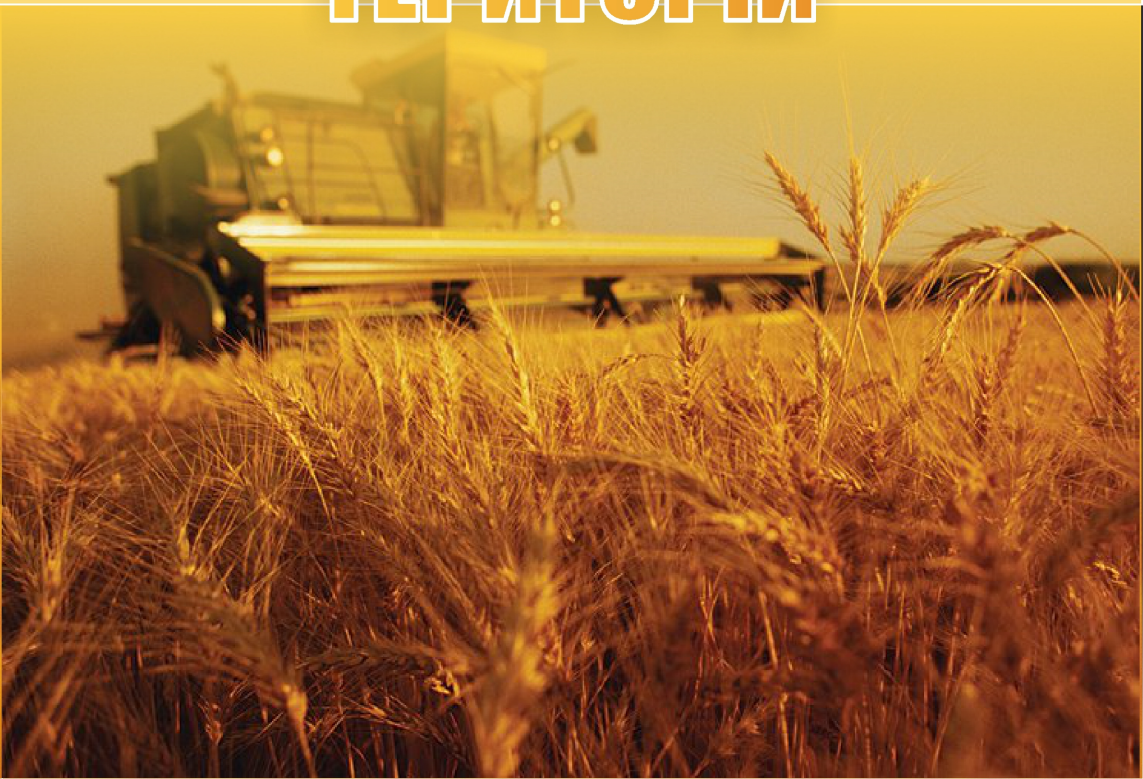

Л. М. Газуда
Н. М. Готько
М. Ю. Лалакулич

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ВІДОКРЕМЛЕНИЙ ПІДРОЗДІЛ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
БІОРЕСУРСІВ І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ
«МУКАЧІВСЬКИЙ АГРАРНИЙ КОЛЕДЖ»
УЖГОРОДСЬКИЙ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ІНСТИТУТ
КНТЕУ**

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Ужгород – 2015

ББК 65.9(4УКР-4ЗАК)32

УДК 338.432.(477.87)

Г 13

Розвиток сільських територій: монографія / Л. М. Газуда, Н. М. Готько, М. Ю. Лалакулич. – Ужгород: Видавництво ФОП Сабов А.М., – 2015. – 204 с.

ISBN 978-617-7344-10-9

У монографії розглянуто особливості забезпечення збалансованого розвитку сільських територій. Досліджено процеси і обґрунтовано результати реформування аграрного сектору в умовах ринкового господарювання, оскільки відмічені процеси тісно пов'язані із перспективами соціально-економічного розвитку сільських територій. Окреслено концептуальні підходи до формування системного багатофункціонального розвитку територій сільської місцевості, в тому числі в контексті діяльності підприємств різних форм власності і форм господарювання. Розкрито специфіку сільських територій як об'єкта сільського розвитку та управління, обґрунтовано необхідність застосування до них територіального підходу. Обумовлено доцільність формування відповідної соціальної інфраструктури на селі, виявлено її вплив на системний розвиток сільських територій. Узагальнено зарубіжний досвід управління сільськими територіями, окреслено напрями і можливості трансформації його в Україні та окремих прикордонних регіонах. Значна увага приділена економічним, правовим і організаційним важелям розширеного відтворення сільських територій.

Видання розраховано на широке коло спеціалістів науковців, практиків, викладачів і студентів вузів, коледжів аграрного і економічного профілю, працівників управлінських структур, державних органів влади, органів місцевого самоврядування.

Рецензенти:

- М. Й. Малік** – академік НААН України, доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України
- М. А. Лендел** – член-кореспондент НААН України, доктор економічних наук, професор, заслужений економіст України
- П. П. Гаврилко** – кандидат економічних наук, професор, заслужений працівник народної освіти України

*Рекомендовано до друку Вченою радою
ДВНЗ „Ужгородський національний університет”
(протокол № 9 від 30 вересня 2015 р.)*

ISBN 978-617-7344-10-9

©Л. М. Газуда, Н. М. Готько, М. Ю. Лалакулич, 2015

ЗМІСТ

Передмова.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ.....	8
1.1. Науково-теоретичні основи функціонування і розвитку сільських територій.....	8
1.2. Сільські території в системі сталого розвитку економіки.....	26
1.3. Концептуальні засади системного розвитку сільських територій.....	42
РОЗДІЛ 2. СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ	59
2.1. Функціональність сільських територій	59
2.2. Аграрна сфера як складова розвитку сільських територій.....	78
2.3. Соціальна сфера в системі функціонування сільських територій.....	95
РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ.....	114
3.1. Регулювання розвитку сільських територій: трансформація зарубіжного досвіду в Україні.....	114
3.2. Державне регулювання розвитку сільських територій.....	138
3.3. Перспективи відродження сільських територій	161
Післямова.....	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	180
ДОДАТКИ.....	200

Передмова

Актуалізація розвитку сільських територій, в умовах екологічних та продовольчих викликів, обумовлюється необхідністю окреслення специфічних засад їх функціонування в системі національної економіки на основі врахування принципів сталого розвитку й ефективного господарювання. Досягнення цілей системного розвитку сільських територій вимагає обґрунтованого і виваженого природокористування, визначення пріоритетів подальшого функціонування цих територій з урахуванням принципу збалансованості економічних, соціальних та екологічних інтересів.

Сільським територіям притаманні особливі просторові, демографічні, природно-ресурсні, виробничо-господарські, соціальні, еколого-економічні, адміністративно-управлінські та культурно-історичні характеристики. Особливості геопросторового, зокрема периферійного розміщення сільських територій, створюють специфічні умови для формування і розвитку соціально-економічних відносин таких територій як із центром регіону, близькими територіями, так і з прилеглими територіями суміжних держав. Це зумовлює необхідність пошуку адекватних інструментів регулювання розвитку сільських територій з урахуванням посиленого впливу існуючих форм взаємодії із зовнішніми партнерами.

Нині постає завдання у переосмисленні функціонального призначення позаміських територій та загальних принципів регулювання розвитку сільських територій у межах сучасних наукових концепцій з метою підвищення ролі сільської місцевості і забезпечення збалансованого розвитку національної економічної системи та соціально-економічного розвитку держави в цілому. В умовах збереження агропромислового призначення сільських територій відбувається розширення їх традиційних функцій, що зумовлюється як існуючим станом розвитку зазначених територій в Україні, так і впливом глобальних тенденцій і змін, зрушень у структурі суспільного виробництва. Зазначене зумовило перехід від звуженого галузевого бачення сільської

території до розширеного просторово-функціонального, за яким досліджувані території розглядаються як складна система з притаманними їй ознаками, функціями, ендегенними та екзогенними зв'язками.

Для сільських територій областей Карпатського регіону характерними є спільні риси, що вказують на обмежені можливості функціонування ефективного агропромислового виробництва (малоземелля, несприятливі природно-кліматичні умови) та водночас на широкі можливості для розбудови альтернативних видів економічної діяльності. Багатофункціональний розвиток сільських територій староприкордонних регіонів України має відбуватися зі збереженням їх екологічно безпечного статусу, чого можна досягти лише з імплементацією засад сталого розвитку в практику управління на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях. Серед важливих завдань розвитку сільських територій прикордонного регіону – максимізація позитивних та мінімізація негативних зовнішніх ефектів (екстерналій), зумовлених близькістю кордону.

Системне вирішення існуючих проблем розвитку сільських територій нашої держави вимагає насамперед послідовного та науковообґрунтованого, нормативно закріпленого підходу, концептуального бачення майбутнього сільських територій України та її регіонів, що дозволить поєднати екологічне спрямування сталого розвитку, просторово-функціональну ефективність територіального розвитку, гуманізм та соціальну орієнтацію сільського розвитку.

Відмічене дає підстави стверджувати, що у період поглиблення ринкових відносин постає необхідність обґрунтування й оцінки здійснюваних трансформацій розвитку агропромислового комплексу і сільських територій загалом. Подальше удосконалення аграрного виробництва та реалізація перспективних напрямів розбудови АПК є найважливішими чинниками сталого розвитку сільських територій. У регіональному вимірі актуальними і першочерговими завданнями нарощування виробництва продукції продовольства, успішного функціонування сфери АПК є завершення аграрної, в

тому числі земельної реформи. В ході реформування земельних відносин, форм власності і форм господарювання змінилася організаційна структура АПК, виникли проблеми зайнятості сільського населення, забезпечення відповідних умов праці і життя на селі.

Комплексному теоретико-методичному дослідженню проблем функціонування агропромислового комплексу та сільських територій в умовах ринкових трансформацій присвятили свої праці українські вчені П. Гайдуцький, В. Галушко, М. Гладій, С. Кваша, Ю. Лупенко, П. Макаренко, М. Малік, О. Могильний, О. Онищенко, О. Павлов, П. Саблук, М. Сахацький, М. Талавира, В. Трегобчук, А. Юзефович, В. Юрчишин та ін. Проблеми регіонального розвитку АПК і сільських територій відображені у наукових працях І. Баланюка, М. Газуди, М. Лендела, В. Яреми та ін.

Доцільно відмітити важливу роль сільських територій у розвитку національної економіки, що проявляється передусім у їх функціональності з огляду на наявність і використання природноресурсного, трудоворесурсного, економічного та соціального потенціалу окремо взятих територій. Підсилює відмічену роль вигідне географічне розташування сільської місцевості, близькість кордонів, зокрема областей Карпатського регіону, з країнами-членами Євросоюзу, де відкриваються можливості задіяння зовнішньоекономічних зв'язків у пріоритетних сферах і видах економічної діяльності суміжних територій. Важливим при цьому є вмiле поєднання зусиль адміністративно-управлінського персоналу у процесі раціонального використання тих чи інших ресурсів і можливостей забезпечення сталого розвитку певної території.

Функція життєзабезпечення, виконувана сільськими територіями через забезпечення продовольчої безпеки країни, є провідною складовою економічної безпеки, що формує здатність національної економіки до розширеного відтворення з метою задоволення потреб населення країни у власній продовольчій продукції, підвищення її конкурентоздатності, зменшення зовнішнього впливу щодо її наповнення на основі політики протекціонізму.

Вагомою є соціальна функція сільських територій, яка реалізується за рахунок формування дієвого соціального осередку, зокрема сільської громади. Результативність цієї функції проявляється в ефективному і раціональному використанні наявного територіального потенціалу, збереженні і відтворенні навколишнього природного середовища, а також створенні передумов для забезпечення сталого розвитку досліджуваних територій. При цьому важливим є врахування інтересів сільських мешканців стосовно підвищення добробуту і якості їх життя.

Разом з тим недостатня розробленість досліджуваної проблематики в регіональному зрізі, її актуальність, потреба вдосконалення системи управління сільськими територіями і практична важливість зумовили вибір тематики наукового дослідження.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

1.1. Науково-теоретичні основи функціонування і розвитку сільських територій

Множинність підходів до визначення сутності сільських територій, їх структури, ендогенних та екзогенних зв'язків, можливих перспектив розвитку спричинена насамперед об'єктивною реальністю сучасного українського села, масштабами і специфікою проблемних питань, які характеризують нинішній етап розвитку сільських територій нашої країни. Тому і критерії, покладені в основу дослідження сутності та особливостей об'єкта дослідження, різняться залежно від того, яке проблемне питання вирішується науковим дослідженням, увага науковців акцентується на таких проблемах, як геопросторовий, соціально-економічний, екологічний розвиток тощо.

Єдиний підхід до визначення категорії «сільська територія», на нашу думку, виробити складно. Мова може йти про загальні концептуальні засади розуміння цього поняття залежно від наукового інтересу. За роки розвитку української економічної науки в умовах незалежності напрацьовано значну теоретичну базу в названому напрямі. Системна криза, в якій вже тривалий період знаходиться більшість сільських населених пунктів, підтримує зацікавленість вітчизняних науковців у пошуку шляхів виходу з ситуації, що склалася. Відбувається ґрунтовне переосмислення поглядів щодо майбутнього українського села, шляхів його подальшого розвитку і функціонування в умовах ринку, посиленого впливу загальних цивілізаційних змін та процесів інтеграції нашої держави у світову економічну систему.

Загалом для сучасної наукової думки, що сформувалася в трансформаційний період, стосовно проблеми розвитку сільських територій в Україні характерні дві основні риси: перехід від галузевого підходу до розуміння сутності та ознак сільського сектору до функціонального;

дослідження сільських територій як складного системного утворення, що виступає самостійним складним об'єктом державного регулювання.

Детальне вивчення ознак та особливостей розвитку й функціонування сільських територій потребує, насамперед, уточнення сутності поняття «сільська територія», визначення його місця у системі понятійно-категоріального апарату, що характеризує зазначений напрям досліджень. Так, О.І. Павлов виділяє принаймні 11 споріднених понять, які відбивають той чи інший бік обраного об'єкта дослідження і часто використовуються для передачі змісту поняття «сільська місцевість», «село»: сільські населені пункти (поселення), аграрний сектор, аграрна сфера, аграрний сектор економіки, сільське господарство, агровиробництво (сільськогосподарське виробництво), агропродовольчий сектор, сільська економіка, сільський сектор, агропромисловий комплекс, агропромислове виробництво [105, с.11]. Разом з тим, з аналізу запропонованих вітчизняними науковцями визначень цих понять слідує, що найбільш часто вживаними і загальними за своїм змістовим навантаженням та сукупністю ознак є поняття «сільська місцевість» та «сільська територія». Причому останнє можна вважати ширшим за змістом, оскільки воно охоплює об'єкт не тільки у сукупності суто географічних, просторових характеристик, а й у зв'язку з продуктивними силами, пов'язаними з місцевістю.

У вітчизняній науковій думці домінує просторова концепція розвитку українського села, а фундаментальні категорії географії широко використовуються для пояснення ознак і проявів розвитку сільських територій. Такий міждисциплінарний підхід дозволяє розглядати сільські території як структурне утворення на різних його рівнях: економічному, географічному, соціальному, екологічному, історичному. Географічне розуміння досліджуваного об'єкта як основи знаходимо як у розробках з питань державного управління, так і у наукових дослідженнях вітчизняних представників шкіл розвитку продуктивних сил. Серед останніх найбільш вдало

визначають поняття сільської території праці О. Павлова, А. Лісового, М. Маліка, М. Пулім, П. Саблука, М. Талавирі, В. Юрчишина.

За визначенням В. Юрчишина, сільська територія являє собою складну і багатофункціональну природну, соціально-економічну і виробничо-господарську структуру і характеризується сукупністю властивих кожній з них особливостей: площею земельних угідь, на яких вона розміщена; чисельністю проживаючих і зайнятих у виробництві і обслуговуванні людей; обсягами і структурою виробництва; розвитком соціальної і виробничої інфраструктури; формою зайнятості проживаючих на ній та іншими рисами [188, с. 7]. Таке тлумачення сутності та ознак сільських територій акцентує на важливості взаємозв'язку складових продуктивних сил по відношенню до простору, яким обмежені такі території, наголошує на їх функціональності.

Системне бачення поняття «сільські території» прослідковується і у працях інших науковців, що наголошують на їх багатофункціональності. У межах територіально-функціонального підходу, згідно з О. Павловим, сільські території – це «...гетерогенні, поліфункціональні утворення з населенням як системоутворювальним елементом...», тобто сільські території розглядаються як системи зі значною кількістю взаємодоповнюючих функцій, для яких характерними є відкритість, непередбачуваність, невривноваженість і нестабільність [106, с. 9]. М. Малік та В. Пулім [83] визначають сільську територію як складну багатофункціональну природну, соціально-економічну та виробничо-господарську систему з властивими їй кількісними, структурними, природними характеристиками та відповідним цьому сутнісним наповненням.

На важливості ролі сільської території не тільки як системи, пов'язаної з конкретною територією і населенням, але і як складової національного господарства та механізму реалізації загальнодержавних цілей, невід'ємного елемента у забезпеченні загального добробуту в державі, наголошує М. Талавиря: «Сільська територія – це категорія, яка уособлює на адміністративно-територіально обмеженій сукупності сіл все те, чим вони наділені, що на них розташоване, функціонує і використовується в інтересах

громадян, які є постійними чи наявними мешканцями, а також на благо країни в цілому...» [169, с. 44].

Об'єктивна реальність розвитку господарського комплексу в умовах посилення впливу світових, цивілізаційних тенденцій і структурних змін, характерних для більшості економік світу, зумовила ґрунтовний перегляд наукових та управлінських позицій щодо ролі сільських територій. Останні вже не розглядаються суто як сировинна та працересурсна база розвитку АПК, оскільки на практиці доведено, що не всі населені пункти орієнтовані на виробництво і реалізацію продукції АПК. Тим більше в сучасних умовах зайнятість у сільському, лісовому господарстві вже не може виступати критерієм ідентифікації сільських територій. Досвід країн Європи свідчить про те, що максимальна віддача агропромислового комплексу досягається за умов ефективної організації розвитку сільськогосподарського виробництва, автоматизації та інноваційних підходів до управління.

В сучасних умовах, коли межі міських поселень активно розширюються за рахунок приміських зон, перші часто переходять під юрисдикцію міських рад, з'являється дедалі більше сільських територій, що втрачають свої первинні риси і переорієнтовуються на промислове виробництво, не пов'язане з сільським господарством, на сферу послуг, тобто стають багатофункціональними. Тому визначення, за якими до сільської місцевості пропонується відносити регіони, у яких переважають сільське і лісове господарство, з відповідним типом поселень, або де сільська територія розглядається як поселенська і трудовресурсна база аграрної сфери, вже не відображають повною мірою сутнісних ознак сучасних сільських територій та їх функцій.

Більше того, у сучасній науковій думці має місце бачення, за яким тип забудови місцевості та товарність продукції (сільськогосподарського призначення) вже не вважаються головними критеріями віднесення території до міської чи сільської. Так, на думку В. Єрмоленка, головною ознакою сільських територій є зайнятість більшості населення у сільському господарстві, цільове використання земель для сільськогосподарського виробництва або для

відтворення виробничих емоційно-енергетичних витрат сільського населення [50]. Такий підхід значно розширює географічно-просторові межі сільських територій, дозволяє відносити до них території рекреаційного призначення та навіть території в межах міст, що належать сільськогосподарським товаровиробникам.

Сьогодні приклад села Ямниця Тисменицького району Івано-Франківської області, наведений як зразок приміського села, де переважає промислове виробництво [169, с.41], можна значно доповнити переліком інших населених пунктів неміського типу, для яких характерна позааграрна зайнятість. Такі процеси обумовлюються не тільки кризовим станом сільського господарства в країні, але і об'єктивними процесами зменшення частки сільського господарства в структурі зайнятості населення, що в цілому характерно для глобальної економіки.

Головною рисою сучасного етапу розвитку людської цивілізації та соціально-економічних відносин початку ХХІ ст., що отримав назву «постіндустріального», «інформаційного», є перелив трудових ресурсів з аграрного (первинного) і промислового (вторинного) сектору в сферу обслуговування. Зазначене, однак, не означає занепаду агропромислового виробництва, а характеризує його якісний розвиток через зростання продуктивності праці, вдосконалення її організації та технології виробництва. Також зменшення частки зайнятих у сільському господарстві у розвинутих країнах світу пояснюється зростанням продуктивності праці у первинному секторі економіки значно швидшими темпами, ніж попиту на продукцію його виробництва [12]. Країни ЄС практично повністю забезпечують себе власними сільгосппродуктами (до 95 %), в той час як частка первинного сектору у ВВП становить лише 2 %, а зайнято у сільськогосподарському секторі різних країн за даними Євростату від 3 до 10 % населення.

Хоча агропродовольча функція досі залишається домінантною для переважної більшості сільських територій, характерне для сучасного етапу розвитку суспільства вивільнення зайнятих у сільському господарстві вимагає

вирішення проблеми альтернативного працевлаштування сільського населення. Тому можна погодитися, що «...для запровадження територіального підходу необхідно подолати економічний редукаціонізм та аграрний фундаменталізм, що дозволить здійснювати системний аналіз як економічних відносин, так і умов життєдіяльності сільського населення та стану навколишнього середовища» [106, с. 9].

Історично-адміністративний підхід до розуміння сутності сільських територій пропонує С. Мельник, визначаючи останні як історично сформовані елементи поселенської мережі, що поєднують організаційну і функціональну сукупність селищ, сіл, хуторів, односімейних та інших жилих утворень, які знаходяться під юрисдикцією сільських (селищних рад) [88, с. 342]. Однак, враховуючи чинну систему адміністративно-територіального устрою України, можна сказати, що селищні (сільські) ради є первинним рівнем організації та управління, в той час як сільські території водночас підпадають під вплив районного та обласного рівнів.

Зведення сутності сільських територій до адміністративного поділу на міські та позаміські є дещо обмеженим. Більш доречною є територіальна прив'язка, тобто визначення сільської місцевості, її функціональних та організаційних зв'язків з огляду на географічні поняття простору і часу. Тоді цілком логічним і доречним є розгляд сільських територій як багатофункціональної соціально-економічної системи з комбінацією елементів, зворотними зв'язками між ними тощо.

Проблема аналізу сільських територій криється і в розбіжностях щодо адміністративних елементів, складових сільських територій. По-перше, чи можна вважати сільськими територіями селища міського типу? По-друге, чи можна розглядати як такі території, прилеглі до урбанізованої зони, тобто наближені і пов'язані з містом інфраструктурою, трудовими потоками через маятникову міграцію тощо. Дійсно, думки науковців з приводу першого питання розходяться. Поняття сільських територій виходить за межі адміністративного поділу України в прямому розумінні, є значно ширшим. За

методологією офіційної статистики соціально-економічні показники селищ міського типу включаються у дані міст. Разом з тим, дехто з науковців, здійснюючи поділ регіону за адміністративно-територіальним принципом, відносить до сільських районів хутори, села, селища міського типу та міста районного значення або ж взагалі наголошує на утворенні так званих «змішаних» типів територій (урбанізованих ареалів) внаслідок посилення взаємодії процесів руралізації та урбанізації [105, с. 25; 14, с. 159-160]. Таким чином, традиційне і найбільш поширене тлумачення сільської території як «території поза містом» суперечить офіційній методології статистики, дані якої є інформаційною базою досліджень. Тут же [105, с. 25], зазначається, що існує ймовірність поступового переходу селищ міського типу та районних міст у статус сільських поселень («руралізація» поселень) та навпаки, переродження невеликих сільських населених пунктів у вищі за рівнем територіального поділу пункти («урбанізація» сіл). Однак такі процеси охопити формальною статистикою також складно.

Не можна оминати й того факту, що проблеми забезпечення житлом населення міст та брак робочих місць у наближених сільських поселеннях, популярність приміських зон як місць для комфортного проживання породжують два полярні процеси, подібні до зазначених вище. По-перше, відбувається поступове «поглинання» обласними центрами та значними за розміром містами обласного значення своїх сіл-супутників, по-друге – розширення подібних сіл та селищ, їх остаточне адміністративне відокремлення при збереженні сталих соціально-економічних зв'язків з центром (центральною містом).

У зв'язку із зазначеним вище заслуговує на увагу позиція І. Залуцького, згідно з якою сільською територією пропонується вважати відокремлену, включно із затвердженими межами міста або селища міського типу, ідентифіковану за геопросторовою ознакою та адміністративною підпорядкованістю територію адміністративно-територіального утворення з відповідними структурою, умовами, ресурсами, властивостями і

характеристиками [54, с. 38]. Таке визначення автор пропонує включити як нормативно-правову категорію у законодавство щодо засад аграрної політики, політики розвитку регіонів та адміністративно-територіального устрою країни. Однак, на нашу думку, правова категорія має більш чітко відображати, що саме вважати межами сільської території, які саме властивості і характеристики мають бути у неї, має бути чіткою, зрозумілою і однозначною, базуватися на обґрунтованих фактичних критеріях віднесення території до сільської (щільність проживання населення, розміри населеного пункту, адміністративна підпорядкованість, віддаленість від адміністративного центру регіону тощо). Тому наведене автором визначення сільської території потребує змістового та методичного наповнення.

Селяноцентризм, виділення соціальної складової як домінуючої у будові сільських територій як об'єкта дослідження переважає у поглядах цитованих науковців та знаходить своє продовження у працях їх послідовників, таких, як М. Смушак, О. Белевят, В. Щербатюк, Н. Стоянець. А тому у працях [143, 96, 7, 165] соціальний розвиток села, створення умов для всебічного задоволення потреб селянина розглядається як пріоритетний критерій розвитку і головний напрям державної політики. Справді, сільські території необхідно розглядати насамперед не тільки як сировинну, трудову базу АПК, як джерело продовольства для урбанізованих територій, але й насамперед як середовище для комфортного проживання населення у всіх його розуміннях. Організація середовища для проживання населення та функціонування господарства незначних за розмірами населених пунктів, прилеглих територій дозволяє не тільки зменшити навантаження на міста, але і значно скоротити економічні втрати від нерационального розселення в межах регіону.

До прикладу, у праці [143] виділено продовольчу, екологозабезпечуючу, рекреаційну, соціокультурну, ресурсно-потенціальну, демографічну, економічну, виробничу, історичну, духовну, самоврядну, господарську функції сільських територій (продовольча функція, очевидно, є першочерговою), однак визначальним елементом системи сільських територій визначено саме соціум,

що представлений громадою, населенням, а не природно-ресурсний потенціал, не виробничо-господарська сфера.

Розуміння сільських територій як складної системи є особливо важливим при обґрунтуванні наукових основ державної політики сприяння їх розвитку. Відхід від галузевого підходу, за яким важелі державного управління спрямовуються головним чином на врегулювання питань, пов'язаних з функціонуванням агропромислового комплексу, означає зміщення акцентів у бік соціальної складової розвитку села. Суспільне призначення сільських територій обумовлюється не тільки гарантуванням продовольчої безпеки країни, як наголошувалося в радянські часи, але і формуванням сприятливого життєвого середовища, збереженням селянства як носія української ідентичності та державності [106, с. 11], досягненням та підтриманням балансу між економічним, соціальним та екологічним розвитком.

Враховуючи той факт, що проблема комплексного розвитку сільських територій виходить за межі розгляду пріоритетних напрямів аграрної політики, правове забезпечення статусу сільських територій та їх складових набуває особливої актуальності. Правова невизначеність поняття «сільська територія» ускладнює формування стратегічних напрямів розвитку, визначення інструментів та механізмів його досягнення та суб'єктів реалізації політики соціально-економічного розвитку сільських територій [37, с. 122-128].

На нашу думку, за умов збереження євроінтеграційного курсу держави ідентифікація сільських територій нашої країни має відбуватися з одного боку, з урахуванням загальноприйнятих на міжнародному рівні критеріїв поділу територій, з іншого – з урахуванням специфіки стану та процесів, характерних для сільських територій України на сучасному етапі. Досвід управління розвитком сільських територій нашої держави в умовах демократизації ринкових відносин та структурних трансформацій обмежений часовим лагом здобуття незалежності, тому цілком адекватним сучасним умовам є врахування досвіду розвинутих країн світу, де досягається мінімізація розриву у рівнях розвитку міської та сільської зон, а високоефективна організація

агропромислового виробництва дозволяє досягти максимального ефекту з мінімальними затратами факторів виробництва [36, с. 78-80].

Вибір інструментів управління розвитком сільських територій загалом і АПК зокрема у кожній національній економічній системі визначається її специфічними рисами, головним чином залежить від забезпеченості природними і трудовими ресурсами. Разом з тим єдині методологічні підходи до визначення сільських територій дозволяють спростити процес управління їх розвитком. Розглянемо детальніше критерії, покладені в основу віднесення територій до сільських відповідно до існуючих класифікацій, зокрема за методологією Організації економічного співробітництва і розвитку та Статистичної комісії Європейського Союзу.

Регіони країн-членів Організації економічного співробітництва і розвитку класифікуються за двома територіальними рівнями. Вищий територіальний рівень складається з макрорегіонів, а останні, в свою чергу, – з мікрорегіонів. Малі (мікро) регіони поділяються за географічними ознаками на переважно сільські (*predominantly rural*), проміжні (*intermediate*) та переважно міські (*predominantly urban*). Ця типологія отримала поширення за рахунок включення ознаки віддаленості елементів територій від міст до базової класифікації. Така методологія, на відміну від базової типології регіонів, дозволяє не тільки здійснити поділ територій за економічними показниками, зокрема трудовими, але і ранжувати сільські території за впливом на них територіально близьких міських агломерацій. Така методологія знайшла застосування при дослідженні країн Північної Америки та Європи, однак поширення її на інші країни вимагає додаткового вивчення.

Розширена методологія ОЕСР не позбавлена недоліків, що звужує можливості її застосування в окремих національних господарствах. Зокрема, значення відстані, відображеної у хвилинах, необхідних для переміщення, є умовним показником, що має коригуватися залежно від розмірів країни та середньої щільності проживання населення. По-друге, на такий показник часу суттєво впливає як власне специфіка території (гориста місцевість, рівнинна),

так і рівень розвитку, якість транспортної інфраструктури. Останній чинник обмежує можливості застосування методології щодо країн, що розвиваються, та трансформаційних економік. За базовою класифікацією (рис. 1.1) переважно міськими вважаються регіони (території), де частка сільського населення не перевищує 15 %, проміжними – 15-50 %, переважно сільськими – з більш як 50 % сільського населення.

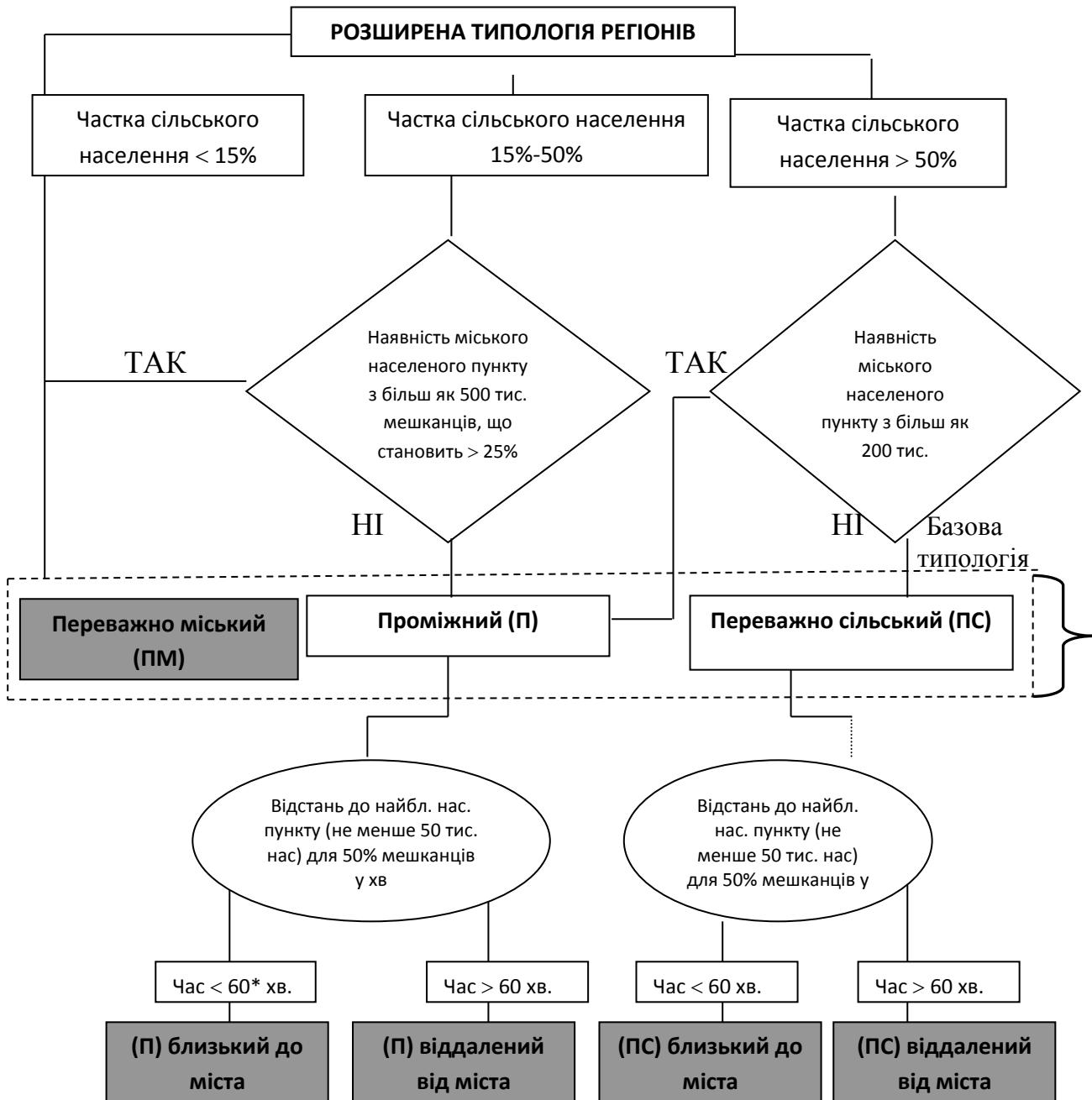

Рис. 1.1 Алгоритм класифікації регіонів за розширеною методологією ОЕСР [190]. Примітка: Для Європи час відстані визначено на рівні 45 хвилин, для США, Канади, Мексики – 60 хвилин.

За розширеною типологією у віддалених сільських територіях США проживає 11 % населення, Канади – 57 %, у ЄС у віддалених регіонах нараховується 5 % від загальної кількості населення. Тобто фактично кількість віддалених населених пунктів та територій з такими пунктами зростають пропорційно розмірам країни.

Варіативною типологією щодо зазначеної вище є класифікація територій Статистичної комісії Європейського Союзу, що базується на визначенні рівня урбанізації територій. Відповідно до цієї класифікації території поділяються на густонаселені (щільність проживання населення не менше 500 чол./кв. км, кількість населення пунктів – не менше 50000 осіб), проміжні (щільність - більше 100 чол./кв. км, загальна кількість населення не менше 50000 осіб) та / або такі території прилягають до густонаселених), всі інші – слабозаселені території [196].

Така класифікація призначена насамперед для контролю за розселенням та адміністративних цілей економічного об'єднання, а тому меншою мірою, ніж охарактеризована вище, може використовуватись для аналізу соціально-економічного розвитку сільських територій. Тому країни-члени ЄС паралельно із зазначеною класифікацією застосовують власні методології, які разом з тим, побудовані на схожих підходах і використовують такі індикатори, як щільність населення, кількість і розмір населених пунктів, їх віддаленість один від одного тощо.

Узагальнюючи проаналізовані підходи до визначення категорії «сільська територія» та її характерних особливостей, зіставлення зазначеного із сучасними умовами функціонування цих територій, сільську територію доцільно розглядати у сукупності таких її характеристик:

1) просторові – площа, протяжність, розташування щодо суміжних населених пунктів регіону, до якого територія належить, сусідніх регіонів, регіонів та населених пунктів інших державних утворень;

2) демографічні – щільність населення, його віковий, статевий, етнічний склад, особливості системи розселення;

3) природно-ресурсні – кліматичні особливості території, природно-ресурсний потенціал;

4) виробничо-господарські – загальний стан і рівень розвитку домінуючих галузей господарського комплексу, розвиток підприємництва, стан виробничої інфраструктури та глибина зовнішньоекономічних зв'язків;

5) соціальні – розвиток соціальної інфраструктури, соціальних зв'язків та середовища;

6) еколого-економічні – ступінь залучення природи у виробничо-господарську діяльність суб'єктів території, екологічний стан останньої як прояв зворотного впливу людини і природи;

7) адміністративно-управлінські – кількість адміністративних утворень, юрисдикція і підпорядкованість органів місцевого самоврядування тощо, міра залучення громади у вирішення спільних проблем території;

8) культурно-історичні – наявність культурно-історичних пам'яток, інших визначних місць, що становлять громадський інтерес.

Оскільки в центрі наукового інтересу нашого дослідження є сільські території прикордонних регіонів, вважаємо за необхідне детально розглянути і порівняти зазначені вище характеристики для двох типів сільських територій: таких, що належать до прикордонних регіонів, і тих, що віддалені від державного кордону. Необхідно зробити уточнення, що сільська територія може знаходитися в безпосередній близькості до суміжних країн, або ж бути віддаленою від кордону, але разом з тим адміністративно належати до прикордонного регіону. В обох випадках таку територію будемо вважати включеною до складу прикордонного регіону і такою, якій притаманні специфічні риси.

Уточнення потребує поняття «прикордонний регіон». Узагальнюючи визначення прикордонного регіону, запропоновані у працях [5, 8, 90, 184, 77], прикордонну територію можна охарактеризувати як таку, що безпосередньо прилягає до кордону, має особливе геостратегічне розміщення, може бути елементом транскордонного регіону, може мати у своєму складі кілька

адміністративно-територіальних одиниць. У нашому дослідженні прикордонним регіоном вважаємо адміністративно-територіальну одиницю (область), що прилягає до державного кордону.

Прикордонний регіон сам по собі є особливим об'єктом дослідження, передусім через специфічні природно-економічні, геополітичні, соціально-культурні умови, що складаються в ньому, є сприятливими для реалізації первинного рівня зовнішньоекономічних зв'язків. В умовах підвищення ролі місцевого самоврядування встановлення безпосередніх контактів з близькими сусідами є не тільки необхідною умовою реалізації зовнішньоекономічного та зовнішньополітичного курсу держави, але і визначальним інструментом забезпечення стабільного і поступального розвитку регіону.

Багаторічний досвід становлення і розвитку прикордонного співробітництва засвідчує, що його якісно новий рівень на прикордонних територіях, його інтенсифікація відбуваються передусім там, де головними ініціаторами та виконавцями цієї співпраці виступають не центральні уряди або політичні партії, а місцеві програми міст, селищ, установи та організації, органи місцевого самоврядування [80, с. 27]. Територіальна близькість, зазвичай близькість менталітету, способу життя, схожі структури виробничо-господарських комплексів прикордонних територій, природно-кліматичні умови створюють сприятливе середовище для організації спільної інвестиційної діяльності, обміну досвідом та подальшого вирішення дотичних економічних, екологічних, гуманітарних проблем. У процесі взаємодії на такому рівні формуються більш стійкі, тривалі стосунки: налагоджуються прямі виробничі зв'язки виробництв, розвивається кооперація, формуються локальні засади подальших інтеграційних процесів.

Характерні ознаки прикордонних регіонів, зокрема просторові, демографічні, природно-ресурсні, виробничо-господарські, соціальні, еколого-економічні, адміністративно-управлінські та культурно-історичні, відрізняють їх від неприкордонних, оскільки створюють специфічні переваги і виклики для

соціально-економічного розвитку регіонів загалом і включених до них територій зокрема (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Характерні ознаки сільських територій прикордонного регіону

Група ознак	Особливості
<i>Просторові</i>	Вигідне гео економічне розташування через близькість державного кордону
<i>Демографічні</i>	Специфічний етнічний склад населення, зумовлений суспільно-історичними зв'язками із суміжними країнами
<i>Природно-ресурсні</i>	Можливості реалізації надлишкових ресурсів на експорт та компенсація дефіцитних ресурсів за рахунок імпорту з мінімальними транспортними витратами
<i>Виробничо-господарські</i>	Сприятливі умови для прикордонного співробітництва; інтенсивні зовнішньоекономічні економічні зв'язки; розвинута транспортно-логістична інфраструктура
<i>Соціальні</i>	Активність вихідних міграційних потоків, значний вплив урядової політики іноземних держав, пов'язаний з підтримкою національних меншин; можлива загроза транзитної міграції через територію
<i>Еколого-економічні</i>	Підвищена загроза транскордонного забруднення і водночас можливість реалізації спільних програм захисту навколишнього середовища прикордонних територій; екологічні наслідки активного використання транспортної інфраструктури
<i>Адміністративно-управлінські</i>	Ускладнене управління розвитком території внаслідок особливого соціального складу населення, гострота проблем, пов'язаних з національною ідентифікацією
<i>Культурно-історичні</i>	Особливості менталітету населення, зумовлені культурно-історичними зв'язками, сприятливі умови для проведення міжнародного спілкування через наявність родинних, дружніх зв'язків з населенням прикордонних територій суміжних країн тощо

*Узагальнено автором на основі джерел: [5; 8; 90; 184, с. 131-138; 77; 80, с. 27].

У такому ракурсі проблеми функціонування та розвитку сільських територій виходять за традиційні межі тлумачення. Для тих прикордонних регіонів, де переважає сільське населення (а в Закарпатській області, за даними статистики, в сільській місцевості проживає понад 62 % населення), сільські території можуть розглядатися не лише як позаміська частина адміністративної області з проживаючим на ній населенням, наявними ресурсами і виробничо-господарськими зв'язками, але і як первинна ланка включення регіону в міжнародні інтеграційні процеси нарівні з містами.

Не виключено, що саме сільські території можуть стати джерелом інтеграційної ініціативи, об'єднуючи інтереси прикордонних регіонів сусідніх держав у транскордонному співробітництві. Оскільки традиційно головним видом діяльності у сільських територіях вважається сільське господарство, лісівництво, рибальство, то одним із ключових напрямів міжрегіональної транскордонної взаємодії може бути саме співпраця у сільськогосподарському секторі. Так, синтезом функцій сільських територій у традиційному їх розумінні та нових функцій, притаманних територіям, географічно наближеним до кордонів, поєднанням цілей розвитку АПК та зовнішньоекономічних завдань є існування так званих транскордонних кластерів у системі АПК, про які йдеться у праці [5, с. 14-15]. Така модель співпраці розглядається автором як ефективна форма міжнародного міжрегіонального обміну досвідом АПК, що сприятиме вирішенню проблем модернізації, нарощування потужностей та сервісного обслуговування фермерських господарств, активізації інвестування в АПК транскордонного регіону тощо.

Переваги географічного розміщення та відповідна інфраструктура визначають структуру господарського комплексу, зайнятість населення прикордонного регіону загалом та сільських територій зокрема. Особливістю прикордонних територій є активний розвиток транспортних комунікацій, розвинута транспортно-логістична інфраструктура, що створює додаткові можливості для розвитку альтернативних видів діяльності на селі та позааграрної зайнятості населення [24, с. 170-177].

Разом з тим близькість кордонів породжує низку проблем гуманітарного характеру, вирішення і подолання наслідків яких виходять за межі регіонального впливу і знаходяться у площині загальнодержавних інтересів. До таких проблем насамперед відносять трудову міграцію та транскордонне забруднення навколишнього середовища.

Прикордонні регіони Українських Карпат характеризуються високою динамікою зовнішньої трудової міграції, насамперед і сільських територій. Переважна частина емігрантів спрямовується у сусідні країни Європейського

Союзу. Негативні наслідки трудової міграції, такі, як втрата найбільш динамічної, економічно активної частини населення, доповнюються іншими ефектами соціального характеру – послабленням родинних зв'язків, соціальною незахищеністю мігрантів тощо.

Проблемою для прикордонних регіонів, у тому числі для Закарпаття, є і потоки нелегальних мігрантів, спрямовані з країн Азії в напрямку Європейського Союзу, що посилюються з безпосереднім наближенням меж цього потужного об'єднання до західного кордону нашої держави. Невирішеність питання протидії нелегальній міграції на регіональному рівні загострює відносини з сусідніми країнами.

Розглядаючи вплив кордону, зокрема прикордонної торгівлі, на соціально-економічний розвиток територій, більшість дослідників наголошують на позитивних чинниках. Однак характерними для прикордонних регіонів є і негативні зовнішні ефекти, так звані екстерналії, що являють собою опосередкований вплив господарської або іншої діяльності одних суб'єктів на третю сторону, що не бере безпосередньої участі ні у процесах виробництва, ні у процесах обміну. Такий негативний зовнішній вплив на населення сільських територій найбільш очевидний щодо експлуатації транспортної інфраструктури.

З одного боку, прокладання транспортних шляхів, магістралей через сільські території прикордонного регіону і розвиток прилеглої до них інфраструктури має позитивний соціально-економічний ефект, що виражається у поживленні транспортного зв'язку сільських населених пунктів з районними, обласними центрами; розширенні можливостей працевлаштування населення у торговельно-роздрібній мережі, розміщеній уздовж магістралей міжнародного значення. З іншого боку, розбудова таких шляхопроводів порушує екологічну цілісність, природний баланс територій, що є особливо загрозливим для територій зі статусом туристично-рекреаційних.

Таким чином, сільська територія прикордонного регіону – це позаміська територія прилеглої до державного кордону адміністративної одиниці (області),

системний зв'язок елементів якої виявляється у просторових, демографічних, виробничо-господарських, соціальних, еколого-економічних, адміністративно-управлінських та культурно-історичних її характеристиках. Для таких сільських територій властиві специфічні риси, зокрема вищий ступінь залучення у зовнішньоекономічні зв'язки через трудову міграцію, збалансований обмін ресурсами, вищий порівняно з іншими територіями ступінь співпраці з іноземними державами через економічні, культурно-історичні та політико-адміністративні зв'язки.

Значним є вплив транскордонного співробітництва на соціально-економічний розвиток регіону. Для сільських територій, що входять до складу прикордонних регіонів, існують кращі потенційні можливості для багатофункціонального розвитку за рахунок позааграрних видів економічної діяльності. Зовнішнє середовище функціонування таких територій розширюється під впливом факторів зовнішньоекономічного характеру.

Прикордонні економічні зв'язки створюють відповідні умови для соціально-економічного розвитку на територіально-регіональному рівні і виражаються у таких формах, як зовнішня торгівля товарами і послугами; взаємний обмін факторами виробництва (в тому числі рух капіталів, робочої сили); науково-технічний обмін; координація і спільна реалізація соціальних, культурних програм; спільне вирішення екологічних проблем.

Узагальнення наукових підходів до визначення сутності "сільські території" дає підстави сформулювати авторське бачення аналізованого поняття. Отже, сільські території – це складна функціональна система, орієнтована не тільки на виробництво і реалізацію продукції аграрного сектору, ефективний розвиток пріоритетних видів економічної діяльності на основі сприятливих умов, притаманних певному регіону, але й соціо-економічне й екологічне просторове утворення з властивими лише йому характерними особливостями і ознаками.

1.2. Сільські території в системі сталого розвитку національної економіки

У сучасному суспільстві розгортаються процеси якісної радикальної трансформації, що зумовлює реалізацію засад глобалізації, інтеграції, інформатизації усіх напрямів життєдіяльності. В цьому контексті у багатьох нових незалежних країнах відбувається активний пошук ефективних моделей національної економіки та системи національної економічної безпеки. Для України як незалежної суверенної держави актуальним є питання вибору оптимальної моделі взаємодії національної економіки зі світовим господарством, зокрема у геостратегічному, ринково-товарному, фінансово-інвестиційному, інституційному напрямках. В умовах трансформаційних перетворень в Україні постає завдання концептуальної розробки нової інтегративної моделі економічних перетворень, пошуку шляхів розбудови конкурентоспроможної, інноваційної, соціально та екологічно орієнтованої національної економіки, спрямованої на "визначення системних позицій щодо перетворення національного господарства України у стійку суспільну цілісність, здатну самовідтворюватися та самоорганізовуватися в напрямі вирішення конкретних соціально-економічних проблем" [147, с. 9]. Отже, в контексті вибору стратегічних засад і перспективних напрямів сталого розвитку України у глобальному світовому середовищі необхідною є реалізація новітніх наукових концепцій функціонування національної економіки і господарювання.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується широким застосуванням філософського і міждисциплінарного поняття «сталий розвиток» у практиці управління соціально-економічними процесами на глобальному, національному, регіональному рівнях. Взаємопроникнення національних економік у глобальному просторі, виявлення і визнання спільних проблем людства зумовило появу та концептуальне наповнення сталого розвитку як динамічної рівноваги економічної, соціальної та екологічної складових. Офіційне зародження концепції відбулося у 1992 році в Ріо-де-Жанейро на

міжнародному форумі в рамках прийняття “Порядку денного на XXI століття”. Сталий розвиток (*англ. «sustainable development»*) було визначено як розвиток, що задовольняє потреби теперішнього часу, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. Єдиної думки щодо походження концепції, її методологічних витоків немає, оскільки ключові засади концепції розглядалися задовго як у програмних документах міжнародних організацій, таких, як власне Організація Об’єднаних Націй та її галузеві інституції, так і у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Об’єктивна єдність людини і природи, перетворююча діяльність першої є в центрі уваги вчення академіка В. Вернадського про ноосферу. Ще у 30-х роках ХХ ст. вчений наголосив на загостренні процесів взаємодії між людиною і природою, посиленні впливу людського розуму на біосферу, тобто природне середовище. Щоправда, як зазначає К.Ситник, творець учення про ноосферу вірив, що майбутнє живої оболонки буде радісним і безхмарним, надійним і стабільним. Він недооцінив негативну дію людського розуму [139]. Активна індустріалізація, виснажливе користування землею та її багатствами, хижацьке ставлення людини до природи, наслідки чого спостерігає нинішнє покоління, ставить на порядок денний головну умову взаємодії людини і природи: збереження балансу і безконфліктне співіснування.

Окремі риси, аспекти, спроби формування засад сталого розвитку сільських територій зокрема і регіонів загалом науковці знаходять у реалізації реформ минулого в межах нинішньої території України, зокрема у селянських реформах 1861 р., столипінських зрушеннях, розробленні планів і програм довгострокового розвитку в колишньому СРСР [50, 92]. Однак спільною рисою у різних періодах таких соціально-економічних відносин є хіба що спроба поліпшити життя людини шляхом використання наявних природних ресурсів, задоволення її потреб у певних благах. На сучасному етапі розвитку людської цивілізації боротьба за обмежені ресурси є значно гострішою, оскільки базується на засадах ринкової економіки, а тому і проблема переходу від

екстенсивного до інтенсивного їх використання, збереження відновлюваності неодмінно супроводжує досягнення цілей соціального розвитку.

Незважаючи на відсутність розходжень у тлумаченні складових сталого розвитку в наукових колах (більшість дотримується соціальної, економічної та екологічної складових, визначених у Концепції сталого розвитку 1992 р.), власне сама ознака розвитку – «сталість» – досі є предметом дискусій. Неоднозначний переклад англійського терміну викликав появу низки синонімічних понять у вітчизняній літературі. Зокрема, зустрічаються співзвучні категорії «стійкий», «життєздатний», «збалансований», «рівноважений», «рівноважний» розвиток тощо. Висловлюється думка про те, що ознака «сталість» є не найбільш вдалим терміном для позначення розвитку, що сам по собі є динамічною характеристикою системи. На думку В. Єрмоленка, термін «стійкий» є більш відповідним сутності розвитку, однак тут же автор зазначає, що найбільш визнаним практикою і сучасною наукою є термін «сталий розвиток» [50]. З іншого боку, сталість ототожнюють зі стабільністю не в часовому вимірі, а в розумінні досягнення економічною системою певного балансу.

Узагальнення наукових підходів до розуміння сутності та проявів сталого (стійкого, життєздатного розвитку), зводиться до того, що:

1) сталість (стійкість) характеризує не статику системи, а її динамізм, поступальність, спрямованість у напрямі досягнення динамічної рівноваги (гомеостазу); сталість характеризує стабільність спрямованості руху, тяжіння системи до подолання існуючого дисбалансу;

2) зміни у системі мають носити не так кількісний, як якісний характер, де економічні досягнення доповнюються якісними змінами суспільного життя, покращенням добробуту людей та середовища проживання;

3) сталий розвиток характеризується економічною ефективністю досягнутих цілей, тобто витрати на досягнення поставлених цілей мають бути економічно обґрунтованими, а результат повинен мати багатократний та довгостроковий ефект;

4) гармонізація інтересів за концепцією сталого розвитку означає збереження соціально-економічно-екологічного балансу та добровільну відмову від виснаження існуючих ресурсів сьогодні заради майбутнього; його основою є подолання сукупності суперечностей, що існують у заданій системі;

5) сталий розвиток повинен бути керованим, науково обґрунтованим, базуватися на системному підході та застосуванні сучасних інформаційно-технічних технологій, прогнозованим у сфері впливу тих чи інших соціально-економічних процесів на кінцевий результат; вибір інструментів впливу на складові динамічної системи має базуватися на принципах збереження загальної рівноваги, недопущення досягнення однієї цілі за рахунок унеможливлення досягнення іншої.

Активне формування міждисциплінарної науки – регіоналістики – як синтезу наукових знань про розвиток просторових систем супроводжується активною експлуатацією ключових положень теорії сталого розвитку щодо територій різного рівня. Регіони і міста стають основною, первинною ланкою реалізації постулатів сталого розвитку.

Посилений негативний вплив людини на середовище існування вимагає розбудови політики розвитку просторових систем на засадах екологічного природокористування і відповідно вибору стратегічних напрямів розвитку на базі зазначеної концепції. Розробка концепції на міжнародному рівні призвела до активної імплементації її ключових положень на національному та регіональному рівнях. Єдиної моделі такого розвитку, що була б однаково дієвою для будь-якої системи, немає, оскільки узгодження інтересів економіки, соціуму та природи потребує всебічного врахування особливостей функціонування системи в сучасності, її потенційних можливостей і пріоритетних напрямів подальшого руху. Тому можна погодитися, що формування збалансованого розвитку потрібно розпочинати виходячи з інтересів конкретної території [167, с. 7]. Такі інтереси визначаються рівнем економічного та соціального розвитку систем, існуючим природно-ресурсним, трудовим потенціалом, місцем території у суспільному поділі праці, в цілому в системі національної економіки. Разом з тим варто

згадати, що одним із ключових положень концепції сталого розвитку є принцип взаємоузгодженості інтересів. Тому до зазначеного вище необхідно додати: досягнення збалансованого розвитку конкретної території не повинно суперечити інтересам інших систем, і передусім національним інтересам. Найбільш точно поняття сталого просторового розвитку дає Н. Павліха, визначаючи його як «..забезпечення органами самоврядування, регіональними та державними суб'єктами управління ефективної взаємодії та раціонального сполучення соціальних, економічних та екологічних елементів простору життєдіяльності людей для повного та доступного задоволення різноманітних потреб усіх верств населення» [99, с. 20]. Таке розуміння сталого розвитку (точніше – сталого розвитку просторових систем) відображає не тільки взаємоузгодженість цілей, але і взаємодоповнюваність та взаємозалежність суб'єктів, що управляють розвитком.

На сучасному етапі розроблення наукового підґрунтя програм розвитку національної економіки сталий розвиток регіонів знаходиться в центрі уваги, визначаються стратегічні напрями спрямування зусиль на рівні адміністративних одиниць (областей), перспективні й оптимальні шляхи використання потенціалу територій. Результати досліджень імплементуються у програмних документах – концепціях, стратегіях розвитку регіонів. Таким чином, концепція сталого розвитку, що у первісному вигляді розглядалася як філософська теорія, ідеологія, бачення майбутнього співіснування людини і природи у глобальному просторі, трансформувалася у науково-методологічну базу соціально-економічного розвитку просторових систем. Попри наукову дискусійність теорії сталого розвитку, за збереження початкової тріади узгодження інтересів національної економіки, суспільства та природи, на їх основі вибудовуються бачення майбутнього таких систем і шляхи досягнення їх збалансованості й еволюції.

Сталий регіональний розвиток стає об'єктивною основою сталого розвитку країни; останній є внеском у загальноцивілізаційний розвиток і формується за рахунок трансформації та взаємоузгодженості пріоритетів сталого розвитку на глобальному, національному і регіональному рівнях (рис. 1.2).

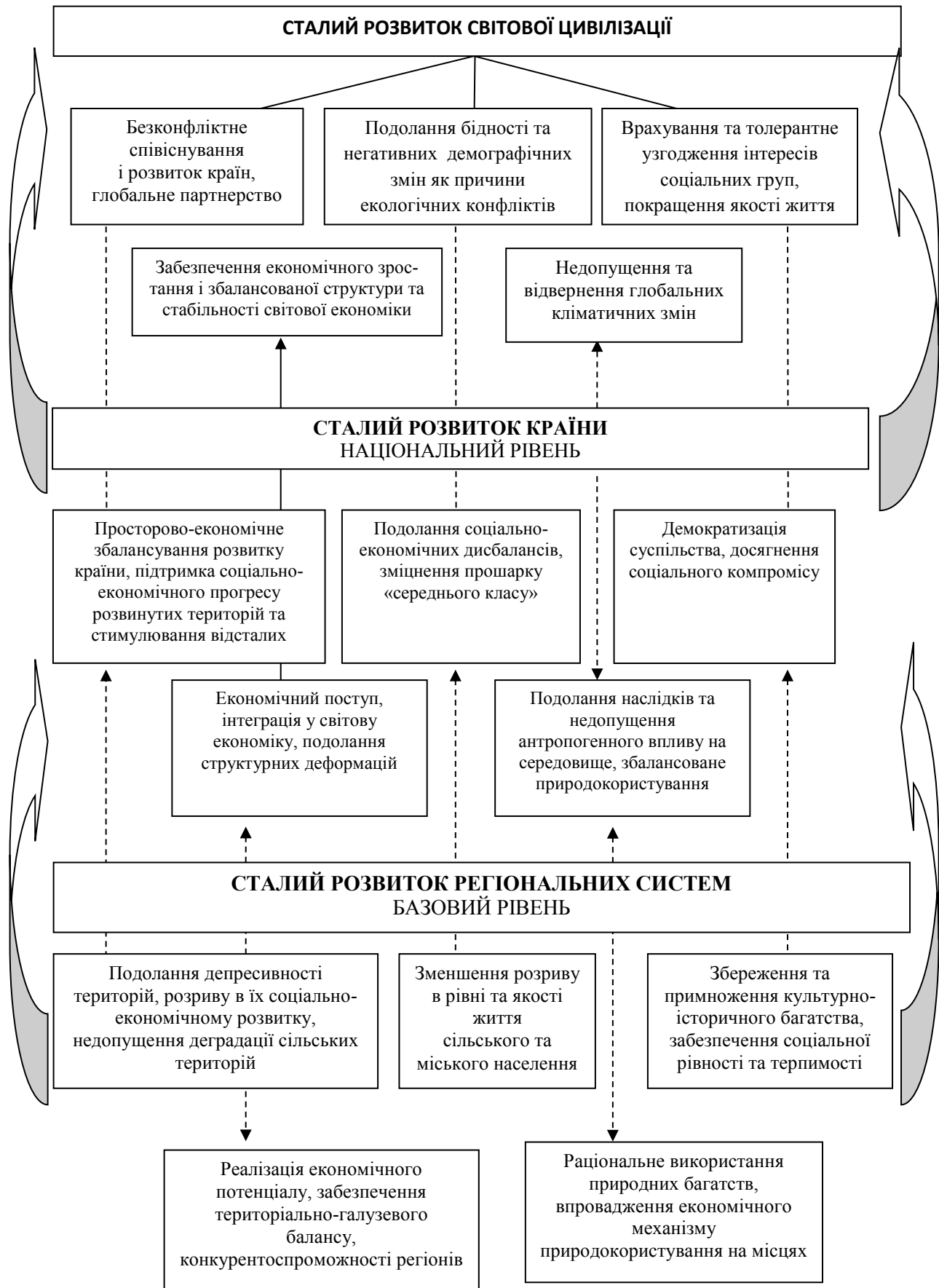

Рис. 1.2. Трансформація та взаємоузгодженість пріоритетів сталого розвитку на глобальному, національному, регіональному рівнях (Авторська розробка).

Пріоритети сталого розвитку на регіональному рівні узгоджуються із загальноцивілізаційними та підпорядковані їм. Реалізація через проміжний, національний рівень сприятиме досягненню поставленого завдання – забезпечення економічного зростання та соціального добробуту у сприятливому для життя та відновлюваному природному середовищі. На наш погляд, базовий, регіональний рівень є основою забезпечення розвитку в заданому концептуальному розумінні. Через вирішення завдань сталого розвитку регіональних систем реалізуються цілі національного рівня, а через останні, в свою чергу, можливе досягнення розвитку людської цивілізації в глобальному масштабі.

У сучасній економіці дедалі виразнішим є розрив у рівнях соціально-економічного розвитку країн, що виникає внаслідок природно-ресурсних, техніко-економічних, організаційно-управлінських відмінностей національних систем. Однак головні цілі, покладені в основу концепції сталого розвитку (національний рівень), є однаково актуальними для всіх національних економік. У межах кожної національної економіки існують передові регіони, з відносно високими показниками соціально-економічного розвитку, і регіони периферійні, що через недостатню забезпеченість природно-ресурсною базою, невдале управління нею, недостатню технологізацію економіки характеризуються низькими соціально-економічними показниками.

Для регіонів України характерним є поглиблення процесів розриву за низкою показників, що характеризують ефективність функціонування економіки, соціальний добробут. За даними офіційної статистики, вони можуть різнитися у десятки і навіть сотні разів. Такий розрив зумовлюється не тільки незавершеністю трансформаційних процесів і неадаптованістю національного господарства до умов функціонування в динамічному інформаційно-технічному світі, але і внутрішніми, властивими кожному конкретному регіону проблемами, вирішення яких значною мірою залежить від ефективності регіонального управління на місцях, і передусім на сільських територіях, які

потребують забезпечення сталого розвитку в сучасних умовах життєзабезпечення.

Нерозвинені механізми формування фінансово-економічної бази регіонів і муніципальних утворень роблять їх беспорядними при вирішенні багатьох питань розвитку і примушують інтенсифікувати експлуатацію природних ресурсів як єдиного джерела формування бюджету [92, с. 28]. У таких умовах пошук шляхів збалансування інтересів людини і соціуму, що користуються природними благами, і природи як середовища існування людини, координація їх взаємодії має бути в числі пріоритетів регіонального розвитку.

Сталий розвиток не обмежується рівнем зв'язків «людина-природа» з точки зору раціонального природокористування, а охоплює значно ширшу сферу взаємодії. Так, на думку М. Долішнього, стратегія сталого розвитку має враховувати такі напрями як ефективний розвиток економіки в рамках певного регіону, оптимальне формування і повноцінне використання трудового потенціалу, ефективна зовнішньоекономічна діяльність, раціоналізація розвитку місцевого господарства [45, с. 7], тобто все те, що має забезпечити внутрішню динамічну рівновагу території та її долучення до вищих рівнів розвитку – національного, цивілізаційного.

Національною основою реалізації цілей сталого розвитку є Комплексна програма реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003-2015 рр. Однак питання загальнодержавної стратегії сталого розвитку досі неврегульовані, відсутня чітка організація дій міністерств та відомств у реалізації його принципів. Такий підхід подекуди називають зневажливим і зазначають неузгодженість економічної, соціальної та екологічної політики в державі головною причиною відставання її соціально-економічного розвитку [86, с. 75-76].

Першим втіленням ключових положень концепції сталого розвитку на регіональному рівні, теоретичним осмисленням і концептуальним обґрунтуванням цілей, етапів, механізмів його досягнення стала Концепція сталого розвитку Закарпаття [69]. Вона розроблена методично-координаційною

радою, створеною за ініціативи Закарпатської обласної ради та обласної державної адміністрації, робочою групою у складі науковців, депутатів обласної ради, керівників та спеціалістів управлінь і відділів обласної державної адміністрації та затверджена у 2004 р. Концепція визначила довгострокову перспективу еколого-економічного і соціального розвитку краю, а визначені нею пріоритети враховуються при розробленні стратегічних, середньострокових та щорічних програм соціально-економічного розвитку області.

Стратегічні орієнтири та пріоритети регіонального розвитку вибудовані на основі ґрунтовного аналізу потенціалу області, факторів, що впливають на регіональний розвиток. З урахуванням системи показників, що характеризують соціальні й економічні процеси, визначено етапи та інструменти реалізації стратегії на 20-30-річну перспективу. Важливо, що Концепція містить принципи, на яких має будуватися регіональна політика забезпечення сталого розвитку, зокрема [69]:

- гармонізація співіснування людини і природи;
- забезпечення потреб сучасного і створення умов для майбутніх поколінь;
- збереження та відтворення навколишнього природного середовища;
- принцип взаємної відповідальності органів влади, підприємницьких структур та населення за сталий розвиток краю;
- принцип відкритості та прозорості соціально-економічної політики та участі всіх верств населення в реалізації Концепції сталого розвитку області.

Питання сталого розвитку, зокрема сталого розвитку сільських територій, у національній економіці набуло найвищого рівня актуальності. По-перше, загострення продовольчої проблеми у загальносвітових масштабах в умовах поглиблення участі України у міжнародному поділі праці справляє неоднозначний вплив на продовольчий сектор. По-друге, власне критичний стан українського села, посилення депресивності сільських територій унеможливають досягнення поставлених цілей сталого розвитку. В умовах,

коли Україна є повноцінним учасником усіх світогосподарських процесів, а зворотний вплив таких процесів на національну економіку дедалі посилюється, важливим завданням державної регіональної політики є забезпечення сталого розвитку прикордонних регіонів, подолання відсталості територій, що разом зі статусом прикордонних часто наділені статусом «периферійних», «відсталих».

Прикордонні регіони, якими в Україні є 18 областей і АР Крим, займають важливе значення у втіленні засад національної стратегії сталого соціально-економічного розвитку, реалізуючи таку її складову, як активізація залучення України у міжнародний поділ праці. Такі регіони, зокрема ті з них, що залучені у процеси транскордонного співробітництва, мають реалізувати зовнішньополітичний курс країни, втілюючи реальні форми міжнародних економічних відносин.

Західним прикордонним регіонам України – Волинській, Львівській, Івано-Франківській, Закарпатській, Чернівецькій областям – відводиться особливе місце у реалізації євроінтеграційного курсу держави. Карпатський економічний район, до складу якого входять чотири з перелічених областей, межує з найпотужнішим державним об'єднанням у світі, такими його учасниками, як Угорщина, Румунія, Польща та Словаччина. Зазначені регіони у науковій літературі класифікують як «староприкордонні», оскільки вони мають більш тривалий досвід взаємодії з сусідніми країнами Центрально-Східної Європи, ніж решта регіонів. Тривалий історично обумовлений досвід співпраці регіонів Українських Карпат з суміжними європейськими територіями слід розглядати як об'єктивну перевагу, що має бути врахована при розробленні і реалізації зовнішньоекономічної регіональної стратегії.

Започаткуванням прикордонних відносин Закарпатської області, що, по суті, має унікальне геополітичне розташування, межуючи з Угорщиною, Словаччиною, Польщею та Румунією, вважають 1946 р., тобто момент стабілізації кордонів Української РСР у складі колишнього Радянського Союзу [18]. Однак тривала хронологія історичних подій та перебування Закарпаття в минулому в складі нинішніх Чехії, Словаччини, Угорщини свідчать про те, що

взаємодія на рівні господарських зв'язків почала формуватися набагато раніше. І вплив таких зв'язків суттєво визначає напрями сучасних прикордонних і транскордонних відносин, а Закарпаття разом з іншими «приєвропейськими» регіонами виступає форпостом формування реальної міжкраїнної взаємодії.

Водночас близькість територій Європейського Союзу вимагає врахування особливостей впливу зовнішніх факторів, що суттєво детермінують розвиток західних областей. Господарсько-виробничі, соціально-культурні зв'язки породжують також низку загроз, що в довгостроковій перспективі, за відсутності регульованого впливу з боку держави, можуть призвести до негативних наслідків. Очевидною є і вразливість прикордонних регіонів Західної України, що безпосередньо межують з ЄС, до перетворень, які супроводжують процеси інтеграції нових членів угруповання у його складну структуру, впровадження нових підходів до економічної політики загалом та регіональної політики зокрема.

Важливою особливістю прикордонних регіонів є можливість залучення їх до транскордонного співробітництва як однієї з найбільш дієвих форм міжнародної співпраці. Транскордонне співробітництво вважають ефективним механізмом регіонального розвитку, відзначають його сприятливий вплив на формування регіональної політики і політики розвитку конкретного регіону зокрема. З одного боку, прикордонні регіони такої великої за розмірами країни, як Україна, знаходяться у значній віддаленості від її економічного центру, що сформувався навколо столичного регіону. З іншого боку, безпосередня близькість територій сусідніх держав робить можливими об'єднання і подальшу координацію спільних зусиль органів місцевої влади, громадськості, у реалізації цілей соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів. Завдяки транскордонному співробітництву, як зазначає Н. Мікула, можна змінити тенденції регіонального розвитку «центр-периферія» і ліквідувати аналогію між «прикордонним», «периферійним» і «відсталим» [90, с. 29].

Прикордонні регіони України, зокрема області Карпатського економічного району, досить активно долучаються до транскордонного

співробітництва, зокрема такої його форми, як єврорегіони. Дев'ять областей України входять до складу семи єврорегіонів: Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька (Карпатський єврорегіон, лютий 1993 р.), Волинська (єврорегіон „Буг”, вересень 1995 р.), Одеська (єврорегіон „Нижній Дунай”, серпень 1998 р.), Чернівецька, Івано-Франківська (єврорегіон „Верхній Прут”, вересень 2000 р.), Чернігівська (єврорегіон „Дніпро”, травень 2003 р.), Харківська (єврорегіон „Слобожанщина”, 2003 р.), Сумська (єврорегіон „Ярославна”, квітень 2007 р.). Проводиться також робота щодо створення єврорегіону „Дністер” (Вінницька, Одеська області та прикордонні області Республіки Молдова), розглядаються пропозиції щодо єврорегіонів „Полісся” та „Донбас”, „Сян” (Львівська область, Підкарпатське воєводство Польщі), „Земплін”. Найбільша площа українських земель у складі Карпатського єврорегіону – 56,6 тис. км² [73].

Незважаючи на досить активний розвиток транскордонного співробітництва, прикордонні території України на сучасному етапі неповною мірою використовують свій потенціал гео економічного розміщення, тому розглядати розвиток належних до них сільських територій все ж необхідно з позицій збереження статусу останніх як бази поступального розвитку АПК.

Крім статусу прикордонних територій, регіони Українських Карпат об'єднує низка рис, що відображають специфіку їх соціально-економічного розвитку. Однією з дотичних проблем є сповільнений розвиток сільських територій, переважання яких з територіальної та демографічної точок зору в цілому характерне для Карпатського економічного району та Закарпатської області зокрема. Для прикордонних регіонів Українських Карпат в цілому характерними є низка особливостей, пов'язаних із розвитком і функціонуванням сільських територій:

1) У регіонах Українських Карпат переважає сільське населення – якщо в середньому по Україні частка сільського населення на початок 2014 р. становила 31 %, то у Закарпатській області – 63 %, Івано-Франківській – 57 %, Львівській – 39 %, Чернівецькій – 59 %.

2) Для регіону характерним є малоземелля та обмежені порівняно з іншими регіонами України умови для розвитку сільськогосподарського виробництва, особливо на гірських і передгірних територіях. Зазначене виявляється у відсутності значних за розмірами ефективних приватних селянських господарств, низьких показниках зайнятості у сільському господарстві, зосередженні сільськогосподарського виробництва головним чином у господарствах населення.

3) Висока щільність проживання населення, більша порівняно з іншими регіонами людність сіл. У Карпатському економічному районі, з огляду на природно-географічні особливості території, знаходиться менша кількість сільських населених пунктів, але з більшою чисельністю населення. Якщо по Україні в середньому співвідношення міських населених пунктів до сільських становить 1 до 62 (на одне місто припадає 62 сільські населені пункти), то для Карпатського економічного району таке співвідношення становить 1: 44 (розраховано автором за даними Державного комітету статистики). Таке розселення впливає на значення показника рівня депопуляції, що є нижчим порівняно з іншими економічними районами України. Однак при оцінці значення цього показника необхідно враховувати і специфіку розселення, що характерна для переважно гірських територій, і невраховані потоки трудових мігрантів, що належать до фактично наявного населення, хоча можуть тривалий час перебувати за кордоном.

Район обмежений у використанні земельних, мінерально-сировинних ресурсів, характеризується незначним внеском у загальні обсяги сільськогосподарського виробництва в Україні. Різноманітність природних умов областей, що входять до складу району, зумовлює значну відмінність видів сільськогосподарського виробництва. Зазначене підтверджує необхідність диференційованого підходу до розвитку сільських територій, визначення пріоритетних напрямів розвитку економіки з урахуванням специфіки економіко-географічного становища, що дозволять компенсувати обмеженість природно-ресурсного забезпечення.

Регіони Українських Карпат мають статус областей з відносно благополучною екологічною ситуацією, тому забезпечення балансу економічного розвитку і збереження природного середовища є важливою передумовою сталого розвитку.

Виходячи із зазначеного, можна дійти висновку, що обмеженість природноресурсного забезпечення розвитку сільського господарства у поєднанні з відносно високою заселеністю сільських територій створюють складні умови для забезпечення сталого розвитку останніх. Збереження існуючого розселення в межах регіонів, послаблення процесів депопуляції сіл вимагають, по-перше, віднайдення шляхів посилення ефективності використання обмежених природних ресурсів територій для підтримання та недопущення деградації аграрного сектору, по-друге – розвитку альтернативних видів зайнятості сільського населення задля працевлаштування незайнятих у сільському господарстві. В такому разі прикордонний статус сільських територій може розглядатися як сприятливий чинник розвитку напрямів альтернативного забезпечення їх сталого розвитку.

Отже, західні прикордонні регіони України, в тому числі Закарпатську область, можна вважати такими, для яких ключову роль у забезпеченні сталого розвитку відіграє створення сприятливих умов для відродження і самодостатнього функціонування сільських територій, що складають демографічно-територіальний каркас. Якщо забезпечення поступального розвитку області має за основу збереження існуючої системи розселення та екологічно безпечного статусу території, то головним напрямом має стати пошук шляхів забезпечення сталого розвитку сільських територій, підвищення їх статусу в системі національної економіки. Вирішення проблем підвищення якості життя і добробуту населення регіону за рахунок посилення процесів урбанізації в цих умовах суперечить обраному напрямку розвитку територій.

Для областей регіону Українських Карпат болючим питанням є розвиток віддалених гірських територій, для яких прикордонне розташування не тільки не створює додаткових переваг, але і значною мірою погіршує можливості

щодо забезпечення сталого соціально-економічного розвитку. Характерною є відірваність гірських районів від міст внаслідок недостатньо розвинутого транспортно-комунікаційного сполучення, наслідком чого є їх поступове виокремлення із загальноекономічної системи, гальмування трансформаційних перетворень.

Досягнення багатофункціональності гірських прикордонних територій Закарпатської області, що, на нашу думку, є головним пріоритетом подальшого їх розвитку, ускладнюється сьогодні низкою специфічних факторів. Одним з них є недостатньо розвинута інфраструктурна база підприємництва, як результат – відсутність ініціативи з боку місцевого населення у сфері малого підприємництва. Неготовність економічно активного населення територій до організації власної справи призводить, по-перше, до посилення тінізації економіки, по-друге – до погіршення соціально-демографічних показників. У таких умовах можливості для розвитку позааграрної зайнятості, пов'язані, наприклад, з організацією сільського туризму, нівелюються недостатньою підприємницькою активністю та нерозвиненістю інституту малого та середнього підприємництва [28, с. 48-55].

Для всіх без винятку прикордонних регіонів характерною є значно вищий рівень тінізації господарських процесів порівняно з неприкордонними. І хоча сферою, що найбільше «задіяна» у таких процесах, є зовнішньоекономічна діяльність, опосередковано вплив неофіційних потоків товарів, послуг, робочої сили, капіталів відбивається на всіх сферах життя прикордонних територій, тим більше – сільських.

Тінізація зовнішньоекономічної діяльності [179, с. 189-195] значною мірою сприяє процесам посилення експлуатації ослабленої економіки України (особливо в прикордонних депресивних регіонах), подальшого перерозподілу створеного в ній національного продукту на користь розвинутих країн, активізації вивезення з неї капіталів. Вона набуває форм безконтрольного контрабандного вивезення ресурсів (головним чином лісу та продукції побічного лісокористування), що незворотно виснажує природні багатства

краю, так і зворотного ввезення готової та більш конкурентної продукції, що загострює конкурентне середовище і погіршує становище на ньому місцевих виробництв. Як відомо, товаропотік у такому напрямі (ввезення готової продукції – вивезення сировини) вкрай негативно впливає на формування позицій держави, територій у міжнародному поділі праці.

Тінізація трудових відносин відбувається в умовах опосередкованої підтримки сусідніх держав. Спрощений візовий режим, так званий малий прикордонний рух, запроваджений Словаччиною та Угорщиною для населення Закарпатської області з метою полегшення здійснення бізнесом робочих зустрічей з партнерами, спрощення умов поїздок за кордон задля відвідин родичів, що проживають у зазначених країнах ЄС, призначений для усунення формальних перешкод. Однак разом тим, він ускладнює контроль з боку митних органів за неформальними трудовими потоками, породжує транскордонну маятникову міграцію, коли населення, офіційно проживаючи на території України, щоденно отримує трудові доходи в сусідній країні ЄС.

Таким чином, сільський розвиток виступає важливою складовою сталого розвитку прикордонного регіону як просторової системи, що функціонує в умовах посиленого впливу зовнішнього середовища. Забезпечення сталого розвитку сільських територій Закарпатської області, як і решти областей Карпатського економічного району, вимагає віднайдення таких важелів, що сприяли б, з одного боку, посиленню їх самодостатності за рахунок розвитку сільськогосподарського виробництва та функціонування інших, не пов'язаних або опосередковано пов'язаних із сільським господарством видів господарської діяльності; з іншого боку – забезпечували б відкритість економіки сільських територій, взаємодію господарюючих суб'єктів із закордонними відповідно до їх прикордонного статусу та стратегічних пріоритетів розвитку регіону в системі національної економіки.

1.3. Концептуальні засади системного розвитку сільських територій

Сучасні тенденції соціально-економічного розвитку сільських територій повинні базуватися на врахуванні системних підходів до їх функціонування, оскільки забезпечення їх сталого розвитку включає не тільки аграрне виробництво, але й несільськогосподарські види економічної діяльності, а також формування комфортного середовища життєзабезпечення, підвищення рівня і добробуту сільських мешканців.

Стратегічною метою державної політики у сфері сільського розвитку повинно стати забезпечення комплексного, багатофункціонального розвитку сільських територій. У зв'язку з цим надзвичайно важливо розробити програму відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури. Нині ситуація в аграрному секторі економіки залишається досить складною і неадекватною його ролі в державі. Низька ефективність сільськогосподарського виробництва не забезпечує навіть простого відтворення. Не завершено базову складову реформування сільського господарства – земельну реформу. Найгострішими проблемами на селі залишаються відсутність мотивації до праці, безробіття, бідність та трудова міграція, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної ситуації та зникнення сіл. Незаперечним є той факт, що економічне і соціальне становище суспільства вирішальною мірою визначається станом справ в агропромисловому комплексі, зокрема у продовольчому забезпеченні країни і її регіонів [83].

Початок 2011 р. характеризувався утриманням та посиленням тенденції до зростання вартості продуктів харчування у світі. Організація з питань продовольства та сільського господарства ООН зафіксувала подвоєння цін на продукти продовольства за останні 10 років. Світова продовольча криза, що, з одного боку, є логічним продовженням світової фінансово-економічної кризи, а з іншого – наслідком зростання населення світу за рахунок найбідніших країн, може готувати два сценарії для України. За оптимістичним сценарієм

український агросектор може скористатися здорожчанням продукції і максимально реалізувати свій експортний потенціал, за песимістичним – недостатнє організаційне та правове забезпечення розвитку сільського господарства, підвищення вартості енергоносіїв призведе до втрати контролю з боку держави за внутрішніми цінами на продукти харчування. Для реалізації експортних позицій України як аграрної держави на світовому ринку та достатнього забезпечення внутрішніх потреб у продовольстві необхідним є вирішення головного завдання – подолання системної кризи українського села.

Розвиток сільських територій у межах галузево-функціонального підходу передбачає виокремлення тих складових сільської території як суспільно-територіальної системи, що забезпечують виконання нею загальнодержавної функції (забезпечення продовольчої безпеки) та функцій, пов'язаних із забезпеченням потреб місцевої громади. Розвиток сільських територій можна розглядати з двох позицій: з точки зору забезпечення розвитку сільських територій як передумови ефективного функціонування АПК (з позиції аграрної економіки) та з позиції розвитку сільських територій як просторової системи, що інтегрована в регіон. Тоді розвиток сільської території вимірюється як індикаторами функціонування аграрного сектора, так й іншими соціально-економічними показниками, що характеризують саму територію, продуктивні сили, пов'язані з нею, ефективність їх взаємодії та використання.

Трансформаційні перетворення, що мають місце в економіці України, відбуваються на фоні переосмислення концептуальних засад розвитку сільських територій. Головним у підходах вітчизняних науковців до бачення майбутнього українського села можна вважати насамперед їх соціалізацію та гуманізацію. Усвідомлення необхідності захисту інтересів селянина як головного суб'єкта аграрних відносин, головного рушія формування соціального ринкового господарства і аграрної ринкової економіки характерне для більшості сучасних наукових досліджень. Сільський розвиток розглядається не тільки у галузевому, але й у соціальному, просторовому, природному, ресурсно-функціональному, поселенському вимірах [104].

Кінцевий результат функціонування агропродовольчого сектору економіки, як зазначає В. Юрчишин [188, с. 7], безпосередньо залежить від того, як спрацює у цьому сенсі кожна сільська одиниця, і в зворотному напрямі – загальногалузеві показники, соціально-економічна результативність сільськогосподарського виробництва території впливають на соціально-економічну віддачу функціонування окремої сільської території та їх певної сукупності.

Більшість наукових підходів до розвитку сільських територій вибудовуються на принципах системності та синергетики. Застосування системного підходу пояснюється загальним визнанням сільських територій як складної багатфункціональної системи, збалансований розвиток якої неможливий при цілеспрямованому штучному стимулюванні якогось обраного її елемента. Організація розвитку на засадах системності означає такий вплив на розвиток, щоб всі взаємопов'язані елементи системи діяли взаємоузгоджено, синхронізовано, послідовно.

Синергетика як теорія самоорганізації вивчає системи, які складаються з великої кількості частин, компонентів або підсистем, тобто деталей, що складним чином взаємодіють між собою. Ефект синергії проявляється в об'єднанні різних сфер діяльності однієї організації чи у збільшенні ефективності взаємодії елементів у межах однієї системи [59, с. 27-34; 57]. Застосування положень синергетики як теорії самоорганізації у практиці управління соціально-економічними системами, до яких відносять і сільські території, спирається на низку припущень: система має бути складною, нелінійною, неврівноваженою, відкритою, схильною відхилятися від стану рівноваги тощо, такою, в якій діє механізм біфуркації. В цілому сільська територія як складна соціально-економічна і просторово-функціональна система відповідає визначеним критеріям, а тому її розвиток на засадах системності та поєднання функціонування всіх елементів у визначеному напрямі та встановлених пропорціях можуть створювати синергетичний ефект.

З'ясування сутності концептуальних засад системного розвитку сільських територій вимагає уточнення значення і сутності розвитку з філософських позицій. Тут необхідно відмітити, що в той час як категорія «функціонування» характеризує відповідність можливостей системи покладеним на неї завданням, то під розвитком треба розуміти перехід об'єкта від одного стану до іншого, вищого, кращого. З філософської позиції функціонування системи може мати, а може й не мати ознак розвитку. Тоді розвиток системи буде таким її функціонуванням, що забезпечує поліпшення якісних ознак системи на кожному наступному проміжку часу. Якщо розглядати розвиток сільських територій через призму філософського бачення, то, на нашу думку, необхідно під розвитком вважати такі зміни, що зумовлюють зростаючу кількісну та якісну віддачу від виконання ними визначених функцій. Отже, здатність території реалізовувати покладені на неї як на систему «обов'язки» визначають її можливості до поступального руху та якісних змін. У зв'язку з цим визначення «слабких місць» сільських територій є відправним пунктом для забезпечення активізації їх розвитку.

У наукових дослідженнях часто висловлюється думка про необхідність відродження українського села як процесу руйнації старого, віджилого, і побудови нового, майбутнього. Так, на думку професора М. Сахацького, відродження села є побудовою соціально-економічної системи, функціонування якої здійснюватиметься на сучасному світовому рівні відповідно до стратегічних інтересів селян, галузі та суспільства з урахуванням історично зумовлених рис і особливостей українського селянства [137, с. 60-62]. У такому контексті мова йде не про часткові зміни, вдосконалення, реформи, а про значно ґрунтовніші процеси – розбудову українського села на засадах ринкових відносин, демократизацію економічних зв'язків, посилення значення соціальних параметрів функціонування сільських територій.

Головним «застарілим» елементом у функціонуванні сільських територій є невідповідність сучасним умовам господарювання, ринковій економіці. Уразливість сільського господарства в жорсткому ринковому середовищі може

досить успішно компенсуватися завдяки протекціоністській політиці (така практика поширена насамперед у країнах Європейського Союзу та США), що дозволяє утримувати рівень залучення капіталу на потрібному для розширеного відтворення рівні. Однак у період трансформаційних перетворень у нашій державі окреслилися набагато більш сприятливі для підприємницького капіталу галузі народного господарства, з вищими темпами окупності та меншою ризиковістю, ніж у сільськогосподарському виробництві. Сільськогосподарський сектор досі не тільки не одержав належної організаційної та фінансової підтримки з боку держави, але й переживає затяжну системну кризу. Низька продуктивність праці в сільському господарстві, застаріла матеріально-технічна база та відсутність гарантованої державної підтримки, а як наслідок – відсутність стимулів до праці робить названий сектор неконкурентним. Внаслідок деградації соціальної інфраструктури на селі відбувається «відчуження» головного ресурсу у сільськогосподарському виробництві – людини (а, як зазначає П. Саблук, ефективність АПК лише на третину зумовлюється вкладеннями в техніку й устаткування, інше забезпечується людським чинником [136, с. 4-11]).

Важливим і невирішеним питанням функціонування сільського господарства, що негативно впливає на розвиток сільських територій, є розвиток суспільних відносин у сфері купівлі-продажу землі, тобто формування ринку землі. Несформованість інституту ринку землі руйнує економічні стимули до праці в сільському господарстві, посилює невпевненість задіяних у ньому економічних суб'єктів у можливості вільно розпоряджатися результатами власної діяльності. Відсутність реального власника та системи захисту майнових прав, недієвість механізму ціноутворення на землю сільськогосподарського призначення унеможливають концентрування земельного ресурсу за його найбільш ефективним і тривалим використанням.

Сільськогосподарська (галузєва) функція сільських територій все ж залишається ключовим аспектом при формуванні стратегій та програм розвитку українського села. Комплексний розвиток сільських територій визначають як

головну складову розбудови аграрного сектору держави [85, с. 3-11]. Разом з тим, дедалі більшу увагу науковців привертають процеси трансформації ролі сільських територій та сільського господарства у сучасній постіндустріальній економіці. Визначення пріоритетів розвитку сільських територій, як і решти територіальних утворень у розвинутих країнах світу, сьогодні впливає з потреби вдосконалення життя людини і середовища її проживання, застосування знань та інтелектуального капіталу як головного рушія розвитку у всіх секторах економіки. Але для того, щоб сільське господарство відповідало критеріям не просто постіндустріального суспільства, а суспільства, побудованого на знаннях, треба докорінним чином змінити його характер, зміст праці, рівень кваліфікації працівників, докорінних змін потребує стан інфраструктури сіл і послідовне вдосконалення форм обслуговування сільських жителів [183, с. 74]. Інші риси економік країн на постіндустріальній стадії розвитку – скорочення зайнятих у сільському господарстві, частки сільського господарства у валовому створеному продукті та скорочення витрат на підтримку агропромислового сектора – також не можна необґрунтовано сприймати як еталон для наслідування. У праці [55, с. 129-136] зокрема зазначається, що процес скорочення частки сільського господарства має відбуватися еволюційно на фоні підвищення продуктивності праці, недопущення зростання безробіття та не повинно супроводжуватись збільшенням імпорту сільськогосподарської продукції. В Україні трансформації відбуваються кардинально відмінним шляхом: вивільнення робочої сили з сільського господарства відбувається не на фоні підвищення його ефективності, а внаслідок зменшення перспектив до отримання достатнього доходу в цьому секторі економіки, погіршення умов праці. Таке скорочення зайнятості не компенсується (або практично не компенсується) за рахунок створення нових сфер докладання праці у суміжних галузях, у сфері обслуговування, як це відбувається у країнах, де сільське господарство забезпечує високу віддачу за мінімального залучення трудових, капітальних та сировинних ресурсів.

Скорочення власного виробництва сільськогосподарської продукції в Україні супроводжується зростанням імпорту, в тому числі культур, що традиційно вирощувалися і за природними умовами можуть продукуватися в країні. Скорочення фінансування аграрного сектору поєднується із жорсткою регламентацією цінової політики, що не дозволяє йому компенсувати брак коштів з боку держави власними силами.

Сільські території потрапляють у коло впливу державної політики не тільки як основа для розвитку агропромислового сектору, але і як середовище життєвої та трудової діяльності населення. Однак сучасна політика розвитку сільських територій має здебільшого фрагментарний характер, хоча і будується на системних засадах. Нереалізовані вчасно реформи ускладнюють адаптацію сільських територій до функціонування в сучасних ринкових умовах. Вирішення комплексу проблем, які загрожують сільським територіям, лежить у площині загального інтересу держави. Таким чином, розроблення чітких концептуальних засад розвитку сільських територій України та їх імплементація в державну політику управління цим розвитком є пріоритетним завданням на сучасному етапі. При цьому детальне вивчення причин та оцінка наслідків існуючих проблем розвитку сільських територій визначають пріоритетність і пошук шляхів вирішення тих чи інших завдань.

Існуючі проблеми розвитку сільських територій можна умовно класифікувати на нормативно-правові, організаційно-ринкові, соціально-інфраструктурні, виробничо-інфраструктурні, демографічні, адміністративні, екологічні та гуманітарні (табл. 1.2).

Базовою проблемою, що перешкоджає стабільному і поступальному розвитку сільських територій, без сумніву, можна вважати слабку нормативно-правову базу. Відсутність чітких правил взаємодії суб'єктів, наділених функціями управління розвитком територій, їх прав та відповідальності один перед одним та перед державою ускладнює реалізацію сільськими територіями

Проблеми розвитку сільських територій*

Група проблем	Характеристика прояву проблем
Нормативно-правові	Нестабільність законодавчої бази, відсутність чіткої загальної стратегії сталого розвитку сільських територій; правова невизначеність ринку землі, відсутність у національному законодавстві чіткого тлумачення поняття, ознак сільських територій; відсутність чіткого розподілу повноважень органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо впливу на розвиток сільських територій
Організаційно-ринкові	Неврегульованість фінансової підтримки розвитку сільських територій; недовіра ринкових механізмів у сільськогосподарському секторі (ціноутворення та розподіл факторів виробництва); невпорядкованість земельних відносин; монофункціональність сільського господарства і сільської економіки; слабкість малого підприємництва; концентрація виробництва сільськогосподарської продукції в особистих селянських господарствах; нерозвиненість ринкової спеціалізованої інфраструктури
Соціально-інфраструктурні	Скорочення рівня зайнятості в сільських територіях внаслідок скорочення робочих місць, зниження якості освітніх, медичних, побутових послуг та погіршення доступу селян до обслуговуючих підприємств та установ, збільшення розриву в розвитку соціальної інфраструктури між містом і селом; руйнування матеріально-технічної бази охорони здоров'я та медицини, неефективність сільської медицини; погіршення житлових умов на селі
Виробничо-інфраструктурні	Нерозвинутість інформаційної та консультаційної підтримки підприємництва на селі; застаріла матеріальна технічна база АПК та низький рівень інноваційного розвитку пріоритетних галузей сільського господарства; недоступність фінансової (кредитної) підтримки на селі; нерозвиненість транспортно-логістичної мережі, мереж зв'язку та відсутність підключення до мережі Інтернет
Демографічні	Депопуляція населення, зростання рівнів захворюваності і смертності серед сільського населення, зростання трудової міграції (за межі регіону, країни, населеного пункту), зменшення частки населення продуктивного віку та вплив інтелектуального капіталу, зміни в системі розселення на фоні депресивності територій
Адміністративні	Нерозвиненість інституту місцевого самоврядування на селі; низький рівень залучення сільського населення до прийняття рішень, пов'язаних із проблемними питаннями сільських територій; втрата соціально-управлінської ролі агропромислових підприємств
Екологічні	Тривале погіршення загального стану земельного фонду внаслідок недбайливого ставлення до землі, використання застарілих технологій, шкідливих речовин; нераціональне використання сільгоспугідь; порушення екологічного балансу природних ландшафтів внаслідок непослідовної приватної забудови та прокладання транспортної інфраструктури
Гуманітарні	Соціальне розшарування та зубожіння селянства, погіршення культурної різноманітності, поширення негативних соціальних явищ внаслідок масового безробіття, втрата селом історичної самовизначеності

*Узагальнено авторами на основі джерел: [137, с. 60-62; 136, с. 4-11; 183, с. 72-76; 55, с. 129-136].

їх функцій та перешкоджає розвитку останніх. Непослідовні та залежні від зміни політичного курсу держави концепції, програми, зафіксовані рішеннями Кабміну та затверджені Верховною Радою, здебільшого мають декларативний характер. Хоча, зазначаючи позитивні моменти вдосконалення правової та програмної бази розвитку села, можна узагальнити, що характерне для вітчизняної наукової думки піднесення значення соціальних аспектів знайшло певною мірою відображення в нормативній базі.

Зокрема, Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 р. зміщує акцент державної політики з галузевого напрямку на соціальний, а створення організаційно-правових та соціально-економічних умов для комплексного розвитку сільських територій, зближення умов життєдіяльності міського і сільського населення є пріоритетним її завданням [43, с. 7-46].

Разом з тим, не знайшла втілення ідея, задекларована у проекті Державної програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року, щодо удосконалення системи управління розвитком сільських територій, що базувалася на наближених до вимог ЄС механізмах: децентралізації, самоврядуванні та координації діяльності органів місцевого самоврядування, адміністрацій, галузевих міністерств та відомств [44, с. 3-15]. Зокрема, проектом передбачалося створення трирівневої системи координаційних рад з питань розвитку сільських територій (на загальнодержавному, обласному, районному рівнях), що передбачало розширення повноважень органів місцевого самоврядування у визначенні пріоритетів сільських територій конкретних областей. Цією ж програмою було запропоновано прийняття гармонізованого з вимогами ЄС рамкового закону про розвиток сільських територій. Головною метою, стрижнем програми мало стати поєднання трьох напрямів державної політики у розвитку сільських територій: економічного, соціального, політичного (відповідно до концептуальних засад сталого розвитку).

Сьогодні у вітчизняних наукових колах розгортається дискусія навколо доцільності застосування категорій «сільський розвиток» та «розвиток сільських територій» та засад побудови однойменних концепцій. До авторів та прихильників першої категорії можна віднести О. Бородіна, О. Павлова, І. Прокопу, О. Онищенка, В. Юрчишина. Категорично проти заміни усталеної «політики розвитку сільських територій» на «політику сільського розвитку» виступає Ю. Губені, вважаючи неаргументованим і безпідставним відкидання цінності та адаптивної корисності зарубіжного досвіду в цьому напрямі [40, с. 62-65]. Віддають перевагу використанню терміну «розвиток сільських територій», у т.ч. «сталий розвиток сільських територій», К. Васьківська, В. Збарський, О. Могильний, П. Саблук. та ін. Дехто з науковців, зокрема М. Малік, М. Хвесик, визначають категорії «сільський розвиток» та «розвиток сільських територій» як близькі за своєю сутністю і не загострюють уваги на їх концептуальних відмінностях.

Необхідно зазначити, що в іноземній літературі, програмних та стратегічних документах щодо розвитку сільських територій та соціально-економічних процесів, пов'язаних з ними, переважно використовується термін «сільський розвиток» (*rural development*), а не «розвиток сільських територій» (*development of rural areas*). Сільський розвиток розглядається авторами вітчизняного варіанту концепції як системне відродження аграрного блоку економіки, що відповідним чином має вплинути на підвищення сталості розвитку сільського господарства і надійність продовольчої безпеки країни.

Новаторський підхід до управління розвитком полягає в акцентуванні уваги авторів на зміну параметрів та пропорцій сільської та міської підсистем простору, розгляд сільського розвитку в його дихотомії, формування під впливом інтеграційних процесів так званих сільських територіальних утворень [188, с. 3-10], змішування та взаємопроникнення рис сільських та міських поселень, створення на основі цих процесів нових форм у приміській зоні [103, с. 17-20]. Узагальнення головних засад концепції сільського розвитку відображено у табл. 1.3.

Методологічні основи і концептуальні засади сільського розвитку*

КОНЦЕПЦІЯ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ				
<i>Сутність сільського розвитку</i>	Системне відродження аграрного (агропродовольчого) блоку економіки			
<i>Об'єкт сільського розвитку</i>	Сільські території, де розвиток кожної окремої території є підсистемою сільського розвитку			
<i>Складові сільського розвитку</i>	Сільськогосподарсько-селянська		Виробничо-господарська	
<i>Зміст сільського розвитку</i>	<i>Регіональний рівень:</i> створення умов для комплексного розвитку сільських територій регіону		<i>Загальнодержавний рівень:</i> відродження сільського господарства, сільського сектора, села і селянства	
<i>Стратегічна мета</i>	Системне відродження сільського сектора в усталеному розумінні цієї категорії з його соціальною першоосновою – селянством та сільським соціумом, загалом – сільськогосподарської галузі у всій її масштабності			
<i>Засади організації розвитку</i>	Системна розбудова	Стратегічна орієнтація	Науково-прикладне обґрунтування	Соціальна інвентаризація сільських територій базового (первинного) рівня

*Узагальнено автором на основі джерел: [188, с. 3-7; 103, с. 17-20; 123; 95, с. 4-13; 130, с.50-59; 10, с. 74-85].

Таким чином, сільський розвиток як концептуальна основа трансформаційних процесів охоплює масштабні питання, що стосуються процесів відродження села у галузевому (відродження сільського господарства), соціальному (збереження селянства як соціуму), секторальному вимірах. І все ж, сутністю сільського розвитку є системне відродження аграрного (агропродовольчого) блоку економіки як основи продовольчої безпеки держави. Натомість розвиток сільських територій стосується базового, первинного рівня і, за твердженням О. Павлова, має цілеспрямований та

адресний характер. Незалежно від того, на якій методологічній основі намагаються будувати засади управління розвитком сільських територій (чи сільським розвитком), загальне коло проблем залишається незмінним: відсутність стимулів до проживання в сільській місцевості, розрив у рівнях та якості життя сільського та міського населення, послаблення економічних ініціатив і втрата сільським господарством привабливості як сфери докладання праці загалом та розвитку підприємництва зокрема.

У цілому головні пріоритети розвитку сільських територій є очевидними і впливають з існуючих проблем, характерних для сільських територій України. Позитивні зрушення у сільськогосподарському виробництві, як підтверджує практика, є вочевидь перебільшеними. Залишається невирішеною низка економічних та соціальних проблем сільських територій, що тільки пришвидшує процес деградації останніх. Відсутність стимулів до проживання та економічної діяльності у сільській місцевості зумовлює цілком прогнозований результат – подальше скорочення працересурсної бази села, втрату економічного інтересу до сільськогосподарського виробництва, а відповідно – посилення загрози продовольчій безпеці нашої держави.

Створення організаційно-економічних умов для уведення в дію ринкового механізму аграрних відносин має на меті забезпечення саморозвитку сільських територій. Це означає:

- по-перше, необхідність «затримання» і концентрації існуючих ресурсів сільських територій, недопущення «відчуження» їх від місця походження,
- по-друге – створення належних умов для їх ефективного використання.

Разом з тим, застосування підходу «мобілізації внутрішніх ресурсів території замість залучення і ззовні того, що хотілося б мати», на позиціях якого будується бачення розвитку сільських територій в аналізованій праці є виправданим тільки частково. Мобілізації, на думку автора, мають підлягати людський капітал (навики, вміння, здоров'я і здібність до роботи, соціальний

капітал (формальні та неформальні соціальні зв'язки та взаємостосунки між оточуючими, відповідальність і здатність адаптуватися до змін), природний капітал (природні ресурси та навколишнє середовище), фізичний капітал (машини, устаткування, технології, вироблена продукція та існуюча фізична інфраструктура), фінансовий капітал (фінансові ресурси у будь-якому вигляді) [20].

Якщо природний, людський, соціальний капітал має тісний зв'язок з територією, то фінансовий капітал пов'язаний насамперед з прибутковістю об'єкта, до якого він має прив'язку. Враховуючи, що фінансові можливості сільських територій значно обмежені, принаймні на початковому етапі їх відродження без залучення зовнішніх джерел не видається можливим. Стосовно фізичного капіталу, то існуюче устаткування та інфраструктура є спрацьованими і морально застарілими, а їх відновлення потребує значних капіталовкладень. Розвиток дрібнотоварного виробництва, що є найбільш адекватною існуючим умовам формою організації господарювання на селі, потребує значного фінансування ззовні.

Пріоритетність, «базовість» економічної складової розвитку сільських територій є безсумнівною. Як зазначає О. Шубравська, в сукупності складових сталого розвитку визначальне місце належить економічній складовій, що формує основу для розвитку соціальної та екологічної підсистем [186, с. 36-42]. Головний недолік економічної складової всіх без винятку сільських територій України – як переважаюча монофункціональність власне агропромислового сектора, так і нерозвиненість альтернативних видів діяльності на селі.

Існування проблеми монофункціональності сільського господарства визнавалося Концепцією Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року, що так і не набула чинності. І надалі багатofункціональність розвитку сільського господарства залишається непристосованою до українських умов практикою функціонування агропромислового сектору найбільш успішних у цій галузі країн. В українській державній політиці «...офіційно не визнається концепція

багатофункціональності сільського господарства, на якій базується світова аграрна політика. Відбувається тотальне викривлення суті організації сільськогосподарського виробництва і однобоке висвітлення досягнень аграрного сектору...» [3, с. 8].

У Європейському Союзі визнаною і науково обґрунтованою є концепція багатофункціонального розвитку сільських територій, де багатофункціональність сільського господарства є передумовою багатофункціональності села. Основою реалізації концепції є створення умов для розвитку дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва (головним чином у формі фермерських господарств) та їх об'єднання на кооперативних засадах, і суттєве обмеження можливостей впливу на аграрний сектор з боку великих корпоративних структур та іноземних інвесторів.

Позитивною і відповідною вимогам часу характеристикою політики розвитку сільських територій країн ЄС є застосування положень концепції сталого розвитку щодо сільського господарства зокрема і сільських територій загалом у таких аспектах [76, с. 62-65]: збереження природних ресурсів і середовища у доброму стані, ефективна трансформація та використання ресурсів і засобів, забезпечення рівного і справедливого доступу різних поколінь до ресурсів. Такі засади визначають загальний напрям подальшого розвитку сільських територій регіону, дозволяють формувати загальну координаційну політику без прив'язки її до конкретної території. Незважаючи на те, що авторитетні науковці-аграрії наголошують на необхідності пошуку Україною власного шляху в питаннях регулювання розвитку сільського сектору, все ж необхідно відмітити, що врахування успішного досвіду європейських країн в цій сфері не буде зайвим. Європейська модель розвитку сільських територій ґрунтується на питанні забезпечення привабливості сільських територій у економічному, соціальному, екологічному аспектах, усунення диференціації у рівнях розвитку територій та відповідно подолання їх відсталості.

Багатофункціональний розвиток сільських територій охоплює не тільки урізноманітнення форм підприємницької діяльності в сільському господарстві, розширення місць докладання праці та ефективне використання капіталу в альтернативних напрямках, зокрема у сфері послуг, але і стосується всіх сфер, складових соціально-економічних відносин на селі, вдосконалення соціальної інфраструктури, що є невід'ємною умовою створення сприятливих умов проживання населення. Об'єктом управління виступає сільська громада і селянин як людина, що проживає і переважно працює у сільській місцевості, однак не обов'язково задіяна у сільському господарстві. Як зазначає Н. Кудла, багатофункціональність розвитку певною мірою властива українському сільському простору, але є вимушеною, обмеженою і здебільшого не виходить за межі селянського господарства [76, с. 64]. Мова йде про виконання особистими селянськими господарствами вимушених дій, спрямованих на самозабезпечення, заповнення дефіциту споживчих товарів, засобів праці, виробничих і побутових послуг. Така багатофункціональність є «тіньовою», оскільки не передбачає офіційної зайнятості підприємництвом, утворення нових робочих місць, не має жодного помітного економічного ефекту, окрім економії транспортних витрат, та спорадичною, оскільки зазвичай самозабезпечення селянства необхідними засобами існування зрештою не перетворюється на самостійну, ініціативну діяльність – на підприємництво.

Існуючі підходи до розвитку сільських територій класифікують і залежно від того, положення яких теорій економічної думки покладено в їх основу. Так, Ю. Губені, розглядаючи відмінності концепцій розвитку сільських територій, поділяє їх за співвідношенням ліберального та кейнсіанського. Ліберальний підхід ґрунтується на підтримці не бізнесу, а сільських жителів, праві громадян на рівні можливості, багатофункціональності сільських територій, трансформації головних функцій села. За кейнсіанським підходом: село не виживе без фінансової підтримки, залежне від аграрної сфери (позиція якої є водночас слабка), виконує важливі суспільні функції, а доходи на селі повинні мати економічну мотивацію [39, с. 64].

Існуючі проблеми розвитку сільських територій мають соціальний, економічний, демографічний та гуманітарний характер і, на нашу думку, не можуть вирішуватися тільки на принципах мінімального втручання держави або всеохоплюючого державного регулювання. Адекватним сучасним умовам є такий підхід, що дозволить поєднати створення загальних ринкових умов на селі із обмеженим державним впливом, спрямованим головним чином на турботу держави про селянина. Побудова ринкових умов включає:

- забезпечення реальної, а не задекларованої свободи підприємництва;
- вільний доступ до наявних ресурсів (головним чином до землі) та широкі можливості для залучення зовнішніх (фінансових, капітальних) ресурсів;
- вдосконалення системи ціноутворення в аграрному секторі, що відповідатиме критерію справедливості (встановлення реальної ціни на продукцію агропромислового виробництва з метою відшкодування витрат і отримання очікуваного прибутку).

Узагальнюючи проведений аналіз існуючих проблем розвитку сільських територій та шляхів їх вирішення, що пропонуються окремими науковими концепціями, необхідно зазначити, що розвиток сільських територій має базуватися на системних засадах, оскільки доведено, що сільська територія є складною системою елементів, кожен з яких виконує важливу суспільну функцію. Порушення функціонування одного з елементів призводить до порушення балансу складових системи і блокує її вихід на новий якісний рівень. Динамічність та специфіка взаємозв'язків усередині сільської території як системи та її зв'язків із зовнішнім середовищем вказують на доцільність застосування синергетики до управління процесами розвитку сільських територій.

Враховуючи потенційні можливості агропродовольчого сектору України та необхідність віднайдення національного шляху протидії світовій продовольчій кризі, сільськогосподарська функція сільських територій залишається пріоритетною з позицій безпеки держави. Разом з тим, розширення функцій сучасного села потребує нових підходів до управління розвитком

сільських територій, що дозволяли б диверсифікувати види економічної діяльності на селі, розширити напрями соціально-економічного розвитку територій за рахунок альтернативної зайнятості, багатофункціональності сільського господарства і багатофункціональності самої сільської території, розвитку нових форм господарювання на селі.

Роль держави в забезпеченні розвитку сільських територій полягає насамперед у встановленні «правил гри» господарюючих суб'єктів і держави, сільського населення і органів місцевого самоврядування, тобто відповідного нормативно-правового забезпечення, розроблення стратегічних і програмних засад розвитку сільських територій, що матимуть послідовний і стабільний характер.

Вплив екологічних факторів на розвиток сільських територій виявляється у трьох напрямках: щодо функціонування сільськогосподарського сектору, забезпечення сприятливих умов проживання на територіях, розвитку рекреації як найбільш перспективного альтернативного напрямку залучення вивільнених із сільськогосподарського сектору трудових та інших ресурсів. Тому найкращим шляхом імплементації екологічної складової розвитку сільських територій України є подальше впровадження засад концепції сталого розвитку в практику управління сільськими територіями.

РОЗДІЛ 2. СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

2.1. Функціональність сільських територій

Роль сільських територій у розвитку національної економіки проявляється передусім у їх функціональності з огляду на наявність і використання природноресурсного, трудоресурсного, економічного та соціального потенціалу окремо взятих територій. Відмічену роль посилює вигідне географічне розташування сільської місцевості, близькість кордонів, зокрема областей регіону Українських Карпат з країнами-членами Євросоюзу, де відкривається можливість задіяння зовнішньоекономічних зв'язків у пріоритетних сферах і видах економічної діяльності суміжних територій. Важливим при цьому є вміле поєднання зусиль адміністративно-управлінського персоналу в процесі раціонального використання тих чи інших ресурсів і можливостей забезпечення сталого розвитку певної території [35, с. 120-125].

Сільські території є поліфункціональними утвореннями, що зумовлено складністю їх внутрішньої структури та різноманітним за своєю природою ресурсним потенціалом. Як зазначено в окремих наукових виданнях, обґрунтуванню поліфункціональності розвитку сільських територій заважає вузькогалузевий підхід до визначення його сутності винятково через сільськогосподарську діяльність. Деякі економісти, ігноруючи різницю між сільським господарством як галуззю, агропродовольчим комплексом як міжгалузевим об'єднанням та сільськими територіями як складним функціональним просторовим утворенням, удалися до підміни таких понять, а також необґрунтованого перерозподілу функцій зазначених територій [101, с. 194].

Науковці Всеросійського інституту аграрних проблем та інформатики виокремили такі функції сільських територій [107, с. 86-93]: виробнича, соціально-демографічна, культурна, природоохоронна, рекреаційна, просторово-комунікаційна, соціального контролю.

Заслуговує на увагу функціональне групування сільських територій за К. Васьківською і І. Сембай [13, с. 22-23]:

- *виробнича* – задоволення потреб суспільства в продуктах харчування і сировині для промисловості, продукції лісового та мисливсько-промислового господарства, а також продукції інших галузей і видів господарської діяльності;

- *рекреаційна* – забезпечення умов для оздоровлення та відпочинку міського і сільського населення;

- *політична* – опора політичної стабільності і безпеки держави. Сільське населення – найоднорідніша, консервативно-толерантна частина суспільства;

- *соціально-демографічна* – відтворення населення держави, забезпечення сільського господарства та інших галузей економіки трудовими ресурсами;

- *просторово-комунікаційна* – наявність просторового базису для розміщення виробництв та обслуговування інженерних комунікацій (мережі доріг, ліній електропередач та зв'язку, водозабезпечення, нафто- і газопроводів);

- *соціальний контроль над територією* – взаємодія сільського населення з державними органами з метою забезпечення суспільного порядку, безпеки в невеликих селах і слабо заселених територіях;

- *екологічна* – підтримка екологічної рівноваги в сільській місцевості, збереження її ландшафтів, створення заповідників, національних парків.

Поліфункціональність розвитку сільських територій полягає в тому, що його результат – виробництво не лише продовольства, сировини для харчової та переробної промисловості, а останнім часом – енергетичної сировини, а й ряд важливих суспільних благ, на які також зростає попит у сучасному світі. До таких благ (зовнішніх ефектів, що виникають у зв'язку із сільськогосподарським виробництвом) належать [171, с. 27]:

- продовольча безпека країни, що розглядається як вільний фізичний та економічний доступ усього населення до безпечного продовольства в

достатній кількості для задоволення своїх потреб й уподобань в обсягах, необхідних для здорового активного способу життя;

- вплив на навколишнє середовище (формування та охорона агроландшафтів, агробіологічного різноманіття, збереження родючості ґрунтів, охорона земель від негативних явищ природного й техногенного характеру тощо);
- підтримання життєдіяльності населення на сільських територіях через використання їхніх природних ресурсів для економічної діяльності, що надає засоби для задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб;
- відтворення і розвиток селянства (фермерства) як носія національної ідентичності, хліборобської культури і духовності.

Функціонування сільських територій базується передусім на життєзабезпеченні (виробництво продовольства), життєдіяльності (умови і якість життя сільського населення), природоустрої (освоєність навколишнього природного середовища), а також на виробничо-господарській, оздоровчо-рекреаційній, природоохоронній та соціальній функціях [102, с. 86].

Функція життєзабезпечення, що її виконують сільські території через забезпечення продовольчої безпеки країни, є провідною складовою економічної безпеки, яка формує здатність національної економіки до розширеного відтворення з метою задоволення потреб населення країни у власній продовольчій продукції, підвищення її конкурентоздатності, зменшення зовнішнього впливу щодо її наповнення на основі політики протекціонізму [38, с. 23-26].

Забезпечення економічної безпеки, як зазначено в Конституції України [64], є найважливішою функцією держави і справою всього українського народу. Сутність економічної безпеки полягає в забезпеченні збалансованого і стабільного економічного розвитку країни з метою задоволення соціальних і економічних потреб громадян України при оптимальних витратах праці, раціональному природокористуванні та збереженні довкілля.

Продовольча незалежність держави забезпечується тоді, коли частка власного виробництва найважливіших продуктів харчування в щорічному

загальному обсязі їх споживання становить не менше 80 %. Допустимі частки імпорту в ресурсах найважливіших продовольчих товарів мають бути диференційовані залежно від можливостей їх виробництва в державі [138, с. 7].

Продовольча безпека, як відмічено в Концепції економічної безпеки України [66, с. 26], визначається як стан захищеності населення країни від недостатнього харчування, особливо від голоду, забезпечення достатнього харчування всім громадянам за нормальних умов та мінімально необхідного за надзвичайних обставин, наявність у державі необхідних для цього можливостей. З огляду на відмічене, рівень продовольчої безпеки формує як економічну, так і політичну незалежність країни і є важливим компонентом забезпечення ефективного розвитку національної економіки.

В аграрному секторі України визначено і обґрунтовано три рівнопріоритетні стратегічні цілі трансформацій: забезпечення продовольчої безпеки країни; формування сталого, ефективного, експортоорієнтованого сільського господарства; розвиток сільської місцевості. Головна мета трансформацій визначалася як „розбудова конкурентоспроможного аграрного сектора економіки шляхом створення умов для прискореного формування ефективного господаря-власника” [134, с. 50]. Ставиться завдання в ході подальших трансформацій забезпечити насамперед становлення нового соціального укладу в сільській місцевості, формування соціального капіталу, а у перспективі – середнього класу в сільських громадах.

Природною економічною основою розвитку кожної цивілізації на всіх етапах, як слушно наголошують у монографії „Глобальна продовольча безпека” науковці О. Білорус, М. Зубець, П. Саблук, В. Власов, слугувало сільське господарство як система виробництва продовольства і як первинна основа життєдіяльності народонаселення. Вони відмічають, що [19, с. 6, 7]:

- по-перше, застосувавши термін „природно-економічна основа”, тим самим доцільно нагадати апологетам пониження ролі сільського господарства в розвитку людства, що саме поняття „економіка”, запропоноване стародавніми греками, означало мистецтво ведення домашнього господарства, яке в ті часи

базувалося на виробництві сільськогосподарської продукції для задоволення потреб у продовольстві й сировині для виготовлення одягу та предметів домашнього вжитку;

- *по-друге* (і це, мабуть, головний доказ пріоритетної ролі сільського господарства), людина може існувати без будь-яких благ сучасної цивілізації, але не зможе жити без задоволення потреб організму в поживних речовинах, які надходять до нього через споживання сільськогосподарської продукції;

- *по-третє*, сільське господарство і головна його складова – земля – це реальне джерело формування доданої вартості, яку вже впродовж тисячоліть надмірно забирають, спочатку на розвиток промисловості, потім на мегаполіси, а нині на розвиток так званої постіндустріальної інформаційної економіки.

Виробництво продовольчої продукції формується передусім в аграрному секторі, оскільки саме за його допомогою забезпечуються основні потреби населення у продуктах харчування. Станом на 1 листопада 2013 р. виробництво продукції сільського господарства в регіонах Українських Карпат здійснювало 4870 сільськогосподарських підприємств (табл. 2.1), що на 69 підприємств менше ніж попереднього року.

Таблиця 2.1

Кількість діючих сільськогосподарських підприємств*

(станом на 1 листопада; од.)

Регіони Українських Карпат	2000**	2005	2010	2012	2013
Закарпатська	651	1604	1759	1698	1641
Івано-Франківська	657	805	767	784	782
Львівська	965	1725	1490	1450	1442
Чернівецька	487	948	1009	1007	975
Разом:	2760	5082	5025	4939	4870
Довідково: Україна	20999	57877	56493	55866	55630
Регіони Українських Карпат, % до України	15,5	8,8	8,9	8,8	8,7

*Розраховано за джерелом: [150, с. 163, 88-92; 141, с. 228; 25, с. 72-77; 161, с. 129].

**На кінець року.

За останні роки кількість діючих сільськогосподарських підприємств поступово зменшується. Так, у 2013 р. порівняно з 2010 р. їх кількість зменшилась на 3 %, або на 155 од. Частка сільськогосподарських підприємств

областей Українських Карпат до таких підприємств по Україні становить 8,7 %, порівняно з 2000 р. вона зменшилась майже удвічі. Характерною особливістю регіонів Українських Карпат є значна частка господарств населення у виробництві продовольчої сировини (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Частка господарств населення у виробництві основних видів рослинництва і тваринництва за 2012-2013рр.*

(у відсотках до загального обсягу)

2012 рік					
	Області регіону Українських Карпат				Довідково: Україна
	Закарпатська	Івано- Франківська	Львівська	Чернівецька	
Основні види рослинницької продукції					
Зернові і зернобобові культури	82,8	39,2	37,2	56,7	21,9
Цукрові буряки (фабричні)	-	24,8	4,3	17,8	8,7
Соняшник	26,2	0,0	-	26,5	15,0
Картопля	98,2	99,2	96,4	98,5	96,7
Овочі та баштанні культури	97,3	91,7	94,0	98,9	85,7
Плоди і ягоди	90,2	90,9	98,0	80,6	81,6
Основні види тваринницької продукції					
М'ясо (у забійній вазі)	95,0	60,2	51,1	60,7	42,5
Молоко	98,4	97,3	95,9	93,6	77,7
Яйця	99,4	26,6	87,8	52,0	37,3
Вовна	83,6	90,9	92,3	87,3	85,1
2013 рік					
	Області регіону Українських Карпат				Довідково: Україна
	Закарпатська	Івано- Франківська	Львівська	Чернівецька	
Основні види рослинницької продукції					
Зернові і зернобобові культури	84,3	35,0	33,9	56,1	21,2
Цукрові буряки (фабричні)	-	45,3	3,5	99,7	15,7
Соняшник	18,5	0,3	-	32,4	14,5
Картопля	99,2	99,4	97,1	98,6	97,0
Овочі та баштанні культури	98,6	93,9	94,0	99,0	88,3
Плоди і ягоди	93,0	88,0	96,6	78,1	80,6
Основні види тваринницької продукції					
М'ясо (у забійній вазі)	94,7	58,0	47,2	63,2	39,7
Молоко	98,5	97,0	95,7	94,2	77,5
Яйця	99,4	27,0	87,4	61,6	37,6
Вовна	82,9	90,9	92,9	88,7	86,6

*Джерело: [141, с. 278, 308; 162, с. 278, 308].

У 2013 р. господарствами населення забезпечено виробництво рослинницької продукції більше як на 90,0 %, зокрема картоплі, овочів та баштанних культур, а також плодів і ягід. Аналогічна тенденція стосується і середньо-українських показників. У виробництві основних видів тваринницької продукції майже з усіх її видів переважає частка господарств населення, виняток становить виробництво яєць у Івано-Франківській області. В цілому по Україні господарства населення переважають у виробництві молока та вовни.

Функціональність сільських територій базується і на забезпеченні відповідних умов, рівня і якості життя сільського населення. Рівень життя слід розглядати як соціально-економічну категорію, що характеризує ступінь задоволення, формування і розвитку потреб людей з метою їх всебічного розвитку, який детермінований доступністю і рівнем використання життєвих можливостей в умовах конкретного життєвого середовища [170, с. 13].

Вагомим компонентом життєдіяльності сільського населення є рівень житлового забезпечення, оскільки забезпеченість доступним житлом є свідченням соціально орієнтованої спрямованості держави (табл. 2.3).

Житловий фонд областей Карпатського регіону (2013 р.) становив 19,7 %, або більш як 78,0 тис. м² до загальної його площі в цілому по Україні [151, с. 227]. Частка сільського житлового фонду за аналізований період 2013 р. становить 19,6 %, або майже 78034 м² до загальної площі по країні загалом. Порівняно з 2000 р. у 2013 р. відмічено зростання житлового фонду в цілому на 6,6 %, приватного (у 2012) – на 13,0 %. В розрізі областей регіону у 2013 р. у середньому на 1 особу припадало у Закарпатській області 23,8 м², що на 12,2 % більше, як у 2000 р., Івано-Франківській – 25,5 м² (на 18,0 %), Львівській – 25,5 м² (на 20,8 %) і Чернівецькій області – 25,5 м² (на 15,9 %). В цілому по Україні за аналізований період зростання становить 17 %.

Умови життєзабезпечення є важливим екологічним аспектом здоров'я людини. Серед основних факторів, які впливають на здоров'я, недоліки у санітарному оснащенні були визначені як найважливіші. Незадовільні санітарні

Сільський житловий фонд областей Карпатського регіону**(тис. м² загальної площі)*

Роки	Області Карпатського регіону				
	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька	Довідково: Україна
<i>Весь житловий фонд</i>					
2000	16657	17717	22267	11775	371745
2010	18283	19317	24396	12686	386517
2011	18654	19599	24858	12909	390490
2012	18735	19689	24959	13232	400395
2013	18937	20257	25512	13328	396500
<i>У тому числі приватний житловий фонд</i>					
2000	16509	17592	21717	11613	355655
2010	18123	19271	24089	12606	379084
2011	18492	19554	24558	12830	383261
2012	18682	19745	24785	12990	399239
2013	-	-	-	-	-
<i>У середньому на 1 особу, м²</i>					
2000	21,2	21,6	21,1	22,0	23,5
2010	23,2	24,5	24,3	24,1	26,4
2011	23,6	24,9	24,8	24,6	26,8
2012	23,6	25,1	25,2	25,1	27,1
2013	23,8	25,5	25,5	25,5	27,5

*Узагальнено за джерелом: [151, с. 231-234, 204; 154, с. 419; 155, с. 394; 161, с. 395].

умови, зокрема відсутність централізованого водопостачання, підвищують ризик виникнення інфекційних захворювань тощо. Умови життєдіяльності людини тісно пов'язані із благоустроєм та інженерно-комунікаційним забезпеченням територій, серед яких важливими є наявність водопроводу, каналізаційних і газифікаційних систем. Оскільки характерною особливістю областей регіону Українських Карпат є поділ території на три природно-економічні зони: низинну, передгірну і гірську, то в дослідженні, як приклад, ми розглянули благоустрій сільських територій за наявності інженерно-комунікаційних систем у порівнянні України і Закарпатської області (табл. 2.4).

У цілому по Україні (2013 р.) водопровід мали 22,1 % сільських населених пунктів, а на Закарпатті тільки 2,9 %; каналізацію відповідно 11 % по Україні та 1,5 % на Закарпатті. За даними статистичного спостереження у 2012 р. [58, с. 4; 155, с. 402], централізоване відведення стічних вод від житлових будинків та комунально-побутових підприємств і організацій в

області здійснювали 34 організації. Каналізаційну мережу на Закарпатті мають усі міста, 11 селищ міського типу, 9 сільських населених пунктів, в яких діють 40 каналізацій та 20 окремих каналізаційних мереж. Дещо краща ситуація щодо забезпечення сільської місцевості природним та природним і зрідженим газом. У Закарпатській області таких сіл 69,6 %, а в Україні – 50,6 %.

Таблиця 2.4

Кількість та благоустрій населених пунктів України та Закарпатської області*

(одиниць)

Типи населених пунктів та види благоустрою	Закарпатська область				Довідково: Україна			
	2000	2005	2013	2013, % до 2000	2000	2005	2013	2013, % до 2000
<i>Кількість населених пунктів:</i>								
Міста	10	11	11	110,0	451	457	460	101,9
Селища міського типу	20	19	19	95,0	893	885	885	99,1
Сільські населені пункти	579	579	579	100,0	28651	28562	28397	99,1
<i>З них мають: водопровід</i>								
Міста	10	11	11	110,0	448	452	457	102,0
Селища міського типу	14	13	13	92,9	796	767	758	95,2
Сільські населені пункти	14	12	17	121,4	6651	6305	6292	94,6
<i>каналізацію</i>								
Міста	10	11	11	110,0	426	438	445	104,4
Селища міського типу	13	12	11	84,6	518	489	506	97,6
Сільські населені пункти	6	6	9	150,0	841	746	694	82,5
<i>газифіковані тільки природним та природним і зрідженим газом</i>								
Міста	9	10	10	111,1	386	411	429	111,1
Селища міського типу	10	10	14	140,0	476	545	646	135,7
Сільські населені пункти	150	261	403	268,7	8086	10318	15175	187,6
<i>газифіковані тільки зрідженим газом</i>								
Міста	1	1	1	100,0	57	42	26	45,6
Селища міського типу	10	10	5	50,0	384	316	177	46,0
Сільські населені пункти	360	315	176	48,9	18807	16306	11497	61,1
<i>% сільських населених пунктів, що мають:</i>								
Водопровід	2,4	2,1	2,8	x	23,23	22,1	22,1	x
Каналізацію	1,0	1,0	1,6	x	2,9	2,6	2,4	x
Газифіковані тільки природним та природним і зрідженим газом	25,9	45,0	69,6	x	28,2	36,1	53,4	x
Газифіковані тільки зрідженим газом	62,2	54,4	30,4	x	65,6	57,1	40,4	x

*Розраховано за джерелами: [164, с. 24, 430; 51, с. 60; 158, с. 408; 161, с. 23, 400; 155, с. 402].

Важливою складовою життєдіяльності людини є доступність продуктів харчування і споживання, що відіграє провідну роль у продовольчій безпеці народонаселення країни та її регіонів (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

**Споживання основних продуктів харчування у домогосподарствах
областей Карпатського регіону ***

(на одну особу за рік; кг)

Продукти харчування	Області Карпатського регіону												Довідково: Україна		
	Закарпатська			Івано-Франківська			Львівська			Чернівецька			1990	2000	2013
	1990	2000	2013	1990	2000	2013	1990	2000	2013	1990	2000	2013			
М'ясо і м'ясопродукти	47,1	37,5	50,6	42,4	29,8	42,6	60,1	32,1	49,3	52,4	26,4	47,4	68,2	32,8	56,1
Молоко і молокопродукти	323,4	242,4	253,2	359,2	295,0	269,8	378,9	264,8	238,7	382,1	254,8	241,5	373,2	199,1	220,9
Яйця, шт.	255	191	288	208	167	268	266	175	295	277	181	295	272	166	309
Риба і рибопродукти	7,5	5,0	9,2	10,8	5,1	8,5	12,5	6,0	11,5	9,4	6,6	12,3	17,5	8,4	14,6
Цукор	40,9	39,1	36,2	46,4	34,7	36,3	47,9	35,9	38,1	49,2	32,3	34,6	50,0	36,8	37,1
Олія	13,8	8,4	13,1	10,3	8,3	12,2	10,8	8,9	14,3	8,7	8,7	13,1	11,6	9,4	13,3
Картопля	118,7	165,1	137,4	193,2	171,9	178,3	161,0	146,6	158,6	144,9	172,1	143,2	131,0	135,4	135,4
Овочі та баштанні	84,9	68,3	159,4	93,0	72,3	124,6	78,5	84,4	144,8	97,4	98,3	169,2	102,5	101,7	163,3
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	94,8	55,2	54,2	43,9	22,5	42,3	51,3	32,4	49,5	85,9	42,7	55,0	47,4	29,3	56,3
Хліб і хлібні продукти	187,6	151,0	121,0	188,0	138,4	117,5	159,6	126,8	107,2	165,2	103,0	118,7	141,0	124,9	108,4

*Узагальнено за джерелом: [141, с. 340-349; 162, с. 340-349].

Дослідження свідчать, що у 2013 р. порівняно з 1990 р. зросло споживання основних продуктів харчування у домогосподарствах аналізованих областей із таких видів: м'ясо і м'ясопродукти (тільки у Закарпатській області), споживання яєць, риби і рибопродуктів (Закарпатській та Чернівецькій областях), олії (у всіх областях, крім Закарпатської), картоплі (крім Івано-Франківської області), овочів та баштанних. В цілому по Україні за аналізований період зросло споживання за такими видами продуктів харчування, як яйця і картопля, а споживання м'яса та фруктів зменшилось.

Функціональність розвитку сільських територій проявляється і в наданні санаторно-курортних і оздоровчих послуг, у тому числі в закладах оздоровлення та відпочинку, призначених для реабілітації і рекреації дітей (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Санаторно-курортні, оздоровчі заклади областей Карпатського регіону¹
(одиниць)

Показники	Закарпатська		Івано-Франківська		Львівська		Чернівецька		Довідково: Україна		
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2012	2013
<i>Санаторно-курортні і оздоровчі заклади²</i>											
Всього:	65	60	41	35	148	108	16	12	3327	3012	2829
кількість ліжок (тис. місць) ^{2,3}	6,9	6,4	4,7	3,8	23,9	18,8	1,6	1,4	502,0	445,3	407,0
чисельність оздоровлених (тис. осіб) ⁵	55,9	80,5	38,5	43,6	236,7	335,3	6,2	6,1	2870,0	2941,6	2835,0
<i>Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку</i>											
	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2013	2000	2012	2013 ⁴
Всього:	50	611	84	812	32	914	49	512	7615	17703	18549
кількість місць, тис.	3,7	5,4	3,6	3,6	3,6	2,7	4,0	3,2	227,2	193,7	190,9
чисельність оздоровлених (тис. осіб)	16,2	95,9	11,9	96,3	10,7	106,7	12,8	67,4	1004,6	1784,8	2017,1

¹Узагальнено за джерелами: [151, с. 257-271; 161, с. 458, 460].

²У загальній кількості враховані заклади тривалого та 1-2 денного перебування, які з різних причин не працювали протягом звітної періоду.

³У місяць максимального розгортання.

⁴ З 2002 р. змінився період, за який подається статистична звітність: 2001/02 означає 12 місяців (з 1 жовтня 2001 р. по 30 вересня 2002 р.) тощо.

⁵Особи, оздоровлені протягом тривалого часу та 1-2 днів.

Мережу санаторно-курортних та оздоровчих закладів областей регіону Українських Карпат (табл. 2.6) формували 215 санаторно-курортних і оздоровчих закладів і 2849 дитячі заклади оздоровлення та відпочинку. Порівняно з 2000 р. у 2013 р. кількість санаторно-курортних і оздоровчих закладів зменшилась на 55 од. (або на 20,4 %), по Україні в цілому зменшення становить 498 од. (або на 14,9 %), а дитячих, навпаки, зросла на 561 од. (у період з 2000 по 2013 р), а по Україні на 10934 од. Чисельність оздоровлених у санаторно-курортних і оздоровчих закладах зросла за

аналізований період у всіх областях регіону Українських Карпат, крім Чернівецької, оздоровлених у дитячих закладах зросла без винятку у всіх областях. Найбільша кількість (2013 р.) санаторно-курортних і оздоровчих закладів розміщена у Львівській (108 од.) і Закарпатській (60 од.) областях, а дитячих закладів оздоровлення і відпочинку в Івано-Франківській (782 од.) і Львівській (763 од.) областях. Найменша кількість їх знаходиться у Чернівецькій області, відповідно 12 і 410 од.

Такий нерівномірний розподіл санаторно-курортних та оздоровчих закладів між областями пояснюється рекреаційними можливостями території, спрямованістю лікувально-оздоровчої культури кожної території на профілактику та лікування певних видів захворювань, що склалася історично, інвестиційною стратегією регіону та країни.

Природоохоронна та рекреаційні функції сільських територій, що входять до компетенції сільських рад, включають передусім організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення; оголошення об'єктів, що мають екологічну, історичну, культурну або наукову цінність, пам'ятками природи, історії або культури; благоустрій території населеного пункту тощо.

Статистичні дані свідчать, що в регіонах Українських Карпат, окрім Карпатського біосферного заповідника, до природно-заповідних територій належать ще шість національних природних парків. Однак інформаційні дані включають тільки біосферні заповідники та природні національні парки. Так, у 1990 р. в Україні налічувалося тільки 21 такий об'єкт площею 407,0 тис. га, у 2013 р. – 63 об'єктів площею 1565,2 тис. га [164, с. 496; 162], а в Закарпатській області відповідно 2 та 3 об'єкти площею 60,3 та 146,3 тис. га [151, с. 289; 155]. За територіальною ознакою природно-заповідний фонд (ПЗФ) областей Карпатського регіону, за винятком Закарпатської області, є незначним (табл. 2.7). На Карпатський регіон припадає 9,4 % усієї площі земель України, а на заповідники та ПНП – 23,3 % у 2000 р. та 22,1 % у 2013 р. Серед аналізованих областей вигідно виділяється Закарпатська, на території якої

зосереджено 9,2 % усієї площі природно-заповідного фонду України, в той час як площа усіх земель становить тільки 2,1 % до земель України.

Таблиця 2.7

Площа земель об'єктів природно-заповідного фонду Карпатського регіону*

(тис.га, на 1 січня 2014 року)

Області	Усього земель			В тому числі: заповідників та природних-національних парків (ПНП)			% заповідників та ПНП до всіх земель, (2013)
	2000	2013	2013, до 2000, %	2000	2013	2013, % до 2000 р.	
Закарпатська	1275,3	1275,3	100,0	113,2	146,3	129,2	11,4
Івано-Франківська	1392,7	1392,7	100,0	55,7	114,3	205,2	8,2
Львівська	2183,1	2183,1	100,0	29,7	60,0	202,0	2,7
Чернівецька	809,6	809,6	100,0	7,9	27,8	351,9	3,4
Разом, регіон Українських Карпат	5660,7	5660,7	100,0	206,5	348,4	168,7	6,2
Довідково: Україна	60354,8	60354,8	100,0	887,5	1576,1	177,5	2,6
<i>% до України</i>							
Області регіону Українських Карпат	9,4	9,4	х	23,3	22,1	х	х
Закарпатська область	2,1	2,1	х	12,8	9,2	х	х

*Розраховано за джерелом: [151, с. 289; 162, с. 478].

Відмітимо, що значна кількість об'єктів природно-заповідного фонду розташовані на сільських територіях, зокрема на територіях державних лісогосподарських і лісомисливських підприємств, а також інших землекористувачів (землевласників). Загалом об'єкти ПЗФ належать до пам'яток природи загальнодержавного значення і створюються згідно з указами Президента України для охорони переважно природних територій та об'єктів, охорони колекцій рослин і тварин, а також цінних в естетичному відношенні окультурених територій з переважанням зелених заповідників. Регіональні ландшафтні парки і заповідні урочища – природно-заповідні

території місцевого значення, рішення про створення яких приймають обласні ради, а також ради міст Києва і Севастополя.

Соціальна функція сільських територій реалізується через формування дієвого соціального осередку, зокрема сільської громади. Результативність цієї функції проявляється в ефективному і раціональному використанні наявного територіального потенціалу, збереженні і відтворенні навколишнього природного середовища, а також створенні передумов для забезпечення сталого розвитку сільських територій. При цьому важливим є врахування інтересів сільських мешканців стосовно поліпшення добробуту і якості їх життя.

О. Павлов наголошує, що сільські територіальні утворення мають подвійну природну сутність, а саме [100]:

- вони безпосередньо взаємодіють із природним середовищем, яке є менш урбанізованим, ніж міська територіальна підсистема суспільства;

- результати їх господарської діяльності значною мірою визначаються залежністю від природно-кліматичних умов, природних ресурсів і передусім від якості землі як головного засобу виробництва, переривчастим технологічним циклом, сезонним характером праці, непередбаченістю її результатів, уповільненим оборотом капіталу, нерозвиненістю аграрного ринку.

З огляду на те, що сільські території належать до складних систем, які характеризуються відкритістю, непередбаченістю, неврівноваженістю і нестабільністю, і їх функціонування відбувається за внутрішньою логікою, алгоритм якої задається характером взаємовідносин їх окремих елементів, цитований вище науковець пропонує застосовувати для опису функцій сільських територій такий принцип синергетики, як коеволюція. Його використання зумовлено варіативністю та альтернативністю розвитку, необхідністю узгодження неоднакових тенденцій та цілей його складників, поєднання та координації різних видів діяльності з метою підвищення функціональності системи загалом.

При цьому важливим є погодження цілей розвитку сільських територій із завданням дотримання екологічної безпеки країни, забезпечення населення продуктами харчування, а промисловості сировиною, їх взаємовигідних відносин із міською підсистемою суспільства. З урахуванням принципу коеволюції сформульовано одну з головних цілей розвитку сільських територіальних утворень, що полягає у створенні сприятливого середовища життєдіяльності населення як необхідної передумови ефективного господарювання, збереження селянства – носія української ідентичності і духовності [100].

Функціональність розвитку сільських територій, як уже відмічалось, проявляється передусім у виробництві валової продукції сільського господарства, що розглянуто в розрізі областей Карпатського регіону (див. Додаток А). Дослідження засвідчує більш ефективне використання ресурсів сільськогосподарських угідь та трудового потенціалу в господарствах населення усіх областей регіону Українських Карпат, зокрема Закарпатської області, порівняно з середньоукраїнським індикатором.

Моніторинг динаміки та тенденцій виробництва валової продукції сільського господарства здійснено на базі Додатку А, додатково сформовано три таблиці, які характеризують ці процеси. Зокрема, в табл. 2.8 подано порівняльний аналіз щодо динаміки виробництва валової продукції сільського господарства в середньому на одне село в областях Карпатського регіону. Наведені дані засвідчують, по-перше, що жодна аналізована область, як і Україна в цілому, у 2013 р., за усіма категоріями господарств не вийшла на рівень 1990 р. щодо виробництва валової продукції сільського господарства в середньому на одне село. Це означає, що ресурсний потенціал сільськогосподарських угідь використовується неефективно, а зростання виробництва валової продукції сільського господарства у 2013 р. порівняно з 2000 р. в усіх категоріях господарств областей Українських Карпат є значно нижчим від середньоукраїнського показника.

Виробництво валової продукції сільського господарства в середньому на одне село в областях Карпатського регіону*

(у постійних цінах 2010 р.)

Області	На одне село, тис.грн.				2013, % до:	
	1990	2000	2012	2013	1990	2000
Закарпатська						
- в усіх категоріях господарств	7432,3	5651,8	7266,5	7448	100,2	131,7
- в господарствах населення	4420,2	5345,0	6863,7	7059	159,6	132,0
Івано-Франківська						
- в усіх категоріях господарств	7225,0	5270,4	7191,5	7338	101,5	139,2
- в господарствах населення	3955,9	4752,1	5016,7	5049,5	127,6	106,2
Львівська						
- в усіх категоріях господарств	5532,9	3764,3	4731,5	4763,9	86,1	126,5
- в господарствах населення	2859,8	3397,3	3312,0	3196,9	111,7	94,1
Чернівецька						
- в усіх категоріях господарств	12074,8	7648,7	10963,0	11342,9	93,9	148,2
- в господарствах населення	5072,1	6254,3	8307,3	8765,1	172,8	140,1
Разом по областях						
- в усіх категоріях господарств	6913,4	4819,1	6203,4	6473,9	93,6	134,3
- в господарствах населення	3581,4	4315,8	4801,1	4821,1	134,6	111,7
Довідково: Україна						
- в усіх категоріях господарств	9831,5	5287,5	7849,8	8904,4	90,5	168,4
- в господарствах населення	2907,1	3256,9	3873,0	4094,3	140,8	125,7

*Розраховано на основі Додатку А.

По-друге, на фоні усіх категорій господарств областей Карпатського регіону та України вигідно виділяються господарства населення. Так, у 2013 р. порівняно з 1990 р. зазначені господарства збільшили виробництво сільськогосподарської продукції на 40,7 %, а в Україні на – 77,9%. У порівняльному аналізі особливо виділяються господарства Чернівецької області, які у 2000 р. перевершили показник 1990 р. на 23,3 %, а у 2013 р. – на 72,8%.

Порівняльний аналіз свідчить [34, с. 34-37], що за рахунок сільськогосподарських підприємств за усіма категоріями господарств не досягнуто рівня 1990 р. з виробництва валової продукції сільського

господарства в середньому на одну особу у Львівській і Чернівецькій областях, а також в цілому по Україні (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Виробництво валової продукції сільського господарства в середньому на одну особу в областях Карпатського регіону*

(у постійних цінах 2010р.)

Області, Україна	На одну особу, грн.				2013, % до:	
	1990	2000	2012	2013	1990	2000
Закарпатська - в усіх категоріях господарств	3316	2592	3359	3435	103,6	132,5
Івано-Франківська - в усіх категоріях господарств	3821	2829	3984	4062	106,3	143,6
Львівська - в усіх категоріях господарств	3752	2617	3445	3470	92,5	132,6
Чернівецька - в усіх категоріях господарств	5121	3273	4815	4973	97,1	151,9
Разом по областях - в усіх категоріях господарств	3895	2770	3906	3822	98,1	137,9
Довідково: Україна - в усіх категоріях господарств	5480	3101	4897	5559	102	181
Області, % до України - в усіх категоріях господарств	71,0	89,3	79,8	68,7	x	x
Закарпаття, % до областей - в усіх категоріях господарств	85,1	93,5	86,0	61,7	x	x
Закарпаття, % до України - в усіх категоріях господарств	60,5	83,5	68,6	61,8	x	x

*Розраховано за джерелами: Додаток А.

Отже, можна констатувати, що сільськогосподарські підприємства не змогли пристосуватися до складних кризових явищ, пов'язаних з перехідним етапом формування ринкового середовища.

Подальші дослідження та порівняльний аналіз виробництва валової продукції сільського господарства в середньому на одного мешканця України та областей Карпатського регіону засвідчує, що у 1990 р. основним

товаровиробником сільськогосподарської продукції у грошовому вимірі були сільськогосподарські підприємства. Частка їх у виробництві валової продукції сільського господарства в середньому на одну особу була вищою у Чернівецькій області (58,0 %), в цілому за областями Карпатського регіону (68,5 %) і України (70,1 %). За аналізований період (2013 р. до 1990 р.) виробництво валової продукції сільського господарства в середньому на одну особу в областях Карпатського регіону і в Україні в цілому суттєво не змінилося.

При цьому використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення в розрахунку на 100 га сільгоспугідь (за аналізований період) у господарствах населення суттєво зросло стосовно усіх категорій господарств як в Україні, так і в Закарпатській та Львівській областях (табл. 2.10). В Україні господарствами населення на 100 га сільгоспугідь у 1990 р. було вироблено сільськогосподарської продукції на суму 2816,2 тис.грн., а всіма категоріями господарств – 683,4 тис.грн., тобто перші виробляли в 4,1 рази більше. Натомість у всіх областях Карпатського регіону, крім Закарпатської області, сільськогосподарські підприємства виробляли валової сільгосппродукції у 2,3 рази більше. Ситуація докорінно змінилася на користь господарств населення вже у 2000 р., і у наступних роках, однак тільки у Закарпатській і Івано-Франківській областях.

Аналізуючи наведені інформаційні дані, можна стверджувати, що більш ефективно земельні ресурси сільськогосподарського призначення використовувались і використовуються в господарствах населення порівняно з сільськогосподарськими підприємствами.

Дослідження підтверджує, що функціональність сільських територій не можна розглядати тільки з точки зору виробництва продовольчої продукції, оскільки вони об'єднують і реалізують функції як виробничо-господарські, так і природні, соціальні, оздоровчо-рекреаційні, природоохоронні зі збереженням і відтворенням навколишнього природного середовища тощо.

**Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства
в середньому на 100 га сільгоспугідь в областях Карпатського регіону***

(у постійних цінах 2010р.)

Області	На 100 га сільгоспугідь, тис.грн.				2013, % до:	
	1990	2000	2012	2013	1990	2000
Закарпатська						
- в усіх категоріях господарств	1009,0	755,0	1048,4	918,2	91,0	121,6
- в господарствах населення	432,8	1139,4	1053,3	1137,0	262,7	99,7
Івано-Франківська						
- в усіх категоріях господарств	1102,8	768,8	1115,2	869,8	78,8	113,1
- в господарствах населення	1905,2	1112,8	987,1	1033,1	54,2	104,7
Львівська						
- в усіх категоріях господарств	820,2	615,9	853,9	682,1	83,1	110,7
- в господарствах населення	3720,9	978,8	764,9	766,0	20,6	100,1
Чернівецька						
- в усіх категоріях господарств	1016,4	663,8	969,4	936,6	92,1	141,0
- в господарствах населення	3229,9	1135,6	1002,2	1055,5	32,7	105,3
Разом по областях						
- в усіх категоріях господарств	1014,6	679,7	963,2	804,9	79,3	118,4
- в господарствах населення	3051,3	1062,2	909,0	945,0	31,0	104,0
Довідково: Україна						
- в усіх категоріях господарств	683,4	393,1	612,0	608,9	89,0	154,8
- в господарствах населення	2816,2	1088,8	689,3	568,9	20,2	52,2
Області, % до України						
- в усіх категоріях господарств	148,5	172,9	157,4	132,1	x	x
- в господарствах населення	108,3	97,5	131,9	166,1	x	x
Закарпаття, % до областей						
- в усіх категоріях господарств	99,4	111,1	108,8	114,0	x	x
- в господарствах населення	14,2	71,1	115,9	120,3	x	x
Закарпаття, % до України						
- в усіх категоріях господарств	147,6	192,1	171,3	150,7	x	x
- в господарствах населення	15,4	104,6	152,8	199,8	x	x

*Розраховано за джерелами: Додаток А.

При цьому важливою є взаємодія управлінського та регулятивного впливу територіальних громад, органів місцевого самоврядування та державної влади, що створює синергійний ефект у забезпеченні розвитку сільських територій та підвищенні благополуччя сільських мешканців. Підсилюють цей ефект сприятливі природно-кліматичні умови, наявний природно-ресурсний потенціал окремо взятих територій. Незаперечним є врахування і використання людського капіталу, якому властиві високий рівень знань і професійної кваліфікації, що сприятиме в подальшому економічному зростанню територій сільської місцевості.

2.2. Аграрна сфера як складова розвитку сільських територій

Необхідність посилення ролі національного аграрного сектору передусім у забезпеченні продовольчої безпеки та розвитку сільських територій була чітко окреслена на конференції ФАО в Нідерландах (1999 р.), яка прийняла Концепцію багатofункціональності сільського господарства [47, с. 213]. У цій Концепції забезпечення сільськогосподарською продукцією пов'язувалось з підвищенням ролі й розвитком сільських регіонів, що неможливе без стійкого розвитку сільського господарства.

Виробництво аграрним сектором сировини для харчової та переробної промисловості неможливе без природного середовища як матеріальної основи цього процесу. Ефективне виробництво продовольчої сировини та продуктів харчування сприятиме гармонізації рівня життя населення і збереження та розширеного відтворення навколишнього природного середовища. Забезпечення потреб населення продуктами харчування належить до головних глобальних проблем людства [128, с. 20]. У дослідженнях економічних, екологічних і соціальних аспектів агропродовольчого комплексу пріоритетним є системний підхід, оскільки за своїм складом та структурою АПК значно відрізняється від інших міжгалузевих комплексів, передусім тому, що він як головний засіб виробництва використовує землю, на якій вирощується сільськогосподарська продукція і сировина для виробничого та невиробничого споживання. Власне, сільськогосподарське виробництво, що базується на використанні сільськогосподарських угідь, є основою розвитку переробних галузей промисловості [11, с. 9].

Сільське господарство України є однією з найважливіших галузей економіки, де забезпечується 9,2 % валової доданої вартості, зайнято понад 3,5 млн. населення, використовуються основні засоби вартістю близько 113,4 млрд. грн., функціонують майже 55,8 тис. господарюючих суб'єктів, що використовують 20,7 млн. га сільськогосподарських угідь (2013 р.). [141, с. 4; 164, с. 88].

Дослідженню проблем та перспектив забезпечення продукцією сільськогосподарського виробництва країни та її регіонів присвячено наукові праці багатьох українських вчених. Серед них В. Збарський, М. Лендел, С. Кваша, Ю. Лупенко, М. Малік, В. Мацибора, В. Месель-Веселяк, А. Чалий та інші. Однак проблеми виробництва сільськогосподарської продукції, зокрема на рівні областей регіону Українських Карпат, потребують подальших досліджень.

Агропромислове виробництво, як ми вже відмічали, забезпечує потреби населення передусім у продуктах харчування. Основою ведення сільського господарства є земельні ресурси, насамперед сільськогосподарські угіддя та рілля. В розрізі забезпеченості земельними ресурсами слід, перш за все, відмітити, що регіон характеризується вертикальною зональністю: тут наявні низинна, передгірна і гірська зони, дві третини території – гориста місцевість. Зазначена особливість визначає відмінності в кліматичних, погодних умовах та ступенях родючості ґрунту. Як відомо, однією з особливостей сільського господарства є його функціонування в різних ґрунтово-кліматичних умовах, що безпосередньо впливає на результати діяльності суб'єктів господарювання аграрної сфери та позначається на рівні їх розвитку.

Карпатський регіон характеризується вигідним геополітичним розташуванням. Він є складовою частиною Карпатської гірської системи, розміщеної в центрі Середньої Європи. Довжина Українських Карпат становить 270 км, ширина 70-100 км, а загальна площа з прилеглими територіями – понад 37 тис.км², або 20% від загальної Карпатської гірської системи. Вони охоплюють всю територію Закарпатської, 37,5% - Івано-Франківської, 18,6% - Львівської та 15,8% - Чернівецької областей [87, с. 43]. Карпатський регіон знаходиться на крайньому заході України. Усі адміністративні області регіону є прикордонними. Вони межують з п'ятьма європейськими державами, а саме: Угорщиною, Польщею, Словаччиною Румунією та Молдовою і розміщені на перехресті міжнародних транспортних коридорів Північ-Південь і Схід-Захід, що створює сприятливі умови для адаптації зарубіжного досвіду аграрного господарювання, зовнішньоекономічних контактів з суб'єктами

сільськогосподарського виробництва, підвищує роль цієї території в інтеграції України в європейські структури. Транспортна доступність областей стимулює ріст спільного підприємництва, сприяє залученню коштів вітчизняних і зарубіжних інвесторів в аграрний сектор економіки регіону та підприємства харчової промисловості. Станом на 01.01 2014 р. із усіх 3036,7 млн. дол. США прямих іноземних інвестицій, які надійшли у регіон, в агропромислове виробництво було вкладено 41,1, або 11,3 % проти 18,1 млн. дол. США на початок 2006 р. [154, с. 155; 151, с. 717].

Земельні ресурси регіону Українських Карпат характеризуються обмеженістю сільськогосподарських угідь, особливо ріллі, та значною часткою лісів та інших лісовкритих площ. Земельна площа регіону в розрізі адміністративних областей характеризується показниками табл. 2.11.

Таблиця 2.11

Земельна площа, у т.ч. сільськогосподарські угіддя, ліси та інші лісовкриті площі в розрізі адміністративних областей Карпатського регіону

(на 1 січня 2014 р.; тис.га)

Адміністративні області регіону Українських Карпат	Загальна земельна площа	У тому числі			Ліси та інші лісовкриті площі	Населення тис.осіб
		сільськогосподарські угіддя	з них			
			рілля	сіножаті та пасовища		
Закарпатська	1275,3	469,7	193,0	226,6	723,9	1256,9
Івано-Франківська	1392,7	645,7	377,0	213,0	635,5	1382,1
Львівська	2183,1	1292,0	719,7	303,4	694,7	2538,4
Чернівецька	809,6	482,0	323,3	109,1	257,9	908,5
Разом по регіону	5660,7	2889,4	1613	852,1	2312,0	6085,9
Довідково: Україна	60354,9	42744,5	31032,5	7950,5	10624,4	45426,2
Регіон, % до України	9,4	6,7	5,1	10,7	21,7	13,3
Закарпаття, % до України	2,1	0,1	0,6	2,8	6,8	2,7

*Розраховано за джерелами: [141, с. 236-237; 151, с. 21, 266, 49; 26, с. 154-160; 152, с. 185].

Аналіз показників табл. 2.11 свідчить про незначну частку сільськогосподарських угідь, зокрема ріллі, проте в цілому регіон Українських

Карпат, у тому числі Закарпатська область, виділяється щодо наявності лісів та інших лісовкритих площ, де зосереджено їх 21,7 % від наявних в Україні, а в Закарпатській області – 6,8 %. Друга позиція, за якою виділяється регіон Українських Карпат, – це наявність значних площ сіножатей та пасовищ, більшість з яких субальпійські луки (полонини). Однак в цілому регіон, а також Закарпатська область характеризуються незначною часткою ріллі (5,2 %) по відношенню до аналогічних сільгоспугідь країни. Більш детальний аналіз щодо земельних угідь у регіоні в розрахунку на одну особу надано в табл. 2.12.

Таблиця 2.12

Наявність земельних угідь у Карпатському регіоні, у тому числі в Закарпатській області, в розрахунку на одну особу*

(на 1 січня 2014 р., га)

Регіон, у тому числі Закарпаття	Всього земель	У тому числі			
		сільськогосподарські угіддя	з них		Ліси та інші лісовкриті площі
			рілля	сіножаті та пасовища	
Разом по регіону	0,93	0,47	0,26	0,14	0,37
у т.ч. Закарпаття	1,01	0,37	0,15	0,18	0,57
Довідково: Україна	1,32	0,94	0,68	0,17	0,23

* Розраховано на основі табл. 2.11.

Аналіз показників (табл. 2.12) засвідчує, *по-перше*, що в розрахунку на 1 особу у Карпатському регіоні сільгоспугідь припадає вдвічі менше, ніж в Україні в цілому (0,93 га). Ще більша розбіжність проявляється щодо наявності ріллі, оскільки в розрахунку на 1 особу її припадає відповідно у 2,6 і у 4,5 рази менше, ніж в Україні. *По-друге*, на фоні України регіон Карпат виділяється стосовно площ лісів та інших лісовкритих територій. Так, в Україні цей показник становить 0,23 га на 1 мешканця, в Карпатському регіоні – 0,37, а в Закарпатській області – 0,57 га.

Схожа ситуація характерна і для посівних площ сільськогосподарських культур у розрахунку на одного мешканця як на території Українських Карпат, так і Закарпатської області (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Посівні площі сільськогосподарських культур в Карпатському регіоні**(станом на 01.01.2014 р.)*

Область	Вся посівна площа, тис.га	В тому числі		Кількість постійного населення, осіб	Припадає посівних площ на одного мешканця, га
		зернові культури	інші культури		
Закарпатська	192,7	88,6	104,1	1256,9	0,15
Івано-Франківська	363,6	162,3	201,3	1382,1	0,26
Львівська	621	302,9	318,1	2538,4	0,24
Чернівецька	307	137,7	169,3	908,5	0,34
Разом по областях	1484,3	691,2	792,8	6085,9	0,24
Довідково: Україна	28329,3	16209,9	12119,4	45426,2	0,62
Області Карпатського регіону, % до України	5,2	4,3	6,5	13,4	x

*Розраховано за джерелом: [141, с. 238; 181; 162, с. 238].

Аналіз показників табл. 2.13 свідчить, по-перше, якщо в Україні на одного мешканця припадає 0,62 га посівних площ, то в областях Карпатського регіону – 0,24 га, що вказує на низьку забезпеченість сільськогосподарськими угіддями в цілому. Ще гірша ситуація в Закарпатській області, де на одного мешканця припадає 0,15 га посівних площ.

По-друге, якщо кількість населення в областях Карпатського регіону становить 13,4 % до всього населення нашої держави, то вся посівна площа – лише 5,2 %. По-третє, в цілому територія Карпатського регіону неспроможна задовольнити свої потреби у зернових культурах і особливо Закарпатська область. Все це вимагає раціонального використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення.

Характерною особливістю сільськогосподарського виробництва як в Україні, так і в окремих областях Карпатського регіону є зменшення кількості діючих господарюючих суб'єктів у сільському господарстві (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Кількість діючих господарюючих суб'єктів у сільському господарстві в областях Карпатського регіону*

(станом на 1 липня; одиниць)

Області	2005	2010	2013	2013, % до:	
				2005	2010
Закарпатська	1604	1759	1637	102,1	93,1
Івано-Франківська	805	767	795	98,8	103,5
Львівська	1725	1490	1441	83,5	96,7
Чернівецька	948	1009	980	103,4	97,1
Разом:	5082	5025	4853	95,5	96,6
Довідково: Україна	57877	56493	55858	96,5	98,9
<i>% до України</i>					
Області Карпатського регіону	8,8	8,9	8,7	x	x
Закарпатська область	2,8	3,1	2,9	x	x

* Розраховано за джерелами: [151, с. 180].

Частка діючих господарюючих суб'єктів у сільському господарстві Карпатського регіону до кількості таких суб'єктів по Україні за досліджуваний період (2005-2013 рр.) залишилася майже незмінною (8,7 %). У 2013 р. порівняно з 2005 р. кількість діючих господарюючих суб'єктів у сільському господарстві збільшилася у Закарпатській (на 2,1 %) та Чернівецькій (3,4 %) областях. Однак тенденція змінилася порівняно з 2010 р., оскільки тільки у Івано-Франківській області відмічена позитивна тенденція до зростання кількості таких суб'єктів господарювання (3,5 %).

Внаслідок реструктуризації сільськогосподарських підприємств, утвердження засад приватної власності в аграрній сфері країни докорінно змінюються внутрішньогосподарські економічні відносини з урахуванням нових майнових і земельних відносин. Постає нагальна потреба забезпечення взаємоузгодженості між приватною власністю і різноукладними формами організації аграрного

виробництва. Основним завданням дослідження є з'ясувати, який вплив мають структурні зміни і нові форми господарювання на використання соціальних ресурсів села в регіоні.

Порівняльний аналіз діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання в областях Карпатського регіону за період 2002-2013 рр. подано у табл. 2.15.

Внаслідок реформування колективних сільськогосподарських підприємств простежується домінуюча роль господарських товариств порівняно з виробничими кооперативами та приватними підприємствами, частка яких у регіоні Українських Карпат має тенденцію до зменшення. Так, у 2013 р. порівняно з 2001 р. кількість їх у регіоні зменшилася на 87 од. Загалом в Україні, навпаки, відмічено спад по всіх пунктах. Як в Україні, так і у всіх областях регіону негативною є тенденція щодо зменшення кількості виробничих кооперативів. При цьому частка виробничих кооперативів у загальній кількості діючих сільськогосподарських підприємств незначна і становила: в Україні 3,5 % у 2001 р. та 1,4 % у 2013 р., а у регіонах Українських Карпат відповідно 2,9 % та 1,4 %. В цілому частка господарських товариств до загальної кількості діючих підприємств у 2001 та 2013 рр. становила: в Україні відповідно 15,2 % та 14,8 %, в регіоні Українських Карпат – 15,6 % та 10,7 %; у Закарпатській області – 11,1% та 5,7 %.

Аналіз показників (табл. 2.15) свідчить про зменшення кількості державних сільськогосподарських підприємств. Зокрема в Україні кількість їх зменшилася на 301 од., або на 52,8 %, а в областях Карпатського регіону – на 48 од., або на 71,6 %. Аналогічна тенденція властива всім областям регіону. При цьому більш, ніж $\frac{2}{3}$ державних сільськогосподарських підприємств регіону зосереджено у Львівській та Закарпатській областях. Отже, реформування стосувалося не тільки колективних сільськогосподарських підприємств, але і державних, які в процесі роздержавлення реорганізувалися у конкретні організаційно-правові форми господарювання.

**Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за
організаційно-правовими формами господарювання в областях
Карпатського регіону***

(одиниць)

Адміністративні області регіону Українських Карпат	Організаційно-правові форми господарювання						
	Усього	у тому числі					
		господарські товариства	приватні підприємства	виробничі кооперативи	фермерські господарства	державні підприємства	підприємства інших форм господарювання
Закарпатська							
2001	1629	181	15	14	1377	23	19
2013	1641	94	22	5	1501	6	13
Івано-Франківська							
2001	1000	116	114	80	637	4	49
2013	782	101	73	36	556	2	14
Львівська							
2001	1889	359	252	14	1180	31	53
2013	1442	227	149	15	1025	6	20
Чернівецька							
2001	994	205	51	53	644	9	32
2013	975	99	82	15	745	5	29
Разом по регіону:							
2001	5512	861	432	161	3838	67	153
2013	4840	521	326	71	3827	19	76
Довідково: Україна							
2001	61178	9337	4116	2111	43042	570	2002
2013	55630	8245	4095	809	40752	269	1460
<i>Регіон Українських Карпат, % до України</i>							
2001	9,0	9,2	10,5	7,6	8,9	11,7	7,6
2013	8,7	6,3	8	8,8	9,4	7	5,2

*Розраховано за джерелами: [161, с. 160, 129; 154, с. 139].

Аналіз підтверджує, що, по-перше, в областях Карпатського регіону кількість усіх діючих сільськогосподарських підприємств у 2013 р. становила 8,7 % до всіх підприємств держави, а здійснені розрахунки свідчать, що в Закарпатській області діючі сільськогосподарські підприємства становлять 3,0 % до аналогічних підприємств України та 34,4 % – регіону.

По-друге, за організаційно-правовими формами господарювання дещо більша частка сільгоспідприємств від попереднього показника припадає на

регіон стосовно господарських товариств (6,3 % до аналогічних підприємств України), приватних (8 %) та державних підприємств (7 %). На фоні областей Карпатського регіону у Закарпатській області найменша частка приватних сільськогосподарських підприємств (8 %), виробничих кооперативів (8,8 %).

По-третє, найбільша частка до всіх сільськогосподарських підприємств як в Україні, так і в регіоні, у тому числі у Закарпатській області, припадає на фермерські господарства (відповідно 72,9 %, 78,2 % та 90,6 %).

Найпоширенішою організаційно-правовою формою господарювання серед діючих сільськогосподарських підприємств як у областях Карпатського регіону, так і в Україні після фермерських господарств є господарські товариства [27, с. 81-89]. Частка їх до всіх діючих сільгосппідприємств у областях Карпатського регіону у 2013 р. становила 10,7 % (521 із 4840 од.), в Україні – 14,8 % (8245 із 55630 од. діючих підприємств). У Закарпатській області їх частка значно менша і становила 5,7 % до всіх діючих сільськогосподарських підприємств області. Найвищою є частка господарських товариств у Львівській області (15,7 %, або 227 із 1442).

Отже, вплив структурних змін на становище в АПК, ефективність використання соціальних ресурсів села доцільно досліджувати за організаційно-правовими формами господарювання. Однак саме таким дослідженням недостатню увагу приділяють науково-дослідні установи України, а статистична база для аналізу слабка і часто відсутня.

Економічні наслідки аграрної, зокрема земельної реформи в регіоні яскраво відбивають результати господарської діяльності. Загальною тенденцією діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання є зменшення ними виробництва валової продукції сільського господарства і нарощування виробництва в господарствах населення. Аналіз показників табл. 2.16 свідчить про такі тенденції у виробництві валової продукції сільського господарства в областях Карпатського регіону:

- до 1990 р. основними товаровиробниками валової продукції сільського господарства як в Україні, так і в областях Карпатського регіону були сільськогосподарські підприємства. Зокрема, у порівнянних цінах 2010 р. зазначені підприємства України виробляли валової продукції більше на 70,4 %, а регіону – 48,2 % до продукції всіх категорій господарств. У областях Карпатського регіону (1990 р.) виділялись сільськогосподарські підприємства Львівської та Чернівецької областей, які виробляли відповідно 48,3 та 58,0 % сільгосппродукції;

- починаючи з наступних років, частка сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції суттєво зменшилась. Зокрема, у 2000 р. частка виробленої валової продукції сільгосппідприємствами Карпатського регіону становила 1,2 %, а України – 38,4 % до всіх категорій господарств. Найменша частка у виробництві такої продукції припадала на сільгосппідприємства Закарпатської (9,8 %) та Івано-Франківської (21,9 %) областей порівняно з середньорегіональним показником;

- така ж тенденція притаманна і для наступних років. Зокрема, у 2012 р. сільськогосподарські підприємства регіону виробили лише 24,4 % до середньорегіонального показника, а по Україні в цілому – 50,6 % валової продукції до усіх категорій господарств. Найменша частка її виробництва припадає на сільгосппідприємства Закарпатської області (4,2 % до продукції всіх категорій господарств області). У 2013 р. спостерігається аналогічна тенденція.

На господарства населення припадає і більша частка поголів'я худоби та птиці. Так, у 2013 р. господарства населення областей Карпатського регіону утримували 688,3 тис. голів великої рогатої худоби, 1080,8 тис. голів свиней, 278,3 тис. голів овець та кіз, 21808,4 тис. птиці. В розрахунку на 100 селянських дворів утримується 32 голови великої рогатої худоби, в тому числі 33 голови

**Виробництво валової продукції сільського господарства в Україні,
в т.ч. в областях Карпатського регіону***

(у порівнянних цінах 2010 р., млн.грн.)

Області Карпатського регіону	Роки						
	1990	2000	2005	2010	2012	2013	2013 до 1990,%
<i>Всі категорії господарств</i>							
Закарпатська	4184,4	3272,4	3739,3	3838,3	4207,3	4312,9	103
Івано-Франківська	5490,8	4031,9	4251,9	4567,7	5501,5	5613,8	102,2
Львівська	10352,1	6971,6	7129,7	7370,8	8753,4	8813,3	85,1
Чернівецька	4805,8	3044,2	3406,8	3899,1	4363,3	4514,5	93,9
<i>Разом по регіону</i>	24833,1	17320,1	18527,7	19675,9	22825,5	23254,5	93,6
Довідково: Україна	282774,2	151022,2	179605,8	194886,3	223254,8	252859	89,4
<i>Сільськогосподарські підприємства</i>							
Закарпатська	1695,8	177,6	170,9	144,5	233,2	225,2	13,3
Івано-Франківська	2484,3	396,5	418,8	953,7	1663,7	1750,9	70,5
Львівська	5001,4	679,8	738,8	1862,2	2626,1	2898,9	58
Чернівецька	2787,1	555,0	435,1	843,8	1057,0	1061,8	38,1
<i>Разом по регіону</i>	11968,6	1808,9	1763,6	3804,2	5580,0	5936,8	49,6
Довідково: Україна	199161,3	57997,7	72764,7	94089,0	113082,3	136590,9	68,6
<i>Господарства населення</i>							
Закарпатська	2488,6	3094,8	3568,4	3693,8	3974,1	4087,7	164,3
Івано-Франківська	3006,5	3635,4	3833,1	3614,0	3837,8	3862,9	128,5
Львівська	5350,7	6291,8	6390,9	5508,6	6127,3	5914,4	110,5
Чернівецька	2018,7	2489,2	2971,7	3055,3	3306,3	3452,7	171
<i>Разом по регіону</i>	12864,5	15511,2	16764,1	15871,7	17245,5	17317,5	134,6
Довідково: Україна	83612,9	93024,5	106841,1	100797,5	110172,5	116268,1	139,1
<i>Частка господарств населення у виробництві валової продукції, %</i>							
Закарпатська	59,5	94,6	95,4	96,2	94,4	94,8	x
Івано-Франківська	54,7	90,2	90,1	79,1	69,7	68,8	x
Львівська	51,7	90,2	91,7	74,7	70,0	67,1	x
Чернівецька	42,0	81,8	97,6	78,3	75,8	76,5	x
<i>Регіон Українських Карпат</i>	51,8	89,5	90,5	80,7	75,5		x
Довідково: Україна	29,6	61,6	59,5	51,7	49,3	46	x

*Розраховано за джерелом: [141, с. 214, 221, 223; 25, с. 72-77; 161, с. 124, 125; 162, с. 221, 223, 225].

свиней, 11 голів овець та кіз та 693 голів птиці [151, с. 215, 217-219]. Нині в господарствах населення зосереджено 89-95% поголів'я худоби, наявної в областях регіону. 16,8% домогосподарств не утримують жодного виду худоби

та птиці. Однак у 2013 р. показники щодо утримання поголів'я худоби і птиці в цілому за категоріями господарств не досягли рівня виробництва продукції тваринництва 1990 р. (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Виробництво продукції тваринництва за категоріями господарств в Україні, в т.ч. в областях Карпатського регіону*

(тис.тонн)

Області	1990			2013		
	Всього	у тому числі		Всього	у тому числі	
		сільськогосподарські підприємства	господарства населення		сільськогосподарські підприємства	господарства населення
Виробництво м'яса (у забійній вазі)						
Закарпатська	66,7	33,4	33,3	58,6	2,6	56,0
Івано-Франківська	94,3	61,7	32,6	78,9	33,1	45,8
Львівська	180,9	111,3	69,6	133,1	70,3	62,8
Чернівецька	80,6	55,1	25,5	41,8	15,4	26,4
<i>Всього</i>	<i>422,5</i>	<i>261,5</i>	<i>161,0</i>	<i>312,4</i>	<i>121,4</i>	<i>191,0</i>
Довідково: Україна	4357,8	3099,0	1258,8	2389,4	1440,8	948,6
Виробництво молока						
Закарпатська	765,6	482,5	283,1	410,3	6,2	404,1
Івано-Франківська	848,1	572,6	275,5	470,5	14,1	456,4
Львівська	1083,9	588,1	495,8	619,4	26,6	592,8
Чернівецька	474,2	284,3	189,9	298,1	17,3	280,8
<i>Всього</i>	<i>3171,8</i>	<i>1927,5</i>	<i>1244,3</i>	<i>1798,3</i>	<i>64,2</i>	<i>1734,1</i>
Довідково: Україна	24508,6	18634,1	5874,5	11488,2	2584,8	8903,4
Виробництво яєць (млн.шт)						
Закарпатська	261,6	81,3	180,3	337,5	2,0	335,5
Івано-Франківська	311,4	126,5	184,9	875,1	638,8	236,3
Львівська	728,6	357,5	371,1	530,8	66,9	463,9
Чернівецька	265,4	104,9	160,5	375,3	144,1	231,2
<i>Всього</i>	<i>1567,0</i>	<i>670,2</i>	<i>896,8</i>	<i>2118,7</i>	<i>851,8</i>	<i>1266,9</i>
Довідково: Україна	16286,7	10126,0	6160,7	19614,8	12339,6	7375,2

*Джерело: [89, с. 218, 221, 224; 152; 162, с. 291, 299, 302, 307, 308].

Аналіз показників табл. 2.17 свідчить про негативні тенденції щодо виробництва продукції тваринництва за категоріями господарств в усіх областях регіону Українських Карпат. Так, за аналізований період (2013 до 1990 р.) зниження виробництва продукції тваринництва стосується

виробництва м'яса (у забійній вазі) на 26 % і виробництва молока на 43,3 %, і навпаки, зросло виробництво яєць на 35,2 %. З виробництва м'яса у 2013 р. першість належала сільськогосподарським підприємствам (61,8 % до підсумку), і виробництва молока (60,7 %), а виробництва яєць (57,2 %) – господарствам населення. Частка фермерських господарств є незначною.

Незважаючи на певне становлення господарської діяльності фермерських господарств регіону, ресурсний потенціал останніх є недостатнім для ефективного функціонування.

За аналізований період (2000-2013 рр.) кількість фермерських господарств в Україні зросла приблизно на 6,3 тис. од. Проте за тринадцятирічний період кількість фермерських господарств зменшилася в Івано-Франківській тау Львівській області. В областях регіону Українських Карпат низький середній показник сільськогосподарських угідь у розрахунку на одне господарство. Якщо по Україні кожне фермерське господарство має у використанні 107,9 га сільгоспугідь (2012 р.), то в Закарпатській – лише 7,6 га, у Чернівецькій – 39,3 га, Івано-Франківській – 46,9 га, у Львівській – 51,6 га. Занадто низькою є і частка сільгоспугідь, наданих фермерським господарствам у загальній площі угідь по областях.

Фермерські господарства (див. Додаток Б) недостатньо забезпечені сільськогосподарською технікою, що негативно впливає на продуктивність праці та використання трудових ресурсів. Порівняльний аналіз свідчить про одновекторність у господарській діяльності фермерів. В основному господарства займаються вирощуванням рослинницької продукції.

Відповідно незначні площі земель зайняті під кормовими культурами. Сьогодні ресурсний потенціал фермерських господарств не збалансований у напрямку поєднання необхідних за якістю трудових, земельних та матеріальних ресурсів. До того ж у фермерських господарствах регіону Карпат має місце низька землезабезпеченість та слабка забезпеченість

матеріальними ресурсами. Поряд з тим у названих господарствах є достатня наявність робочої сили відповідного професійно-кваліфікаційного рівня. Однак через низку причин трудовий потенціал господарств не реалізований.

Майже в усіх областях Карпатського регіону чисельність працюючих в одному фермерському господарстві становить від двох до чотирьох осіб. В основному в господарствах зайняті члени родини фермера. У перспективі із зростанням технічної оснащеності виробництва, вдосконаленням організації виробничих процесів відбуватиметься вивільнення працівників фермерських господарств. Знову постане проблема зайнятості сільського населення.

Враховуючи, що фермерство – це форма підприємництва, яка передбачає найм робочої сили, трудовий потенціал господарств може зростати внаслідок розширення земельних наділів та наявності матеріальних ресурсів. Оскільки на сучасному етапі на селі ще не завершена земельна реформа, відбувається становлення нових форм господарювання, форм власності, формуються напрями спеціалізації фермерських господарств, трудовий потенціал села у повній мірі ще не задіяний. Вирішення згаданих проблем потребує прийняття нових відповідних законодавчих актів щодо активізації функціонування фермерських господарств.

Заслуговує на увагу аналіз динамічних процесів формування фермерських господарств Закарпатської області в територіальному вимірі [158, с. 103, 133]. Найбільша кількість господарств фермерського типу у 2013 р. була сконцентрована в чотирьох районах низинної природно-економічної зони області: 1159 господарств, або 75,4 %, 238 фермерське господарство розташоване в передгірній зоні (15,5 %) і 140 господарств – у гірській зоні (9,1 %). Фермерські господарства низинної зони господарюють лише на 4,8 % всіх сільгоспугідь зони, в передгірній – 1,4 %, в гірській – на 0,2 % наявних сільгоспугідь. На кожне фермерське господарство у низинній зоні припадає 8,3 га, у передгірній – 7,4, у гірській – 1,8 га сільськогосподарських угідь.

Виняток становлять фермерські господарства низинного Мукачівського району, де на кожне з фермерських господарств припадає 11,5 га сільгоспугідь, та Іршавського – 10,1 га.

Безумовно, невеликі земельні наділи, які є у володінні фермерів області, не дають змогу забезпечувати економічну ефективність господарювання. На обмежених земельних площах відсутня можливість комплексного застосування високопродуктивних тракторів та інших сільськогосподарських машин. Формувати ж потужну систему машин для невеликого за розмірами фермерського господарства в сучасних умовах недоцільно і не вигідно. Також, згідно з даними опитування, 71,0 % фермерів вирощують озимі зернові, майже така ж кількість – кукурудзу на зерно, 84,1 % – культивують картоплю. Враховуючи, що зовсім незначна частина фермерських господарств вирощує кормові культури (зокрема конюшину і люцерну), застосувати науково обґрунтовані польові сівозміни фермери не мають змоги.

Важливою в аграрному виробництві є підтримка держави, зокрема через цільове бюджетне фінансування. Найбільшу частку в загальному обсязі бюджетних коштів за п'ять останніх років становлять:

- бюджетна тваринницька дотація, підтримка виробництва продукції рослинництва (31,9 %);
- закладання і догляд за молодими садами, виноградниками і ягідниками (25,2 %);
- здешевлення кредитів комерційних банків (12,9 %).

Привертає увагу стаття «Державне пільгове кредитування індивідуальних сільських забудовників», де за аналізований період освоєно майже 6,5 мільйона бюджетних коштів, або 7,7 % від загальної суми. Для Закарпатської області важливим є виділення коштів на відновлення виноградників і ягідників. За п'ять останніх років у садівництві та виноградарстві області, зокрема на закладання і догляд за молодими садами,

виноградниками і ягідниками, витрачено 21170,2 тис. грн. державних коштів, або 25,2 % всіх капіталовкладень.

Важливим є функціонування фонду підтримки підприємств АПК, що знаходяться у складних кліматичних умовах. Проте області на це виділено незначні бюджетні кошти (2,6 %), у той час як половина сільгоспідприємств знаходяться в гірській та передгірній зонах, де умови господарювання обмежені. Однак, із 617,0 тис. грн. державних коштів, виділених згаданим підприємствам у 2013 р., 392,0 тис.грн., або 63,5 % так і не використано за призначенням. Ще менший відсоток бюджетних коштів спрямовано на часткову компенсацію вартості мінеральних добрив вітчизняного виробництва (1,3 %) та на часткову компенсацію вартості складної сільськогосподарської техніки (2,6 %, або 2,17 тис.грн.).

Аналіз освоєння бюджетних коштів, виділених Закарпатській області на розвиток сільського господарства та індивідуального будівництва, свідчить про поступове нарощування державного фінансування. За останні п'ять років сума виділених коштів збільшилася майже у 15 разів, а у 2013 р. 84,1 млн.грн., або зросла удвічі.

Разом з тим, у використанні бюджетних коштів аграрними підприємствами області є ряд упущень. Зокрема, з виділених у 2013 р. коштів наприкінці року залишилися неосвоєними 7,8 млн. грн., або 9,3 % від виділеної суми. Поглиблений аналіз, здійснений у процесі дослідження свідчить, що недоосвоєно кошти за статтями бюджетної дотації тваринницькій галузі та державної підтримки виробництва продукції рослинництва на суму понад 2,2 млн. грн. Значні дотаційні суми (1,7 млн. грн., або 79,3 %) недоотримані в рахунок часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки та здешевлення кредитів комерційних банків (понад 3,0 млн. грн., або 28,0 %).

Проведені дослідження розкривають причини такого стану. Аграрні підприємства області не освоїли дотаційні державні кошти у зв'язку із

зменшенням виробництва запланованого обсягу продовольчої продукції, зокрема продукції рослинництва. Різко зменшили господарства і видатки на придбання складної сільськогосподарської техніки та оформлення кредитів комерційних банків.

Нині з боку комерційних банків кредитне фінансування сільгоспвиробників незначне. За даними опитування лише 10,1 % фермерів за останні 2 роки отримали кредити за рахунок держави і 11,6 % господарників скористалися кредитами комерційних банків, а 78,3 % з опитаних не отримували жодних кредитів. Тут простежується важливість ролі цільового бюджетного фінансування, з метою стимулювання державою аграрного виробництва, налагодження відповідного стимулювання товаровиробників, зокрема особистих селянських господарств. Якщо врахувати, що нині в структурі валової продукції області частка приватного сектору, трудівники якого вміють газдувати, становить 95,6 %, цільове фінансове стимулювання нарощування виробництва продовольства безумовно дасть відповідні результати.

Отже, з початку ринкових перетворень в аграрному секторі України було визначено і обґрунтовано три рівнопріоритетні стратегічні цілі трансформацій: забезпечення продовольчої безпеки країни; формування сталого, ефективного, експортоорієнтованого сільського господарства; розвиток сільської місцевості. Головна мета трансформацій визначалася як „розбудова конкуренто-спроможного аграрного сектора економіки шляхом створення умов для прискореного формування ефективного господаря-власника” [135, с. 50]. Завданням подальших трансформацій є насамперед становлення нового соціального укладу в сільській місцевості, формування соціального капіталу, а в перспективі – середнього класу в сільських громадах.

2.3. Соціальна сфера в системі функціонування сільських територій

Реформування економіки України і ринкові трансформації аграрного сектора змінили не тільки відносини власності у сільському господарстві, але й уклад життя селян, соціально-демографічну і професійну структуру сільського населення, соціальну сферу села. Будь-які рішення у політичній сфері, спрямовані на зміну економічних і правових відносин, справляють значний вплив на суспільні відносини.

У забезпеченні розвитку сільських територій важливе значення має наявність розгалуженої соціальної інфраструктури. Вона має вагоме значення для формування не лише фізичних і інтелектуальних здібностей до праці, а й «...підвищення рівня освіти, кваліфікації, культури, здоров'я, поліпшення умов праці і побуту, організації відпочинку, розвитку торгівлі і транспорту. Через медичне, культурно-побутове обслуговування, житлово-побутові умови, школу, торгівлю, громадське харчування, підготовку кадрів інфраструктура впливає на раціональне використання соціально-трудового потенціалу» [117].

Під соціальною інфраструктурою розуміють сукупність галузей, що покликані забезпечити сприятливі умови життєдіяльності як міських, так і сільських мешканців. Ці галузі пов'язані, в першу чергу, з обслуговуванням людей. До них відносять: «житлове та комунальне господарство, підприємства побутового обслуговування й водопостачання, енергетичне господарство об'єктів соціального призначення, підприємства торгівлі, освіти (загальну і професійну), охорону здоров'я, курортно-туристичні зони» [48, с. 703-704].

Нині соціально-економічне становище сільської місцевості позначається спадом виробництва, занепадом аграрної сфери, переважанням незайнятої робочої сили, поглибленням демографічної кризи. За роки реформування аграрної сфери на селі майже зникли мотиваційні чинники до праці та сільського способу життя. Сільське господарство нині стало найменш привабливою сферою господарської діяльності, а праця в особистих селянських

господарствах є недостатньо продуктивною. Реформування агропромислового комплексу значно стримує невирішеність проблем соціальної сфери на селі.

Для забезпечення успішного функціонування сільськогосподарського виробництва необхідно, перш за все, сформувати розвинуту соціальну інфраструктуру сільських територій, достатню для забезпечення оптимального рівня умов життєдіяльності їх мешканців. У сільській місцевості проживає і в найближчій перспективі проживатиме близько третини населення України, основна частина якого зайнята в аграрній сфері виробництва. Саме сільськогосподарське виробництво гарантує продовольчу безпеку держави, разом з тим залишаючись «носієм і продовжувачем самобутніх матеріальних, культурних, моральних надбань і традицій минулих поколінь» [119]. У селі сконцентрована значна частина соціально-економічного потенціалу суспільства.

Забезпеченість сільської місцевості об'єктами соціальної інфраструктури в радянський період історії традиційно була нижчою, ніж у містах. Основним завжди вважався розвиток виробничих потужностей колгоспів та радгоспів, соціальна сфера села фінансувалася за залишковим принципом. Із здобуттям Україною незалежності ситуація практично не змінилася. Більше того, ускладнилася. Має місце старіння житлового фонду, згорання мережі закладів соціально-культурного призначення, погіршення стану і забезпеченості сіл інженерними комунікаціями, окрім газопровідних мереж. У 70 % сільських населених пунктів бракує дошкільних закладів освіти, у 42 – клубів та будинків культури. У половині з них немає середніх закладів освіти, у 78 % - водопроводів, у 57 % - газопроводів. Дороги з твердим покриттям мають лише 58 % сіл, дорожнє освітлення – 33 %, а каналізацією облаштовані тільки 3 % сіл [84].

Нині в Україні переважна більшість видатків соціальної сфери передана на рівень громад для фінансування з місцевого бюджету. Однак 70 % їх становлять видатки на виплату заробітної плати як захищеної статті бюджетного фінансування, а видатки на відновлення та розвиток соціальної

інфраструктури сільських територій залишаються хронічно недофінансованими.

Загалом гострими невирішеними проблемами на селі нині, на думку науковців [84, с. 3], залишається відсутність мотивації до праці, хронічна бідність, безробіття, занепад соціальної інфраструктури села, збідніння його інтелектуального ресурсу, поглиблення демографічної кризи, що веде до вимирання українських сіл. Відродження українського села є комплексною проблемою, що включає сприяння розвитку та підвищенню ефективності суспільного виробництва у взаємозв'язку з відновленням та розширенням соціальної інфраструктури. Лише у сільських місцевостях з розвиненою соціальною сферою, з достатньою кількістю економічно активного населення можна забезпечити ефективне господарювання суб'єктів аграрного сектору. Адже саме розвиток галузей соціальної інфраструктури створює передумови для підвищення привабливості життя на селі та праці в ньому.

Показники життя населення формуються під впливом значної кількості регіональних чинників, серед яких одним з основних є економічний розвиток регіону. Закарпатська область через своє географічне розташування, природно-кліматичні, демографічні особливості та умови аграрного господарювання вирізняється серед регіонів країни.

Аграрна політика в області спрямована на вирішення завдань продовольчого забезпечення населення регіону, що передбачає створення умов для розвитку базових галузей сільського господарства та сільських територій шляхом реалізації заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року [115].

У розвитку сільських територій важливе місце належить сільській поселенській мережі, де за період з 1990 по 2013 р. відбулися суттєві зміни (табл. 2.18).

Аналіз показників табл. 2.18 свідчить, що на початок 2013 р. кількість міст становила 460 од., що на 5,5 % більше, ніж у 1990 р., і навпаки, кількість сільських населених пунктів скоротилася на 1,2 %. Аналогічна тенденція

стосується і кількості жителів з розрахунку на одну сільську раду: скорочення становить 40,9 %, або 952 особи. Зменшилась і середня людність сільського поселення на 27,2 % (або на 186 осіб).

Таблиця 2.18

Адміністративно-територіальний поділ поселень України за період 1990-2013 рр.*

(на початок року)

Роки	Міста, од.	Селища міського типу, од.	Райони, од.	Сільські ради, од.	Сільські населені пункти, од.	Кількість жителів з розрахунку на одну сільську раду, осіб	Середня людність сільського поселення, осіб
1990	436	927	479	8996	28804	1846	589
1991	436	925	481	9211	28845	1673	584
2000	448	894	490	10253	28739	1536	560
2001	451	893	490	10263	28651	1551	557
2010	459	885	490	10278	28457	1395	504
2011	459	885	490	10278	28450	1402	507
2012	459	885	490	10278	28450	1394	504
2013	460	885	490	10279	28397	1376	497
<i>2013 р., % до:</i>							
1990	105,5	95,5	102,3	114,3	98,5	74,5	84,4
2000	102,7	99,0	100,0	100,2	98,8	89,6	88,7
2012	100,2	100,0	100,0	100,0	99,8	98,7	98,6

*Розраховано за джерелами: [132, с. 39; 173; 34, с. 24, 331; 153, с. 331; 162, с. 24].

Як відмічають науковці [132, с. 29], за 50 останніх років з карти України зникло 13,5 тис. сільських населених пунктів, або кожне третє село. Піковим періодом зменшення сільських населених пунктів були 1980-1990 рр., коли щорічно зникало 85 сіл. Протягом останніх років темпи скорочення сільської поселенської мережі уповільнились. У 1990-2000 рр. щорічне зменшення населених пунктів становило 65 од., а за останні роки – близько 15-20 од. за рік. З огляду на те, що в Україні є сільські населені пункти, які знелюднені, але не зняті з адміністративного обліку, темпи скорочення сільської поселенської мережі фактично є вищим. Основними причинами, що призвели до

зселюднення сільських населених пунктів, як вважають науковці [132, с. 29], є: міграція сільського населення, передусім молоді; адміністративні маніпуляції (внаслідок реалізації у 60-70 рр. ХХ ст. політики "неперспективних" сіл та їх приєднання до так званих "центральных садиб"; переселення жителів із зони радіаційного забруднення та ін.). Відмічені негативні тенденції стосовно розвитку сільських територій потребують особливої уваги з боку державних і владних структур.

У Карпатському регіоні за період 1970-2012 рр. кількість сільських населених пунктів зменшилася на 36 од. [132, с. 40]. І натомість, як свідчать інформаційні дані, за останнє десятиліття не відбулося суттєвих змін в адміністративно-територіальному поділі областей Карпатського регіону (табл. 2. 19).

Таблиця 2.19

Кількість адміністративно-територіальних одиниць у розрізі областей Карпатського регіону*

(на 1 січня, одиниць)

Області Карпатського регіону	Райони**	Міста				Райони у містах		Селища міського типу		Сільські населені пункти	
		усього		у т.ч. спеціального статусу, обласного значення							
		2001	2013	2001	2013	2001	2013	2001	2013	2001	2013
Закарпатська	13	10	11	3	5	-	-	20	19	579	579
Івано-Франківська	14	15	15	5	5	-	-	24	24	765	765
Львівська	20	43	44	7	9	6	6	35	34	1852	1850
Чернівецька	11	11	11	2	2	3	3	8	8	398	398
Разом:	58	79	81	17	21	9	9	87	85	3594	3592
Довідково: Україна	490	451	460	173	182	122	111	893	885	28651	28397
Області Карпатського регіону, % до України	11,8	17,5	17,6	9,8	11,5	7,4	8,1	9,7	9,6	12,5	12,6

*Розраховано за джерелом: [151, с. 10; 162, с. 24].

**Однакова кількість в аналізованих роках.

Аналіз показників табл. 2.19 свідчить, що за аналізований період (2013 р. до 2001 р.) у областях Карпатського регіону кількість міст збільшилась на 2 од., а міст із статусом обласного значення – на 4 од., за рахунок Закарпатської та Львівської областей. Більш стабільна ситуація в областях Карпатського регіону склалася щодо наявності сільських населених пунктів, оскільки за 13-річний період їх кількість зменшилась тільки на 2 од. за рахунок Львівської області. Водночас в Україні кількість сільських населених пунктів скоротилась на 254 од.

Розвиток сільської місцевості тісно пов'язаний з її соціальним становищем і зайнятістю. Для демографічної ситуації в Україні характерне скорочення природного приросту населення. Неоднозначні тенденції щодо цього показника проявляються в регіонах, де переважає сільське або міське населення. До регіонів, де переважає сільське населення, належать Вінницька, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська та Чернівецька області. Найбільша частка сільського у загальній кількості населення припадає на Закарпатську область. В Україні сільське населення на початок 2013 р. становило 31,0 % (14,1 млн.осіб), а міське – 68,0 % (31,4 млн.осіб). За період 1989-2013 рр. майже незмінною є тенденція у областях Карпатського регіону (табл. 2.20).

Таблиця 2.20

Кількість наявного населення в Україні та областях Карпатського регіону*

(млн.)

Роки**	Україна				В тому числі, Карпатський регіон			
	Всього	в тому числі		% сільського до всього населення	всього	в тому числі		% сільського до всього населення
		міське	сільське			міське	сільське	
1989	51,7	34,6	17,1	33,1	6,3	3,1	3,2	50,9
1991	51,9	35,1	16,8	32,4	6,4	3,2	3,2	50,0
2001	48,9	32,9	16,0	32,7	6,2	3,0	3,2	51,6
2012	45,4	31,3	14,1	31,1	6,1	3,0	3,1	50,8
2013	45,5	31,4	14,1	31,0	6,1	3,0	3,1	50,8

*Розраховано за джерелами: [145; 15].

**Дані про населення наведено у 1989 р. за переписом на 12 січня, у 2002 р. на 5 грудня, в інші роки – на початок року.

В Україні кількість сільського, як і загалом усього населення, почала зменшуватися на початку 90-х років ХХ ст., незначне зменшення прослідковується і в цілому по регіону Українських Карпат. У 1989 р. кількість наявного сільського населення в Україні становила 33,1% (17,1 млн.осіб), а в 1991 р. – 32,4% (16,8), у 2013 р. – 31,0% (або 14,1 млн.осіб). Тобто за аналізований період сільське населення України зменшилось на 3,0 млн.чол., а в цілому все населення – на 6,2 млн.чол. У регіоні Українських Карпат за переписом на 12 січня 1989 р. все населення становило 6362,4 тис.осіб, в тому числі сільське населення – 3236,0 тис.осіб, або 50,9% до всього населення.

Із п'яти адміністративних областей України (крім аналізованих областей Карпатського регіону, ще Рівненська і Тернопільська) станом на 1 січня 2013 р. сільське населення переважало у трьох із чотирьох областей, а саме: Закарпатській (788,0 тис. осіб, або 62,8% до всього населення області), Івано-Франківській (782,2 тис. осіб, або 56,6%) та Чернівецькій (521,5 тис. осіб, або 57,5%). У Львівській області, навпаки, переважає міське населення (1546,1 тис. осіб, або 60,9%) і демографічна ситуація тут значно гірша, ніж на Закарпатті, оскільки зменшення сільського населення почало проявлятися ще до 2000 р. Скорочення сільської поселенської мережі відбувалося внаслідок зменшення кількості сільського населення, зростання числа осіб похилого віку, міграції молоді у міста, приєднання сіл до міських поселень, переведення їх у селища міського типу. Одним із чинників скорочення поселенської мережі можна вважати значні відмінності життєвого рівня у сільській і міській місцевостях. Вказаний фактор спричинив до значного переливу молоді у міста та міждержавної міграції.

Найвищий показник щодо кількості сільського населення станом на 1 січня 2013 р. відмічено у Закарпатській області, де за період з 1991 по 2013 р. зростання становить 3,8 тис. осіб, або 0,5% (рис. 2.1).

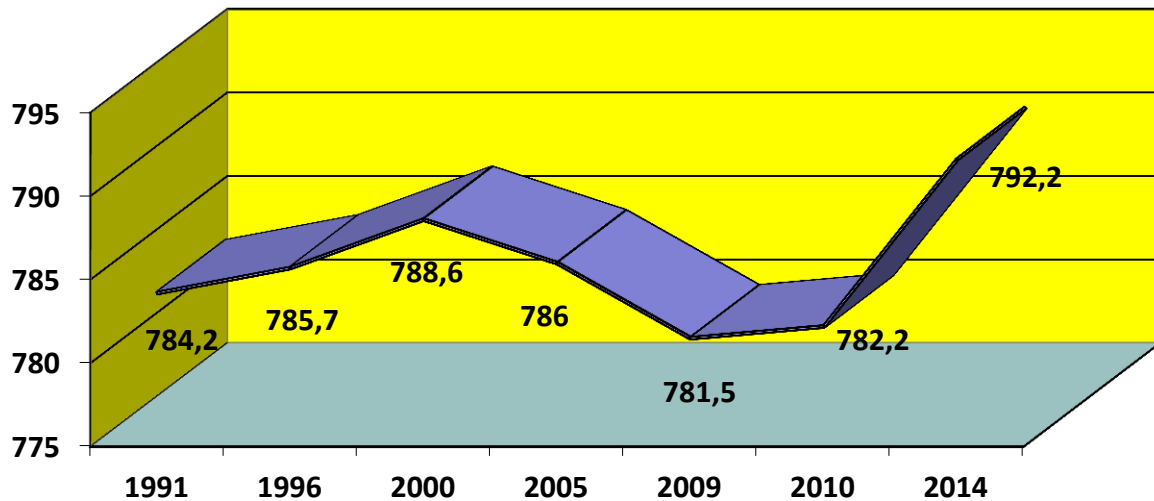

Рис.2.1. Кількість населення на сільських територіях Закарпатської області у 1991-2013 рр. (тис. осіб) [145; 15; 155, с. 301].

В цілому Закарпатська область може вважатися відносно благополучною в демографічному відношенні порівняно з рештою регіонів країни, оскільки на початок 2013 р. Закарпаття мало найвищий по країні природний приріст населення – 1,2 особи на 1000 осіб населення після Рівненської (1,242 особи на 1000 населення) та Волинської (0,161 особа) областей. В решті областей країни природний приріст був від’ємним, по Україні -3,7 осіб на 1000 населення [42].

Області регіону мають найнижчий по країні показник співвідношення кількості пенсіонерів до кількості загального населення. Якщо по Україні цей показник на початок 2013 р. становив 304 непрацюючих на 1000 осіб, то в областях регіону цей показник коливається від 238 до 285 осіб [151, с. 81].

З проголошенням незалежності Україна декларувала наміри активно розвивати агропромисловий комплекс та розширювати соціальну інфраструктуру села. Було прийнято низку законодавчих та нормативних документів стосовно цього, зокрема закони України «Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві» (1991 р.), «Про основні засади розвитку соціальної сфери села» (2000 р.), «Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної

сфери села” (2002 р.), Національну програму розвитку сільськогосподарського виробництва України на 1996-2005 рр. та ін. Проте через відсутність грошових коштів остання залишилася недовиконаною: введення в дію житлових будинків – на 30% від запланованого обсягу, загальноосвітніх шкіл – на 12,6%, дитячих дошкільних закладів – на 2,5%, закладів культури – на 2,1%, амбулаторно-поліклінічних закладів – на 9,2%, лікарняних ліжок – на 6,6% [47, с. 219, 230; 166, с.126-127].

У подальшому розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 р. № 573-р була схвалена Концепція Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року [126]. Концепція визначила, що основними проблемами в сільській місцевості є високий рівень безробіття, посилення міграції сільського населення, скорочення мережі закладів соціально-культурного призначення, зношеність та застарілість їх матеріально-технічної бази, нестача ресурсів для збереження і відтворення виробничого потенціалу села. Ці та інші проблеми не втратили своєї актуальності й нині та мають значний вплив на руйнування традиційного укладу сільського життя.

Вагомою складовою соціальної інфраструктури сільських територій був і залишається житловий фонд. Спорудження житла для працівників сільського господарства, підприємств агропромислового комплексу, освіти, культури, побутового обслуговування тощо чинне законодавство визначає одним з головних напрямів у відродженні сіл України.

Стосовно житлового будівництва в сільській місцевості постановою Кабінету Міністрів України «Про розроблення проекту Національної програми відродження села в 1995-2005 рр.» передбачалося введення в експлуатацію 3,8 млн.м², в подальшому ця цифра була зменшена до 2,7 млн.м² (на рівні 1990 р.). У 1995 р. держава згорнула програму надання довгострокових пільгових кредитів сільським індивідуальним забудовникам (започаткована у 1991 р.), чим значно загальмувала житлове будівництво на селі. З відновленням кредитування основна увага була приділена житловому будівництву в міських поселеннях, а сільськими забудовниками областей регіону Карпат укладено

лише 4,5 % кредитних договорів від їх загальної кількості [117]. Тож, незважаючи на певне зростання обсягів житлового будівництва, впродовж останнього десятиріччя досягти рівня 1990 р. не вдалося.

Динаміка сільського житлового фонду областей регіону Українських Карпат, у тому числі Закарпатської області, має тенденцію до зростання, хоча обсяги його незначні (табл. 2.21).

Таблиця 2.21
Сільський житловий фонд областей Карпатського регіону *

(тис.м² загальної площі)

Області Карпатського регіону	1995	2000	2010	2012	2013	2013, % до:	
						1995	2010
Закарпатська	15316	16657	18283	18735	18937	123,6	101,1
<i>у середньому на одну особу, м²</i>	19,5	23,5	23,2	23,6	23,8	+4,3 в.п.	+0,2 в.п.
Івано-Франківська	16502	17717	19317	19804	20057	121,5	101,3
<i>у середньому на одну особу, м²</i>	20,0	21,6	24,5	25,1	25,5	+5,5 в.п.	+0,4 в.п.
Львівська	21272	22267	24396	25283	25512	119,9	100,9
<i>у середньому на одну особу, м²</i>	19,8	21,1	24,3	25,2	25,5	+5,7 в.п.	+0,3 в.п.
Чернівецька	11110	11775	12686	13170	13328	120,0	101,2
<i>у середньому на одну особу, м²</i>	20,4	22,0	24,1	25,1	25,5	+4,1 в.п.	+0,4 в.п.
Разом:	64200	68416	74682	76992	77834	121,2	101,1
Довідково: Україна	361750	371745	386517	393526	396447	109,6	100,7
<i>у середньому на одну особу, м²</i>	21,9	23,5	26,4	27,2	27,5	+5,6 в.п.	+0,3 в.п.
Області Карпатського регіону, % до України	17,7	18,4	19,3	19,5	19,6	+1,9	+0,1

*Розраховано за джерелом: [151, с. 231, 233; 155, с. 394; 161, с. 395; 152, с. 201-205].

Порівняльний аналіз свідчить про певні позитивні тенденції щодо зростання сільського житлового фонду у середньому на одну особу. Найбільше зростання у 2013 р. порівняно з 1995 р. відмічено у Львівській (+5,7 в.п.) і Івано-Франківській (+5,5 в.п.) областях і в цілому по Україні. До прикладу, в цілому житловий фонд Закарпатської області у 2013 р. становив 29,6 млн. м² загальної площі, з якої майже дві третини (64,0 %) – житловий фонд сільської місцевості, що у 1,8 раза перевищує міський житловий фонд. Порівняно з

2000 р. середній розмір загальної площі на одного жителя зріс на 17,7 % і у 2013 р. становив 23,3 м², зокрема в сільській місцевості на 11,3 % (становив 23,8 м²). Незначні відмінності відмічено порівняно з попереднім з аналізованих років (2010 р.).

У Закарпатській області для забезпечення будівництва житла для молоді реалізована Обласна програма забезпечення молоді житлом на 2002-2012 рр., затверджена рішенням обласної ради від 03.12.2002 № 87 та Програма сприяння забезпечення житлом педагогічних працівників у Закарпатській області, затверджена рішенням обласної ради від 23.10.2007 № 357. В основному програма молодіжного житлового кредитування реалізовується в містах Ужгород та Мукачево, у зв'язку з виділенням у цих населених пунктах органами місцевого самоврядування земельних ділянок під будівництво.

Загалом через зазначені програми за період 1998-2012 рр. 243 молоді сім'ї отримали житло, а через Програму часткової компенсації відсоткової ставки кредитів комерційних банків молодим сім'ям та самотнім молодим громадянам на будівництво та придбання житла – 405 сімей. З обласного бюджету для фінансування вищезазначених програм за період 1998-2012 років виділено кошти в сумі 7,63 млн. грн., з них у 2011 та 2012 роках – 2,6 млн. грн.[53]. Індивідуальне житлове будівництво в сільській місцевості забезпечується винятково за власні кошти населення.

Ключовою проблемою під час вироблення та реалізації житлової політики є доступність житла для громадян, державна підтримка забезпечення населення житлом шляхом спільної участі громадян і держави у фінансуванні його будівництва.

Регіональні програми з будівництва (придбання) доступного житла розробляються областями України. Так, Закарпатською обласною радою розроблено таку програму на період 2010-2017 рр. Обсяг фінансування Програми становить 1040,2 млн.грн. (кошти держбюджету, місцевих бюджетів та забудовників). В ній зазначено, що «в умовах різкого пониження купівельної спроможності населення, погіршення його доступу до кредитів на іпотеку

завдання держави має полягати в ефективному використанні доступних бюджетних ресурсів для підтримки будівельної галузі, стагнація якої вже вдарила по всій економіці. Тому лише прийняття відповідних нормативних документів та збільшення асигнувань з державного бюджету для будівництва доступного та соціального житла дозволить у період фінансової кризи вижити будівельним підприємствам, у тому числі області, та частково забезпечити гостру потребу громадян у доступному житлі» [53]. Проте цього не сталося.

Основним недоліком вищезазначеної програми є абсолютне ігнорування інтересів сільських індивідуальних забудовників. Всі фінансові ресурси за Програмою спрямовуються на будівництво (придбання) доступного житла в містах.

Головною передумовою реалізації житлової політики на регіональному рівні є низький рівень забезпеченості населення житлом і, як наслідок, потреба населення у поліпшенні житлових умов. Як ми вже відмічали, середня забезпеченість житлом одного мешканця Закарпатської області (2013 р.) становить 22,8 м² загальної площі в місті та 23,8 – у сільській місцевості при відповідно 21,9 та 26,8 м² в цілому по Україні [152, с. 205]. Водночас у Норвегії, наприклад, цей показник становить 74 м², Франції – 43 м², Чехії – 28 м². На державному рівні наразі вживаються заходи щодо поліпшення такої ситуації, але поки що недостатньо.

Дослідження свідчить про вищу забезпеченість житлом міських мешканців порівняно з сільськими в областях регіону Українських Карпат, однак у процесі аналізу житлового фонду необхідно враховувати не лише кількісні, а й якісні його характеристики. Нині рівень благоустрою сільського житла здебільшого не відповідає потребам населення та сучасним вимогам, до того ж більша частина сільських будинків була побудована ще в середині минулого століття. Лише 5,2 % збудовано за роки незалежності України. Тож нині дестабілізуючі явища в аграрному секторі, недостатня державна підтримка зумовлюють значне загострення житлової проблеми, скорочення спорудження житла на селі.

В цілому соціальна інфраструктура є комплексом об'єктів (підприємств, закладів, організацій та споруд), які забезпечують умови функціонування суспільного виробництва і життєдіяльності населення, формування фізично та інтелектуально розвиненого, суспільно активного індивіда [49, с. 704]. Так само соціальна інфраструктура села є сукупністю об'єктів, що забезпечують задоволення потреб сільського населення шляхом надання благ та опосередковано впливають на ефективність виробництва через основну продуктивну силу – людей на визначеній території.

Відповідно до розробленої науковцями моделі раціонального розміщення об'єктів соціальної інфраструктури села кожний сільський населений пункт повинен мати широкий комплекс видів обслуговування або перебувати в зоні нормативної транспортної (тимчасової) доступності хоча б до одного з поселень, що має певний комплекс послуг [127]. Складові зазначеної моделі наведені на рис 2.2.

Рис. 2.2. Модель раціонального розміщення об'єктів соціальної інфраструктури сільського населеного пункту [127]

Для належного функціонування виробничої сфери аграрного господарювання та нормальної життєдіяльності мешканців сільських територій наявними повинні бути всі основні складові блоки наведеної вище моделі. Саме за цих умов можливе відтворення сільського населення та відродження українського села в цілому.

Згідно із Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» (ч. 1 ст. 6), будівництво в сільській місцевості об'єктів освіти, охорони здоров'я, культури і спорту, водопроводів, каналізаційних систем та споруд, мережі газо- і електропостачання, шляхів, об'єктів служби побуту, благоустрій територій, а у трудонедостатніх селах, крім цього, спорудження житла здійснюється за рахунок державного і місцевого бюджетів [121]. У разі, коли спорудження зазначених об'єктів здійснюється за власні кошти суб'єктів господарювання, то понесені ними витрати відшкодовуються з державного бюджету України і місцевих бюджетів. Цим же документом до 2000 р. планувалося виконати державні програми газифікації, водопостачання, електрифікації, будівництва шляхів, благоустрою сіл, а також відродження занепадаючих сільських населених пунктів. Крім того, затверджені постановою Кабінету Міністрів України у 1994 р. «Правила побутового обслуговування населення» передбачали рівні можливості для задоволення необхідних потреб мешканців усіх територіальних одиниць України [116]. Однак на практиці сільська сфера послуг, що включає будинки побуту, ательє, майстерні, салони та інші сервісні установи, десятиліттями значно відставала від міської.

За роки незалежності частина об'єктів побутового обслуговування перейшла у приватну власність і змінила цільове призначення, частина зруйнувалася. Будівництво нових об'єктів не велося. Тож нині побутове обслуговування в сільській місцевості практично відсутнє або обмежується наданням окремих послуг. Знижується значущість побутових послуг через низький життєвий рівень населення.

Недостатньою залишається забезпеченість населення краю об'єктами торгівлі. Кількість магазинів роздрібної торгівлі у сільській місцевості зменшилася від 40 од. у розрахунку на 10 тис. населення у 1990 р. до 12 од. у 2013 р., або у 3 рази. Одним з основних показників роздрібної торгівлі є роздрібний товарооборот. Його обсяг відображає рівень життя населення. Під роздрібним товарообігом розуміють обсяг реалізації товарів і послуг населенню та іншим споживачам у грошовому вираженні. При зниженні показників

економічного розвитку багатьох галузей часто зустрічається протилежна ситуація з роздрібним товарооборотом, що засвідчує значну роль торгівлі у становленні ринкового господарства. Особливістю роздрібною торгівлі є те, що вона за обсягом своєї діяльності та за кількістю зайнятого в ній населення є однією з найбільших галузей економіки.

Роздрібний товарооборот торгової мережі в сільській місцевості України становить 18 143,8 млн. грн., або в розрахунку на одну особу – 1 299 грн., що порівняно з містом відповідно на 91,1 та 80,7 % менше. Тобто лише 8,1 % загального товарообороту торгової мережі припадає на сільську місцевість [185]. Низька купівельна спроможність сільських жителів, обмежений асортимент продовольчих і промислових товарів у сільських магазинах – основні причини значно меншого порівняно з роздрібним товарооборотом у міських поселеннях – у 3 рази.

Згідно зі статтею 49 Конституції України кожний громадянин має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Відповідно до цієї ж статті держава зобов'язана створювати умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно, існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Однак на практиці ситуація є дещо іншою. В результаті укрупнення лікарняних закладів по Україні їх кількість скоротилася впродовж 1990-2013 рр. на 38,5 % (з 3,9 до 2,4 тис.) [154, с. 441; 151]. Забезпеченість населення лікарями усіх спеціальностей на 10 тис. осіб за аналізований період збільшилась на 5,3 тис., або на 12,2 % [160, с. 481; 154, с. 443; 151]. Однак багато з них не мають бажання працювати у сільській місцевості. Доцільно з боку держави розробити мотиваційний механізм заохочення випускників вітчизняних медичних закладів до роботи на сільських територіях.

Сільська медицина в країні з початку 2012 р. повністю фінансується з районних бюджетів, а останні не завжди виділяють на це кошти. До прикладу, в Закарпатській області нині 67 сільських медзакладів не мають сантранспорту, а

ще в 61 медзакладі використовують автівки, яким понад 15 років. Навіть ті сільські амбулаторії, які забезпечені транспортом, не можуть постійно користуватись ним через відсутність пального [53].

Нині з метою забезпечення розвитку сфери охорони здоров'я та поліпшення демографічної ситуації на селі необхідним є: реалізація державної політики щодо зазначеної ситуації; формування та функціонування на селі системи надання медичної допомоги населенню на основі пріоритетного розвитку первинної медико-санітарної допомоги на засадах сімейної медицини; реструктуризація мережі закладів первинної медико-санітарної допомоги; реорганізація фельдшерсько-акушерських пунктів, які здійснюють обслуговування понад 1000 осіб, в амбулаторії загальної практики сімейної медицини та їх належне оснащення.

У становленні особистості людини важливе місце належить рівневі розвитку культурно-освітньої сфери. Забезпечити культурне дозвілля мешканців сільських територій покликані клуби, будинки культури, бібліотеки. Однак зі скороченням видатків на заклади соціально-культурної сфери зменшилася і їх кількість. Так, на початок 2013 р. в областях регіону Українських Карпат таких закладів налічувалося близько 3,0 тис. (у 1995 р. – 3,4 тис.), 3,0 тис. бібліотек (відповідно 3,7 тис.) [151, с. 268]. До прикладу в окремо взятій області, зокрема Закарпатській, ситуація також є невтішною (рис. 2.3).

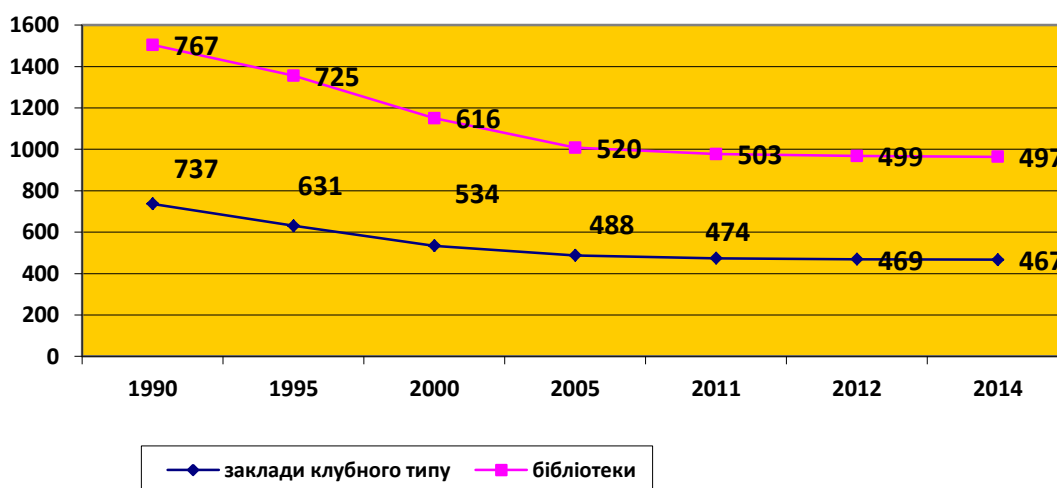

Рис. 2.3. Динаміка скорочення кількості закладів клубного типу та бібліотек у сільських територіях Закарпаття [159, с. 376, 380; 151, с. 264, 268; 155, с. 439].

Найбільша кількість закладів клубного типу функціонувала на початок 2013 р. у Мукачівському (72), Іршавському (46), Ужгородському (45) Виноградівському (44) районах, бібліотек – у Мукачівському (64), Ужгородському і Тячівському районах (по 48 од). Для збереження книжкового фонду сільських бібліотек їх здебільшого об'єднують зі шкільними бібліотеками. Тож їх кількість поступово, але невпинно скорочується. Для забезпечення рівного доступу до якісної освіти у 2013 р. на сільських територіях області функціонувало 410 дошкільних навчальних закладів, 601 загальноосвітній навчальний заклад [158, с. 414, 444-445; 151].

Важливою складовою безперервної освіти є дошкільна освіта. У 410 дошкільних навчальних закладах сіл області станом на початок 2013 р. виховувалось 32,6 тис. дітей, що становить 72,4 % до загальної кількості дітей від 0 до 6 років, що проживають на сільських територіях. Кількість дошкільних навчальних закладів за роки незалежності має тенденцію до скорочення (на 5,1 %). У 1990 р. їх налічувалося 432, у 2013 р. – 410.

На сучасному етапі розвитку суспільства особливе значення має загальна середня освіта, головним завданням якої є забезпечення високої якості освітніх послуг і відповідності потребам особистості та суспільства. Загалом в областях Карпатського регіону (2013 р.) кількість загальноосвітніх навчальних закладів становила 3,3 тис. [151, с. 237]. Незважаючи на те, що в цілому ця кількість суттєво скоротилася впродовж 1990-2013 рр. на – 103 од. (з 3408 до 3305), сільські території певною мірою забезпечені зазначеними закладами. Проте значна їх частина, особливо у гірській місцевості, не відповідає сучасним вимогам, розміщується у пристосованих приміщеннях.

Одним із завдань комунального облаштування сіл залишається їх повна газифікація, що сприяє наближенню умов життя до міських стандартів. Вона здійснюється в комплексі із забезпеченням сільського житла водопроводом, каналізацією і т.д. Так, станом на 1 січня 2013 р. в Україні було газифіковано природним та природним і зрідженим газом 14,7 тис. сільських населених

пунктів, що у 2 рази перевищує показник 2000 р. (у 2000 р. газифіковано 7,6 тис.). Охоплення газифікацією тільки зрідженим газом, що створює певні незручності для користувачів, має тенденцію до зниження із 19,3 тис. у 2000 р. до 12,0 тис. у 2013 р., або на 37,8 % [154, с. 415; 151]. Нині лише 30,3 % сіл забезпечені водопроводом та 26,4% каналізацією. Дещо краща ситуація щодо забезпечення сільської місцевості природним та природним і зрідженим газом. У Закарпатській області таких сіл 69,6 %, а в Україні – 50,6 %.

За даними статистичного спостереження у 2013 р. [60, с. 4; 151] централізоване відведення стічних вод від житлових будинків та комунально-побутових підприємств і організацій в області здійснювали 34 організації. Каналізаційну мережу мають усі міста, 11 селищ міського типу, 9 сільських населених пунктів, в яких діють 40 каналізацій та 20 окремих каналізаційних мереж.

При аналізі комунікаційної системи регіону спостерігається позитивна тенденція до зростання обсягів послуг зв'язку, збільшується ємність місцевої телефонної мережі за рахунок введення нових та модернізації діючих телефонних станцій. Сучасні тенденції стосуються використання мобільного телефонного зв'язку.

Незадовільними є і послуги у сфері пасажирських перевезень. Основними проблемами у забезпеченні сільського населення якісними послугами є: значна зношеність транспортних засобів, незадовільний стан доріг у сільській місцевості, особливо у віддалених гірських селах, збитковість сільських маршрутів. Так, перевезення пасажирів автобусами в областях Карпатського регіону за період з 1990 по 2013 р. знизилось на 49,7 % (із 740,2 у 1990 р. до 367,9 млн. осіб у 2013 р.).

Одним із найгостріших та найскладніших питань є розбудова соціальної інфраструктури. Сільська місцевість не має достатньої фінансової підтримки з боку держави як щодо розбудови соціальної інфраструктури, так і в цілому щодо розвитку сільських територій. Соціальна сфера останніх потребує оновлення та розширення. Необхідно поетапно здійснювати реалізацію системи

заходів щодо підвищення престижності селянської праці, праці в сільських навчальних закладах, закладах охорони здоров'я, культури, фізичної культури і спорту, соціального обслуговування населення.

Суб'єкти господарювання беруть участь в утриманні та розвитку соціальної інфраструктури села через податкову систему, позабюджетні фонди, прямі вкладення тощо, а також можуть утворювати в установленому порядку власні заклади з метою поліпшення обслуговування працівників та їх сімей [120].

Однією із значущих проблем нинішнього стану сільського господарства є відсутність соціальних стандартів і норм проживання та праці населення. Нині за межею бідності перебуває більше як 15,5 % загальної кількості селянських господарств, окрім цього, у 25 % сукупні витрати не перевищують рівня прожиткового мінімуму [154, с. 385]. Для того, щоб покращити стан сільської місцевості, потрібно знати, яких критеріїв якості життя на селі необхідно досягати. Нині виникає потреба забезпечення сільських населених пунктів дорогами і під'їздами з твердим покриттям, будівництва і облаштування вулиць, спорудження, реконструкції та капітального ремонту мереж водопостачання і водовідведення, систем електропостачання, розвитку мережі соціально-культурного обслуговування населення, в цілому інфраструктури соціальної сфери, що потребують суттєвих капіталовкладень.

Фінансування та розвиток соціальної інфраструктури села має забезпечуватися спільними зусиллями держави, суб'єктів господарювання та населення.

Внаслідок економічної кризи та прорахунків соціальної політики в сільських територіях значно загострилися проблеми соціально-побутової та соціально-культурної сфери. Впродовж років незалежності вирішити їх не вдалося. Для припинення негативних процесів у соціальній інфраструктурі села необхідно здійснити комплекс заходів щодо поліпшення обслуговування сільських жителів, зробити практичні кроки зі збереження та відновлення матеріальної бази цієї інфраструктури.

РОЗДІЛ 3. УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

3.1. Регулювання розвитку сільських територій: трансформація зарубіжного досвіду в Україні

Проблеми розвитку сільських територій нашої держави є багатоаспектними в контексті її національних інтересів. Ефективність заходів із вирішення проблем сільських територій не тільки визначає майбутнє економіки та соціальної сфери країни, але й впливає на позиціонування України на глобальному ринку сільськогосподарської продукції як провідної аграрної держави та вагомого експортера, допомагає реалізації її європейських прагнень.

Більш як два десятиліття реформування агровідносин виявилися недостатньо ефективними у вирішенні комплексу економічних, соціальних, інституційних проблем українського села. Головним недоліком таких реформ стала відсутність комплексного бачення майбутнього розвитку сільських територій, однобоке вирішення окремо взятих проблем без урахування прогнозованого впливу їх загострення на пов'язані з функціонуванням агросектору аспекти життя сільських територій. Зазначене призвело головним чином до демографічної кризи на селі, що започаткувала таку кризу вже національного масштабу. Руйнування існуючої колгоспно-радгоспної системи без належної підготовки сільського сектору до функціонування в ринкових умовах призвело до розпорошення наявних ресурсів на селі – як природних, так і людських.

Саме недооцінка ролі людського капіталу в трудовому та управлінському аспектах значною мірою знизила ефективність ринкових трансформацій. Так, за даними джерела [172] щороку чисельність сільських жителів України зменшується в середньому на 1,1 %, або на 174,2 тис. осіб, що дорівнює населенню 340 сіл або двох адміністративних районів. Це відбувається

здебільшого через зростання смертності, зменшення народжуваності, міграції молоді та працездатного населення. У 5 відсотках сіл протягом п'яти останніх років зовсім не народжувалися діти, а в 6 відсотках немає молоді до 30 років.

Такі показники дають кількісну характеристику деструктивних процесів, зумовлених значною залежністю населення від доходів у малопродуктивному сільськогосподарському секторі, що виявляються у погіршенні якості життя сільського населення, безконтрольного переміщення його з місць постійного проживання, поширенні безробіття, відсутності прогресу в розвитку підприємницької діяльності на селі, що значно звужує сферу докладання праці. Втрата зв'язку сільського населення з постійним місцем проживання внаслідок економічних та соціальних причин також негативно впливає на культурну самобутність, історичну ідентифікацію сільських територій.

Слід зазначити, що ці території відіграють важливу роль у формуванні трудового потенціалу європейських країн. Водночас компактність проживання населення та посилення процесів урбанізації ставлять під загрозу існування сільських поселень не тільки в Україні, але й у інших країнах Європи. Порівняння окремих соціально-економічних показників сільських територій 28 країн-членів ЄС та України дозволяють зробити загальний висновок про важливість ролі цих територій у формуванні трудового потенціалу. У середньому в ЄС на сільських територіях проживає 23,7 % населення і відповідно 21,4 % всіх зайнятих. В Україні 31 % населення проживає у сільській місцевості, сільське населення становить 30 % зайнятих. Спільну для європейських країн проблему старіння населення, і особливо гострий її прояв в Україні, ілюструють саме показники стану сільських територій. Порівняння частки осіб старшої вікової групи (понад 65 років) у структурі сільського населення свідчить про те, що в європейському селі кожен п'ятий житель досяг віку 65 років, в той час як в Україні майже кожен другий житель є пенсіонером (18 % та 41 % у структурі сільського населення відповідно).

Поляризація показників соціально-економічного розвитку сільських територій та міст України підтверджується дослідженнями, що визначають

рівень депресивності територій: так, за даними, які наводить М. Барановський, найвищою частка депресивних територій є саме серед аграрних районів – 76,3 %, з іншого боку близько 75 % сільських територій потрапляють до категорії депресивних і відсталих [6, с. 57-69]. В Україні в кожному другому селі немає жодного суб'єкта підприємницької діяльності, щотижня зникає одне село [176]. Відсутність економічних та соціальних стимулів до проживання та трудової діяльності на селі створює ситуацію, за якої найбільш продуктивні території з точки зору забезпеченості абсолютно обмеженим ресурсом – землею – виявляються незаселеними або покинутими. Як підтверджує більшість досліджень, створення умов для розвитку сільських територій потребує вирішення низки комплексних проблем соціально-економічного та суспільно-політичного характеру, для чого необхідною передумовою є поєднання зусиль держави, суб'єктів підприємницької діяльності та селян як у розробленні шляхів вирішення проблемних ситуацій, так і в їх реалізації.

Посилення глобальної залежності національних економік також зумовлює необхідність перегляду ключових підходів до управління розвитком сільського господарства та села як середовища, де проживає значна частина населення світу. Безконтрольне переміщення населення у міста порушує демографічний, соціальний та економічний баланс у суспільстві, а тому створення належних умов для проживання в сільській місцевості через забезпечення самодостатності сільської економіки є пріоритетним завданням національних урядів країн з розвинутою ринковою економікою. Звернення особливої уваги на підвищення продуктивності аграрного сектору набуває особливого значення в контексті загострення глобальної продовольчої кризи.

Аграрна політика та її важлива складова, політика управління розвитком сільських територій – також мають враховувати зовнішньоекономічні фактори сучасності, бути достатньо гнучкими, щоб адекватно реагувати на флуктуації глобального економічного циклу. Так, як свідчить досвід країн ЄС, успішна спільна аграрна політика дозволила країнам-членам після проведення відповідних реформ перейти на новий рівень функціонування села. Однак

світова глобальна криза загострила продовольчу проблему у всьому світі, в тому числі в країнах ЄС. Загальне зростання цін на продовольство поставило на порядок денний питання перегляду спільної аграрної політики ЄС, завдяки якій новим східноєвропейським членам цього об'єднання вдалося досить суттєво підвищити показники ефективності сільськогосподарського виробництва і наздогнати окремі староєвропейські країни з більш високим рівнем економічного розвитку. Аналіз результатів такої політики свідчить, що в цілому вона відповідає потребам та цілям сталого розвитку сільських територій, та з останніми змінами сприяє збереженню людського, природно-екологічного та економічного потенціалу села в умовах загострення глобальної продовольчої кризи. Разом з тим, вимоги щодо адаптації національних господарств до положень спільної політики стають все жорсткішими із загостренням продовольчих проблем, а підтримка нових членів ЄС дедалі більше орієнтована на самостійне вирішення національними урядами проблемних питань такого рівня.

Вивчення досвіду країн ЄС, адаптація його до реалій національної економіки, впровадження найкращої практики управління сільськими територіями дозволять уникнути небажаних наслідків реформування аграрного сектору в Україні та негативного впливу зовнішньоекономічних та внутрідержавних макроекономічних факторів на соціально-економічні показники цих територій. Нова аграрна політика, як зазначають науковці [79, с. 7], має враховувати трансформаційні процеси в аграрному секторі, разом з тим повинна мати зовнішньополітичне, інтеграційне спрямування, зумовлене вступом України до СОТ та підготовкою до вступу в ЄС. Вивчення позитивного досвіду ринкових перетворень у нових країнах-членах на етапі інтеграції до об'єднання, наслідків таких змін та результативності системи заходів та методів управління розвитком сільських територій дозволить збагатити політику сільського розвитку, наповнити її дієвими механізмами управління аграрною сферою та досліджуваними територіями на етапі підготовки до вступу в Євросоюз.

Особливо вагомим, на нашу думку, є досвід нових членів ЄС, що є ближчими до України за рівнем економічного розвитку, мають відносно нетривалий досвід управління соціально-економічними процесами на селі в ринкових умовах. Країни Центрально-Східної Європи адаптуються до функціонування в спільному європейському середовищі та знаходяться в жорстких стартових умовах: порівняно з аграрнорозвинутими країнами «старої» Європи, зіткнулися з труднощами у реформуванні земельних відносин, що в кінцевому результаті призвело до переформатування та зміни господарської структури агропромислового сектору. Спільна аграрна політика щодо нових членів ЄС розрахована на максимальну орієнтацію функціонування сільського господарства в ринкових умовах без надання підтримки у розмірі, еквівалентному до фінансової допомоги, що надається країнам-засновникам із спільного фонду (так, розмір підтримки товаровиробників з боку ЄС досягне 100 % допомоги старим членам лише у 2013 р.).

Країни ЄС на нинішній час вийшли на достатній рівень самозабезпечення продукцією сільського господарства. Європейський Союз головним чином імпортує сільськогосподарську продукцію, яку не може вирощувати самостійно з природних причин (екзотичні фрукти, каву, какао, цукрову тростину). Виробництво решти продукції налагоджене завдяки існуючій системі дотацій та субсидій на підтримку сільського господарства країнам, що разом із витратами на розвиток сільських територій становить близько 30 % загального бюджету. У проекті бюджету на 2012 рік 40 мільярдів євро було закладено на підтримку фермерів і ще 14,3 мільярда євро – на розвиток сільських територій. Це, за даними Eurostat, на 10 % більше, ніж Європа витратила 2011 р. [148]. Однак спільна політика в межах об'єднання дає позитивні результати не стільки завдяки прямій фінансовій підтримці, а через те, що сільське господарство розглядається як основа благополуччя та сталого розвитку сільських територій, що займають переважну частину території Союзу.

Водночас важливе доповнення концепції розвитку європейського села – це відхід від твердження, що сільське господарство залишається єдиним

локомотивом його розвитку. На європейські сільські території покладено значно ширше коло завдань, ніж звичне забезпечення продовольчої безпеки держави. Політика розвитку сільських територій поряд із структурно-ринковими засадами набула соціально-політичного та екологічного спрямування. Разом з тим цей розвиток залишається важливою стратегічно складовою Спільної аграрної політики та політики розвитку сільських територій (САП) з 2005 р.

Запроваджена у 50-х рр. ХХ ст. спільна політика об'єднаної Європи була головним чином спрямована на усунення дефіциту продовольства у повоєнний час. Головним її інструментом стало субсидування та інші види фінансової підтримки фермерів з метою підвищення загального рівня продуктивності в сільському господарстві. Активна підтримка сільськогосподарського виробника, в тому числі через штучне утримання високих закупівельних цін, не тільки дала позитивні результати, але і призвела до оберненого ефекту: у 80-х роках країни ЄС зіткнулися з кризою перевиробництва. Крім цього, зростаюча стурбованість суспільства питаннями екологічної сталості сільського господарства, що знайшло відображення у рішеннях саміту в Ріо-де-Жанейро (1992 р.).

Реформа МакШері, започаткована цього ж року, передбачала зміну наголосів у фермерстві, заміну прямого субсидування виробників сільськогосподарської продукції ринковою орієнтацією, тобто самостійне реагування останніх на потреби ринку [193]. Фактично пряме субсидування залишилося головним інструментом впливу, однак було вдосконалено введенням критеріїв якості продукції, необхідністю використання екологічно безпечних технологій, дотримання фітосанітарних норм тощо. Самостійність фермерів у виборі продукції, що виробляється, зумовлюється потребами ринку, а не винятково потребами господарств у отриманні прибутку від реалізації продукції. Таким чином, спільна політика оптимізує структуру сільськогосподарського виробництва і локалізацію фермерських господарств, стимулюючи фермерів через адресну допомогу виробляти те, що необхідно для

задоволення потреб внутрішнього ринку. Оптимізація локалізації галузей сільськогосподарського виробництва здійснюється, по-перше, через створення рівних умов для виробників внутрішніх ринків (заборонено введення додаткових заходів сприяння в окремій країні ЄС). По-друге – практикується встановлення закупівельних цін нижче існуючих на внутрішньому ринку з тим, щоб виробники самостійно реалізували свою продукцію [187, с. 140-146].

На початку XXI ст. САП набула нового орієнтиру, що залишається в центрі уваги нині: розвиток сільського господарства через забезпечення сталого розвитку сільських територій. «Порядком денним 2000» було запроваджено принцип «багатофункціональності», що поставив сільськогосподарського виробника у центр соціальної, культурної та природної системи (соціокультурний підхід прийшов на зміну функціонально-виробничому). Сучасна САП спирається на два «стовпи»: організацію спільних ринків у поєднанні з прямою підтримкою фермерів (перший «стовп») та розвиток сільської місцевості (другий «стовп»). Обидва «стовпи» пов'язані через принцип модуляції, що передбачає поступове скорочення розміру прямих платежів та спрямування вивільнених коштів на розвиток сільської місцевості [146, с. 14].

Чотири осі політики сільського розвитку визначені у 2006 р. «Політикою сільського розвитку на 2007-2013 роки»: конкурентоспроможність аграрного сектора, покращення стану навколишнього середовища, підвищення якості життя в сільській місцевості та диверсифікація економіки; програма «ЛІДЕР» спрямована на розвиток громадсько-приватних партнерств у сільській місцевості. Кожна така вісь має перелік затверджених програм, способів дій або фінансування, критерії оцінки та алгоритм відстеження ефективності (загальна кількість інструментів підтримки становить 37 найменувань, а загальне фінансування програм перевищує 52 млрд. євро [40].

Розподіл фінансування за вісями політики сільського розвитку та основні заходи щодо реалізації поставлених цілей відображено у табл. 3.1.

**Фінансування заходів за всіма політики сільського розвитку ЄС,
2007-2013 рр.***

	Заходи	Фінансування**
Вісь 1: конкуренцеспроможність аграрного сектора	Навчання, інформаційне забезпечення, поширення наукових знань та інновацій серед осіб, задіяних у АПК, підтримка молодих фермерів, надання дорадчих послуг, модернізація сільгосппідприємств, покращення економічної цінності лісу, покращення і розвиток інфраструктури сільського господарства (в т.ч. лісового), підтримка фермерів у забезпеченні відповідності їх продукції вимогам якості ЄС, організація кооперації виробників	31% коштів спільного фонду (найбільше значення мають модернізація та розвиток інфраструктури)
Вісь 2: покращення стану навколишнього середовища	Платежі за програмою Natura 2000, агроекологічні платежі, підтримка створення агролісових систем на сільськогосподарських землях, платежі по захисту лісу, підтримка непромислових інвестицій, відновлення лісу та впровадження заходів безпеки, допомога фермерам, що працюють у складних природних умовах	44% коштів спільного фонду (більше 23% спрямовується на агроекологічні платежі, 7,5% на підтримку сільського господарства в гірських районах)
Вісь 3: підвищення якості життя в сільській місцевості та диверсифікація економіки	Диверсифікація позааграрної діяльності, підтримка створення та розвитку малих підприємств, розвиток туризму, базові послуги сільському населенню, відновлення та розвиток сільських поселень, збереження і поповнення культурної спадщини на селі, навчання та інформування економічних суб'єктів, задіяних у несільськогосподарському секторі	13% (послуги населенню та відродження сіл)
Вісь 4: програма «ЛІДЕР», спрямована на розвиток громадсько-приватних партнерств у сільській місцевості	Підтримка місцевих ініціатив та розробка стратегій розвитку у напрямі конкурентоздатності (вісь 1), охорони навколишнього середовища та управління земельними ресурсами (вісь 2); підвищення якості життя та диверсифікація економіки (вісь 3); інтенсифікація міжнародного та міжрегіонального співробітництва	6% , з них 4% - на програми з підвищення якості життя сільського населення

*Узагальнено автором за джерелом: [192].

**Окреме місце займають додаткові заходи підтримки Болгарії та Румунії та надання технічної допомоги з реалізації програми (решта коштів спільного фонду)

Основна частина спільних зусиль та фінансування (табл. 3.1) спрямовується на переорієнтацію сільського господарства на екологічні засади господарювання, збереження навколишнього середовища. Однак, якщо в переважній більшості країн ЄС у складі 15 «старих» членів головним напрямом фінансової підтримки є екологічна вісь, то у нових 12 країнах пріоритетними заходами виступають модернізація агроволодінь та підтримка господарств, що працюють у складних природних умовах. Тільки у Чеській Республіці, де завдяки превалюванню крупних форм господарювання досягнуто високого рівня переоснащення та модернізації, а відповідно високих показників продуктивності, напрям модернізації виведено на 4 місце за обсягами фінансування.

Сільський розвиток за період 2007-2013 рр. фінансується з єдиного Європейського аграрного фонду сільського розвитку (The European Agricultural Fund for Rural Development, EAFRD) і реалізується через національні стратегії, спрямовані головним чином на конвергенцію соціально-економічних показників сільських територій ЄС. Національні стратегії розробляються відповідно до пріоритетів політики ЄС, повинні відображати впровадження ринково-орієнтованого підходу до розвитку аграрного сектору. Національні стратегії мають визначати критичні точки, в яких допомога сільському розвитку з боку ЄС даватиме найбільш корисний ефект, визначають розподіл фінансування розвитку сільських територій за пріоритетними цілями.

Нагляд за використанням виділених спільним фондом коштів здійснюється зокрема через встановлення мінімальної частки фінансування, що спрямовується на регіони, які підпадають під виконання цілі конвергенції. У табл. 3.2 наведено розподіл підтримки громадам нових країн (12) на сільський розвиток із зазначенням мінімальної частки фонду, що має спрямовуватися на розвиток визначених територій.

32,4 % коштів (табл. 3.2) фонду сприяння сільському розвитку виділяється безпосередньо на розвиток сільських територій з низькими соціально-економічними індикаторами, що дозволяє розширити фінансову базу місцевих

Фінансування нових членів ЄС (12) фондом EAFRD у 2007-2013 рр.*

Країна-член ЄС	Загальний розмір фонду підтримки сільського розвитку на 2007-2013 рр.		Мінімум, визначений на підтримку регіонів у рамках реалізації програми конвергенції	
	євро	% до загального розміру фонду ЄС	євро	% до загального розміру фонду країни
Болгарія	2642248 596	2,7	692192783	26,2
Чеська Республіка	2 857 506 354	3,0	1635417906	57,2
Естонія	723 736 855	0,8	387221654	53,5
Кіпр	164 563 574	0,2	0	-
Латвія	1 054 373 504	1,1	327682815	31,1
Литва	1 765 794 093	1,8	679189192	38,5
Угорщина	3 860 091 392	4,0	2496094593	64,7
Мальта	77 653 355	0,1	18077067	23,3
Польща	13 398 928 156	14,0	6997976121	52,2
Румунія	8 124 198 745	8,4	1995991720	24,6
Словенія	915 992 729	1,0	287815759	31,4
Словаччина	1 996 908 078	2,1	1106011597	55,4
Всього, ЄС-12	37 581 995 431	39,1	16623671207	44,2
Всього, ЄС-15	58 737 179 256	60,9	14 608 973 756	24,9
Всього, ЄС-27	96 319 174 687	100	31 232 644 963	32,4

*Узагальнено авторами за джерелом: [192].

громад з метою вирішення проблем конкретної території та досягти загального поліпшення розвитку зазначених територій об'єднання за рахунок підтримки найбільш депресивних. Характерно, що у країнах ЄС, сусідніх з Україною, більше половини фінансування розподіляється за зазначеним критерієм.

Приєднання нових членів до Євросоюзу у 2004 та 2007 рр. привело до розширення внутрішнього ринку з 380 до 500 млн. споживачів; розширення потенціалу агропромислового виробництва за рахунок подвійного зростання

кількості фермерів, 42 % площ земель аграрного призначення. Разом з тим розширення об'єднання суттєво не змінило обсягів виробництва продукції сільського господарства (10-20 %), що засвідчує: потенціал сільського господарства використовується далеко не повністю. Ще складнішим завданням стало вирішення проблем розвитку сільських територій нових членів Союзу, для яких характерним був високий рівень безробіття та низький рівень життя сільського населення (через це загальний рівень добробуту жителів цих країн не досягав 50% значення рівня ВВП на душу населення 15 членів ЄС [194]).

Досвід нових членів ЄС свідчить про те, що політика розвитку сільських територій та аграрна політика мають будуватися на системі поєднаних важелів, спрямованих на структурні перетворення та забезпечення ринкової стабільності. Особливий, східноєвропейський характер розвитку сільських територій вимагав попередньої стабілізації ситуації на внутрішньому ринку при проведенні структурних реформ з метою недопущення негативного зовнішнього впливу. Іншими словами, аграрний сектор країни та сільські території мали бути готовими до зовнішньої конкуренції. На цьому задовго до розширення ЄС у 2004 р. наголошував Я. Будаварі: «В умовах ринково орієнтованих трансформаційних процесів в агросекторі країн нестабільність внутрішніх ринків під впливом світових коливань може призвести до катастрофічних економічних та соціальних проблем у сільських регіонах. Це в зворотну чергу може спричинити дестабілізацію сільських регіонів та квазіколапс національної продовольчої системи» [189].

Структурні трансформації в країнах ЦСЄ, що прямо чи опосередковано стосуються розвитку сільських територій, можна умовно згрупувати таким чином:

1) заходи, пов'язані зі створенням умов для розвитку конкурентного середовища та ринкових відносин у агробізнесі; врегулювання земельних питань та закріплення приватної власності на землю сільськогосподарського призначення;

2) розроблення інституційної та правової бази для розвитку фермерства, в тому числі вдосконалення схем рентних відносин; стимулювання різного типу співпраці між учасниками аграрних відносин;

4) розбудова підґрунтя для розвитку екологічної складової сільського господарства: законодавство, економічні стимули у вигляді прямої допомоги та покарань; збільшення ролі сільської складової у збереженні екологічної цілісності країн та її ландшафтів;

5) перетворення фермерів із суб'єкта господарювання у сільськогосподарських відносинах на повноправного учасника громадського життя та менеджера через зміцнення громадських позицій сільськогосподарських виробників (партнерство, активна громадянська позиція щодо розвитку рідного населеного пункту, регіону тощо);

6) турбота про людський, в т.ч. трудовий потенціал сільських регіонів: диверсифікація зайнятості в сільських місцевостях, активні освітні програми для жителів; розвиток соціальної інфраструктури;

7) збереження культурної самобутності села, популяризація сільського життя та відпочинку.

Характерними рисами політики сільського розвитку ЄС є людиноцентризм; перебудова соціальної ролі села в умовах переходу до інформаційного суспільства; широка інституційна, організаційна база та науково обґрунтована правова база; демократизм у реалізації політики на національному рівні, що поєднується з контролем та встановленням «правил гри» з боку загальноєвропейських структур.

Основою сталого соціально-економічного розвитку сільських територій у країнах Європи є реалізація потенціалу підприємництва як у сільському господарстві, так і в суміжних обробних галузях, обслуговуванні. Основним суб'єктом, на який спрямована диверсифікація, виступають фермерські підприємства [29, с. 35-42].

Особливістю європейської моделі підприємництва на селі є його дрібнохарактерність. Так, якщо у США основними виробниками

сільськогосподарської продукції є великі комерційні фірми, що становлять 3,6 % від загальної кількості та виробляють 5 % Опродукції, широко використовуючи найману працю [187], то у країнах ЄС головний наголос у забезпеченні конкурентоспроможності національних виробників робиться на підтримці малого і середнього бізнесу, де фермер виступає одночасно власником, підприємцем і менеджером. Необхідно зазначити, що для цієї моделі характерне виокремлення соціальної функції фермера як жителя сільської території та його громадсько-політичної функції як потенційного учасника громадських процесів та ключового агента у вирішенні адміністративних питань локального характеру. САП розглядає фермера як виробника сільськогосподарської, несільськогосподарської продукції, менеджера власного підприємства, важливого агента в управлінні розвитком сільських територій, туризму та захисті природи.

Зважаючи на природно-географічні особливості території, структуру господарського комплексу, для України європейська модель фермерства є більш близькою. Однак, розглядаючи можливості адаптації іноземного досвіду розвитку фермерства в Україні, вітчизняні науковці наголошують на загрозах дрібнотоварного виробництва для національної економіки. Так, С. Лучик серед недоліків фермерських господарств зазначає їх низькотоварність, низькотехнологічність, низьку кваліфікацію персоналу та низькопродуктивне виробництво. Також наголошується на неспроможності таких форм господарювання утримувати соціально-культурну сферу. Вирішення проблеми подолання дрібнотоварності автор бачить у створенні умов для розвитку середніх та великих за розмірами підприємств, кооперації особистих господарств [82].

Майбутнє аграрного сектору вбачають у сільськогосподарській кооперації і дослідники історичних аспектів розвитку аграрної сфери в Україні Н. Потриваєва та М. Бабенко, зазначаючи, що саме така форма господарювання дозволить прискорити процес виходу сфери АПК з кризового стану, посприяти

підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва, поліпшити добробут аграрних товаровиробників [110].

Одним із важливих інструментів забезпечення сталого розвитку сільських територій, успішність якого підтверджена європейською практикою, є формування сільських кластерів, що дозволяють компенсувати слабку фінансову базу та обмежені можливості фермерських господарств шляхом поєднання їх зусиль та підтримки місцевих органів самоврядування, залучення до роботи кластерів громадських організацій. Найбільш успішними з них вважаються так звані місцеві «кластерні ініціативи», тобто ініційовані місцевими органами влади та підприємцями [63, с. 69].

В Україні неможливість використання такої форми організації агропромислового виробництва на селі зумовлюється не тільки відсутністю державної підтримки у цьому напрямі, але і неузгодженістю інтересів економічних суб'єктів, що залучаються до кластеру. Дійсно, в Україні «...не варто очікувати спонтанного утворення подібних складних мережевих структур» [61], тому перспективи функціонування таких утворень у подальшому, по-перше, визначатимуться наявністю реальної підтримки з боку держави, по-друге – активністю місцевих органів влади у визначенні перспектив розвитку на відповідних територіях, проведенні підготовки та організації стратегічного планування проектів, консолідації та узгодженні інтересів потенційних учасників таких об'єднань. У контексті предмету нашого дослідження створення таких структур може бути реальним з точки зору загального впливу на розвиток сільських територій, оскільки наявність спільної мети та концентрація виробництва на певній території позитивно впливатиме на соціально-економічні показники села, дозволить розв'язати деякі проблеми соціальної та виробничої інфраструктури територій.

На противагу поширеній у вітчизняній науці думці про неефективність малих фермерських господарств в умовах національного ринку варто зазначити, що за слабкої правової бази в питаннях власності на землю існує загроза зміни структури сільськогосподарських виробників за розмірами:

зростання ролі великих агропромислових підприємств, у тому числі іноземних, що є загрозою національній безпеці. Крім цього, за таким сценарієм можливий перекис у структурі сільськогосподарського виробництва внаслідок концентрації земельного ресурсу, технологій та праці у рослинництві та занепаду тваринництва, що на нинішній час вже переживає спад.

Лібералізація міжнародної торгівлі сільськогосподарською продукцією, що активно впроваджується СОТ та дотримання якої вимагається від членів організації, загрожує присутності та закріпленню на національному ринку транснаціональних компаній. Навіть за відсутності можливості придбання земель сільськогосподарського призначення зазначеними суб'єктами глобальної економіки ТНК становитимуть потенційну загрозу аграрному сектору України. Тому зазначалося, що вступ України до СОТ призведе до того, що ТНК скуповуватимуть продукцію сільського господарства за нашими низькими цінами, а продаватимуть – за власними високими цінами [2]. У зв'язку з цим необхідна розробка дієвих механізмів захисту національних виробників, зокрема шляхом обмеження права іноземних суб'єктів на володіння землями сільськогосподарського призначення.

Вирішення питань власності на землю та формування нормативної бази правових відносин у сфері землекористування – головний напрям у трансформаційних процесах аграрного сектору країн ЦСЄ. Трансформація ж земельних відносин в Україні призвела до того, що 55% загальної площі земель в Україні належать надвеликим аграрним підприємствам, в той час як основна маса сільськогосподарської продукції вирощується особистими селянськими господарствами. І. Червен та І. Кузьома зазначають, що головною причиною низькоефективного використання сільськогосподарських угідь є надмірна політизація земельної реформи, нерозробленість механізмів припливу капіталів в аграрний сектор [179].

Окремої уваги потребує питання місця і ролі господарств населення як бази розвитку сільської економіки. Концентрація виробництва основної частини сільськогосподарської продукції в особистих господарствах є

характерною рисою транзитивного періоду не тільки в Україні: у країнах ЦСЄ, що увійшли до ЄС у 2004 р., напередодні вступу склалася подібна ситуація. Частка невеликих земельних володінь (до 5 гектарів) становила 82 %, в той час як за загальним розміром земель – лише 27 %. Найменшою частка таких господарств була в Естонії (9 %), Латвії (9 %), Чехії (1 %) та Словаччині (2 %), найбільшою – у Болгарії (97 %), Угорщині (93 %) та Румунії (9 %) [145]. У Польщі на початку аграрних реформ понад 60 % селянських господарств виробляли продукцію для особистих потреб і тільки 11-12 % з них одержували результати, близькі до вимог ЄС [1, с. 78].

Така структура та відмінності зумовлені не тільки специфікою приватизаційних процесів у зазначених країнах та національними підходами до регулювання земельних відносин, але і загальною соціально-економічною ситуацією, що склалася у сільській місцевості. Обмежені можливості стосовно праці та заробітку, низький рівень життя на селі зумовив часткову зайнятість сільського населення на земельних наділах, отриманих у ході приватизації. Лише незначна кількість таких господарств, як засвідчує європейський досвід, має шанси на ефективне функціонування з урахуванням таких чинників:

1) неповна зайнятість власника і поєднання праці в господарстві із пошуком зовнішніх джерел доходів знижує ефективність роботи, обмежує стимули до розширення діяльності, а безперспективність сімейного фермерського бізнесу знижує зацікавленість власника у капіталовкладеннях і розвитку;

2) невеликий розмір землеволодінь звужує можливості використання землі за видами економічної діяльності (такі невеликі за розміром господарства можуть бути ефективними у плодоовочівництві, птахівництві та обмеженій низці видів скотарства);

3) обмежені можливості власника щодо оновлення матеріально-технічної бази виробництва та недоцільність придбання дорогої сільгосптехніки для обслуговування невеликих площ.

Після адаптації національних аграрних політик до вимог САП ЄС у нових країнах-членах відбулося, з одного боку, перетворення ефективних і перспективних домогосподарств із земельними наділами у невеликі та середні за розміром індивідуальні фермерські господарства, об'єднання зусиль невеликих ферм на засадах кооперування, або ж подальше посилення ролі великих сільськогосподарських підприємств як найбільш життєздатної у національних умовах форми організації сільськогосподарського виробництва (Чехія). Проблему захисту національних учасників ринку землі (питання актуальне і для нашої держави в разі скасування мораторію на продаж землі) країни ЦСЄ вирішили шляхом встановлення тимчасової (7-12 років) заборони на її купівлю іноземцями, регулювання максимального розміру земельних володінь, обмеження продажу сільськогосподарської землі юридичним особам тощо.

Розглядаючи загальну соціально-економічну ситуацію, що склалася на сільських територіях України, можна зазначити, що концентрація сільськогосподарського виробництва у господарствах населення, не охоплених підприємницькою діяльністю, є результатом невпорядкованості питань власності на землю та показником низького рівня життя на селі. Як зазначає О. Стасів, «...особисті селянські господарства не можуть вважатися пріоритетною формою господарювання. Але вони зберігатимуться доти, доки існуватиме безробіття на селі, доки не зросте рівень матеріального добробуту сільських жителів, не відродиться рівень виробництва в сільськогосподарських підприємствах» [149].

Дослідження підтверджує, що у господарствах населення зосереджено значний трудовий потенціал, майже 30 % посівних площ України, виробляється понад 55 % сільськогосподарської продукції (97,4 % картоплі, 88,1 % овочів, 83,6 % плодів і ягід, 80,1 % молока, що в основному виробляється без використання хімічних добрив та інших неорганічних речовин) [175, с. 86]. Тому для вирішення соціально-економічних питань розвитку сільських територій необхідне грамотне використання зосередженого в особистих

господарствах потенціалу шляхом створення сільськогосподарських підприємств різних форм невеликих розмірів.

Економічною базою для розвитку сільських територій є насамперед формування ринкового бізнесового середовища у сільській місцевості, по-друге – створення умов для диверсифікації сільського розвитку у двох напрямках: диверсифікація сільськогосподарської діяльності та диверсифікація несільськогосподарської діяльності. Зазначимо, що у вітчизняній економічній науці виділяють і третій стратегічний напрям: диверсифікація сфер економічної діяльності (розміщення в сільській місцевості промислових, обслуговуючих, переробних підприємств). У країнах Західної Європи існувала практика розміщення значних промислових підприємств у сільській місцевості з метою стимулювання переміщення міського населення у село та вирішення проблеми безробіття на селі, усунення таким чином демографічного дисбалансу між містом і селом. Однак слід врахувати, що важливою умовою диверсифікації у країнах ЄС при цьому є: недопущення вибуття з користування значної кількості меліоративних земель, збереження сільськогосподарської функції сільських територій, диверсифікація сільського господарства за рахунок розвитку екологічного та органічного виробництва, тобто збереження екологічної цілісності сільських територій.

Диверсифікація сільської економіки має відбуватися за рахунок розширення видів економічної діяльності, в яких задіяні окремі сільськогосподарські підприємства. Показовими є приклади високорентабельних європейських підприємств, що досягли значних прибутків за рахунок створення замкненого виробничого циклу, використання побічної продукції землеробства у тваринництві, організації виробництва екологічного чистих харчових продуктів з власної сировини і самостійний їх збут через власну торгову мережу тощо.

Другий напрям диверсифікації сільської економіки передбачає розвиток соціальної інфраструктури, що є необхідною передумовою добровільного «утримання» соціального капіталу в сільській місцевості. Поширеним нині стає

цілеспрямоване переміщення економічно активної частини сільського населення в найближчі міста, поширення явища маятникової міграції з подальшим повним переміщенням молоді на проживання у міста. Зруйнована за роки незалежності соціальна база українського села, скорочення державних інвестицій у розвиток сільської освіти, медицини руйнують людський капітал села, а низький рівень добробуту безпосереднім чином підриває підприємницьку ініціативу на селі та змушує населення шукати джерела доходу поза сільським господарством або за межами постійного місця проживання. Це в свою чергу скорочує податкову базу місцевих громад та відповідно породжує нову «спіраль» скорочення фінансування соціальної сфери, що, по суті, належить до компетенції місцевої влади. Вирішення цього питання у площині використання європейського досвіду в Україні можна розглядати на двох рівнях:

1) місцевому, що передбачає розширення податкової бази місцевого та локального рівнів, запровадження політики сільського розвитку «знизу догори», де потрібні напрями та обсяги фінансової підтримки окремих соціальних сфер визначають на місцях (відповідно розширення повноважень органів місцевого самоврядування у вирішенні питань громади та його фінансової бази);

2) підприємницькому, що означає передусім розбудову прилеглої до підприємств соціальної інфраструктури, стимулювання інвестицій аграрних підприємств у капітальне будівництво об'єктів соціального призначення. Така ідея не є новою, і практика прив'язки розвитку соціальної бази села до аграрних підприємств вже існувала в радянські часи. Тому окремі науковці пов'язують руйнування соціальної інфраструктури та сфери послуг на селі саме з реформуванням аграрного сектору [21, с. 133-139], зазначаючи, що розпад колгоспно-радгоспної системи призвів до руйнування соціальної бази села.

Сучасна українська аграрна наука посилається на ідеї та практику минулого у ринковому її баченні. Так, І. Костирко вважає, що часткове втручання держави через впровадження економічних стимулів (пільгове

оподаткування, безкоштовна реклама, інформаційна підтримка) дозволить сприяти перерозподілу доходів фірм на користь АПК, що слугуватиме основою розбудови соціальної інфраструктури сільських територій зусиллями фірм цієї галузі [71].

Зміни у політиці сприяння розвитку сільських територій в Європі останніми роками стосуються перш за все перегляду ролі людини у збереженні екологічної цілісності та багатства природи позаміських територій. Екологічна складова сталого розвитку досліджуваних територій набуває особливої актуальності в контексті не тільки забезпечення екологічної безпеки держави, запобігання кліматичних змін та збереження нестійкого екологічного балансу в природі, але й з огляду на необхідність диверсифікації сільськогосподарського виробництва за рахунок розвитку екологічного виробництва. Недопущення виснаження орних земель та вилучення придатної землі із сільськогосподарського виробництва виступають головними складовими екологічної політики розвитку сільських територій ЄС. Вирощування органічних продуктів сільського господарства в країнах Європи є високорентабельним з огляду на високу ціну продукції та відсутність витрат на хімічні добрива та добавки, і виконує одразу економічну та екологічну функції. Фермери, що беруть на себе так звані агро-екологічні зобов'язання на строк від 5 років, отримують допомогу від національних урядів (останні, в свою чергу зобов'язані впроваджувати подібні програми відповідно до взятих на себе зобов'язань за Програмою сільського розвитку на 2007-2013 роки). Загалом у Європейському Союзі на даний час 4,16 % сільськогосподарських угідь зайняті виробництвом екологічної продукції. Найбільшими площами, на яких здійснюється виробництво екологічної продукції, характеризується Австрія, де вони становлять 13,4 % до загальних площ, а найнижчими – Ірландія (0,95 %), Румунія (0,77 %) та Мальта (0,2 %). У Польщі розвиток виробництва екологічної сільськогосподарської продукції все ще не набрав загальноєвропейських темпів, а частка земель, задіяних у її виробництві, становить 1,94 % [75].

За даними досліджень, в Україні придатними для розвитку органічного землеробства є тільки 19 % угідь. Органічна продукція, що виробляється підприємствами в незначних кількостях, не реалізується на внутрішньому ринку з тієї ж причини, з якої в Європі виробництво є високорентабельним – її вартість. Так, як зазначають М. Кропивко та О. Ковальова, таке виробництво стає високорентабельним лише через кілька років, за які проходить перебудова технологічної бази підприємства [74, с. 78-85]. І якщо європейські фермери в змозі адаптуватися до нових умов організації бізнесу за цей період завдяки прямій підтримці держави, то в Україні лише одиниці господарств ризикують освоювати екологічне виробництво. Іншою причиною того, що сільськогосподарська продукція органічного виробництва не може реалізовуватися на внутрішньому ринку, є низький рівень реальних доходів у країні. Витрати на продовольство займають значну частку у витратах домогосподарств, тому для більшості громадян перехід на органічну продукцію є неможливим.

Важливим напрямом екологічної складової розвитку сільських територій Європи стало впровадження мережі захищених природних територій за програмою Natura 2000. Такі території, що мають особливий статус, охоплюють 11 % сільськогосподарських земель ЄС та 15 % відповідних територій нових країн-членів, що ставить перед ними особливо жорсткі зобов'язання щодо ощадливого та безпечного користування природними багатствами. Також програмою передбачено стимулювання розвитку екотуризму через залучення на місцевому рівні до цієї діяльності малих та середніх підприємств [191].

Екологічна складова політики розвитку сільських територій в Україні, на нашу думку, мала б охоплювати такі напрями:

1) пошук шляхів раціонального та екологічно безпечного використання родючих ґрунтів у сільських районах, де природні ресурси достатні для розвитку землеробства – вирощування «органічної їжі» (organic food);

2) розвиток альтернативних шляхів використання природних ресурсів, де використання землі для рослинництва є недоцільним та нерентабельним

(органічне тваринництво, еко- та агротуризм у регіонах з несприятливими умовами, наприклад у гірських сільських територіях);

3) розвиток ринку екологічних послуг на базі становлення екологічної інфраструктури на селі, реалізація агроекологічних програм, розвиток агроекологічних умов ефективного функціонування пріоритетних галузей сільського господарства.

Адаптація аграрної політики та політики сільського розвитку України до вимог ЄС, впровадження заходів, передбачених САП ЄС, має враховувати низку специфічних для України факторів, що визначають необхідність ретельного аналізу адекватності таких заходів потребам економіки та потенціалу держави:

1. Затратність заходів САП, що фінансуються за рахунок платників податків. У середньому один громадянин Європи «вкладає» у бюджет спільної політики ЄС 8 євро на місяць, тобто 96 євро на рік. Якщо врахувати, що середня заробітна плата, за даними Євростату, становить 38000 євро, то вклад громадянина у сільський добробут та продовольчу безпеку держави – це лише 0,2 % щорічного доходу. Аналогічний внесок для громадянина України при нинішньому рівні середньої заробітної плати (2 749 грн. станом на 1 серпня 2011 р.) становив би більше 3 %. Тому впровадження таких заходів вимагає попередньої ретельної оцінки їх доцільності та відповідності критерію ефективності, з тим, щоб економічний результат від їх впровадження перевищував витрати на реалізацію.

2. Суперечливість спільної політики щодо загальносвітових тенденцій лібералізації аграрної політики та вимог СОТ. Одне з ключових питань поточного раунду переговорів у рамках СОТ – усунення протекціонізму в сільському господарстві з боку розвинутих країн, через що заходи внутрішньої державної політики із захисту сільського господарства розділено на три «скриньки» – зелену, жовту та блакитну. Заходи, включені до жовтої скриньки, передбачають пряме державне фінансування сільгоспвиробників, програми, спрямовані на стимулювання виробництва та підвищення прибутковості

(підтримка цін на продукцію, здешевлення вхідних матеріально-технічних ресурсів, ін.). Хоча САП в цілому передбачає зменшення прямої державної підтримки і посилення конкурентоздатності агробізнесу за рахунок заходів дозволених «скриньок», тим не менш аграрна політика провідних аграрних країн ЄС характеризується значним ступенем субсидування економічних суб'єктів АПК, а скорочення прямого фінансування стосується перш за все нових членів ЄС (наприклад, рівень загальної підтримки сільського господарства в Чехії через рік після вступу становив 23 %, у «старих» членах ЄС – до 35 %).

3. Незавершеність ринкових перетворень в Україні. Напередодні вступу до ЄС в кожній з країн-претендентів було сформовано відповідну інституційну та правову базу для розвитку сільського господарства на засадах ринкового саморегулювання, найголовніше – визначено статус земель сільськогосподарського призначення. Від обраного шляху в цілому залежала превалююча форма господарювання в сільському господарстві, особливості розвитку його основних секторів.

4. Значна частка сільського господарства у валовому продукті, зайнятості населення, аграрний потенціал. В Україні сільське господарство є бюджетоутворювальною галуззю, значними є експортні надходження від реалізації продукції АПК, у той час як в ЄС самозабезпечення сільськогосподарською продукцією досягається майже 80 %-ною часткою спільних європейських фондів підтримки; головним завданням розвитку сільських територій України як бази сільськогосподарського виробництва є не тільки самозабезпечення продукцією, а експорт орієнтоване функціонування галузей сільського господарства.

5. Впровадженню децентралізованого підходу до розвитку сільських територій у нашій державі заважає недосконала система адміністративно-територіального управління: сільський розвиток «знизу догори», забезпечення місцевого характеру розвитку виявляється неможливим з огляду на слабку фінансову базу локальних адміністративно-територіальних одиниць.

Таким чином, узагальнюючи європейський досвід перетворень в управлінні розвитком сільської місцевості, можна зазначити, що розвиток сільських територій України має включати два напрями: внутрішню стабілізацію та адаптацію до зовнішніх впливів (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Напрями впровадження досвіду ЄС
в управлінні розвитком сільських територій України***

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ				
ЗАХОДИ З ВНУТРІШНЬОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ			ЗАХОДИ З АДАПТАЦІЇ ДО ЗОВНІШНЬОГО ВПЛИВУ	
<i>Економіка</i>	<i>Соціум</i>	<i>Екологія</i>	<i>Протидія іноземній конкуренції та розвиток експорту</i>	<i>Наближення до європейських стандартів</i>
Створення сприятливих умов для розвитку нових форм господарювання на селі, диверсифікації сільського господарства та сільської економіки загалом, розробка моделі використання потенціалу особистих селянських господарств у підприємницькому секторі АПК, модернізація сільськогосподарських підприємств	Вирішення демографічних проблем, підвищення якості життя на селі, розвиток соціальної інфраструктури, популяризація сільського способу життя, збереження культури та самобутності сільських поселень, зміцнення громадської позиції селян у вирішенні важливих питань сільських територій	Розвиток органічного рослинництва та тваринництва, еко- та агро туризму, розробка заходів державного контролю за раціональним користуванням природних ресурсів та збереженням природної цілісності сільських територій	Підвищення конкурентоздатності сільського господарства, розробка методів стримання експансії іноземного капіталу в АПК країни, впровадження заходів дозволених «скриньок» СОТ з метою захисту національного виробника та виходу на зовнішні ринки	Конвергенція соціально-економічних показників сільських територій, підвищення уваги до екологічної складової сталого розвитку, вдосконалення системи адміністрування сільських територій (розширення фінансової бази, управління «знизу догори»)

*Сформовано автором за джерелом: [191].

Внутрішня адаптація передбачає збалансування економічної, соціальної та екологічної складових розвитку сільських територій через розвиток підприємництва в АПК та забезпечення багатофункціональності сільської

економіки; зближення рівнів розвитку сільських територій через підвищення якості життя та створення сприятливих умов для збереження людського капіталу; збереження, примноження та ощадливе використання природних ресурсів.

Заходи з адаптації до зовнішнього впливу покликані в перспективі підготувати сільські території до вступу України в ЄС та конкуренції з боку європейських територій, до вимог об'єднання щодо організації економіки та участі сільського населення в управлінні розвитком територій. З іншого боку, майбутнє останніх значним чином залежатиме від здатності продукувати конкурентну на світових ринках та екологічно чисту продукцію.

Дослідженням підтверджено, що характерними рисами політики сільського розвитку Євросоюзу є людиноцентризм; перебудова соціальної ролі села в умовах переходу до інформаційного суспільства; широка інституційна, організаційна та науково обґрунтована правова база; демократизм у реалізації політики на національному рівні, що поєднується з контролем та встановленням «правил гри» з боку загальноєвропейських структур. Основою сталого соціально-економічного розвитку сільських територій у країнах Європи є реалізація потенціалу підприємництва як у сільському господарстві, так і в суміжних обробних галузях, обслуговуванні. Основним суб'єктом, щодо якого здійснюється диверсифікація, є фермерські підприємства.

3.2. Державне регулювання розвитку сільських територій

Взаємний вплив розвитку сільських територій та аграрного сектору економіки обґрунтований численними науковими дослідженнями, підтверджений практикою та історичним буттям українського села. З одного боку, комплексний розвиток зазначених територій визначається як головна складова розбудови аграрного сектору економіки, оскільки такі території як просторові одиниці з розташованими на них ресурсами та взаємозв'язками між ними виступають базою для розвитку АПК як системи галузей народного

господарства. З іншого боку, звична орієнтація українського села на аграрний напрям функціонування та обмеженість альтернативних способів ефективного використання ресурсів зумовлює необхідність підтримки та створення сприятливих умов для розвитку сільського господарства. Отже, сільський розвиток є предметом і аграрної, і регіональної політик, що значно ускладнює відповідний організаційно-економічний механізм управління. За умов невизначеної нормативної бази це неминує спричиняє конфлікт інтересів та повноважень органів державної влади, місцевого самоврядування та громади села, в той час як нагальні проблеми аграрного сектору та сільських територій залишаються невирішеними та дедалі загострюються.

Сутнісним значенням сільського розвитку є системне відродження агропродовольчого блоку економіки як основи продовольчої безпеки держави. Аграрна економічна наука вважає функцію виробництва продуктів харчування для задоволення потреб населення та сільськогосподарської сировини для переробних галузей агропромислового комплексу однією з найважливіших. Аграрний сектор залишається важливою сферою докладання трудових, земельних, капітальних ресурсів на селі, а тому регулювання розвитку АПК та сільських територій має відбуватися на узгодженій, комплексній науково обґрунтованій концептуальній базі, яка була б скоригована на існуючі проблеми, пов'язані з трансформаціями соціально-економічної системи країни і максимально уможлиблювала реалізацію потенціалу України на світових ринках як провідної аграрної держави. При цьому роль держави в особі органів державного управління та інших суб'єктів, що реалізують згадане управління, зводиться не тільки до відновлення та забезпечення сприятливих умов функціонування агропромислового комплексу, але і до вирішення інших соціально-економічних, екологічних питань, пов'язаних із забезпеченням сталого розвитку сільських територій.

Очевидним є і те, що розвиток аграрної складової функціонування сільських територій має відбуватися паралельно з підвищенням ефективності та розширенням несільськогосподарських видів діяльності, що надає розвитку

названих територій системності, позбавляє останні прямої залежності від стану агропромислового виробництва. Такий підхід є особливо актуальним для сільських територій з обмеженими можливостями щодо розвитку сільськогосподарських видів діяльності, до яких належать території областей регіону Українських Карпат, в тому числі й Закарпатської області.

У більшості розвинутих країн світу управління аграрним сектором має дворівневий характер. Вищий, державний рівень забезпечує вирішення стратегічних завдань розвитку сільського господарства як важливої сфери докладання праці та основи продовольчої безпеки держави. Регіональний рівень (аспект) аграрної політики реалізує управління розвитком сільських територій з урахуванням їх особливостей на місцях. До регіонального рівня належать функції прогнозування та планування майбутнього сільських територій як невід'ємної складової регіону. Сюди ж включають управління «на місцях», так зване локальне, що передбачає вирішення особливих потреб та проблем конкретного населеного пункту (пунктів), районів тощо.

Таким чином, державне регулювання аграрної сфери є сукупністю заходів, методів та прийомів, що здійснюються та координуються органами державного, регіонального та громадського управління і спрямовані на реалізацію стратегічних цілей розвитку аграрного сектору економіки.

Регіональний рівень управління реалізується через взаємодію регіональних органів влади з метою встановлення пріоритетних напрямів розвитку сільських територій краю, визначення прийнятних у заданих умовах шляхів та інструментів досягнення поставлених завдань. Особливістю регіонального рівня управління сільськими територіями є можливість та необхідність урахування специфічних для кожного краю ресурсних можливостей розвитку АПК та позааграрних видів діяльності, впливу зовнішнього, в тому числі міжнародного середовища, на розвиток регіону та його сільської складової.

Локальний рівень управління є визначальним у забезпеченні сталого розвитку сільських територій в більшості країн ЄС за результатами застосування

так званого «bottom-up» підходу, що передбачає мінімальне втручання держави в процеси на місцях та надання максимальної незалежності місцевим громадам у визначенні пріоритетних напрямів майбутнього розвитку. На локальному рівні управління розвитком сільських територій являє собою активну взаємодію місцевих ініціатив, спрямування спільних зусиль місцевої влади та громади, представленої підприємницьким сектором, населенням та громадськими організаціями, на вирішення актуальних проблем громади, виконання функцій суб'єктів управління відповідно до їх інтересів та у взаємоузгодженості з іншими суб'єктами. Недосконалість національної системи адміністрування щодо територіальних одиниць суттєво ускладнює запровадження такого демократичного підходу до управління сільськими територіями.

Державна політика розвитку сільських територій покликана забезпечувати формування сприятливого інституційного, організаційного та економічного середовища на загальнонаціональному та регіональному рівнях, стимулювати налагодження дієвих механізмів залучення вітчизняних і закордонних інвестицій у сільську місцевість, а також створювати комфортні умови для проживання і роботи мешканців українського села [127].

Державний механізм впливу на розвиток аграрної сфери та сільських територій можна розглядати як взаємопов'язану єдність двох блоків управління: національного та регіонального. Національний блок охоплює систему взаємопов'язаних організаційних, економічних, соціальних важелів, форм, методів та інструментів впливу на розвиток аграрної сфери та сільських територій, що впроваджуються і реалізуються на рівні центральних органів влади, мають загальнообов'язковий характер. Регіональний блок включає важелі, форми, методи та інструменти впливу, визначені на регіональному (локальному) рівнях.

На сучасному етапі функціонування національної економіки існує пряма залежність розвитку сільської місцевості від аграрного сектору економіки, що тривалий час був основним місцем докладання праці, джерелом доходів для сільського населення. Тому аграрна компонента розвитку сільських територій займає основне місце у системі заходів, розроблених державними органами

управління аграрною сферою. На нашу думку, загальне бачення аграрної політики, яке, приміром, характерне для країн ЄС, де заходи цієї політики охоплюють вирішення проблем сільськогосподарських виробників, продовольчих питань, соціальної, структурної та екологічної політики на селі, є актуальним і для України. Такий комплексний характер аграрної політики, поглиблений зміст притаманний всім економічно розвинутим країнам і багатьом країнам з перехідною економікою [143, с. 31]. Дієвість заходів з регулювання розвитку аграрного сектору та сільських територій залежатиме від того, чи будуть враховані при їх розробленні вимоги часу, позначені глобальними трансформаціями в аграрній сфері та системі продовольчої безпеки, концептуальними змінами в управлінні розвитком регіональних одиниць.

Науковці зазначають, що концептуальні підходи до управління аграрним сектором мають базуватися на визнанні взаємопов'язаних економічних взаємозалежностей [97, с. 83]:

- 1) економічною базою забезпечення життєдіяльності сільського населення є і в подальшому буде залишатися агропромислове виробництво;
- 2) сільськогосподарське виробництво не є самодостатнім, і для забезпечення його середньогалузевої прибутковості необхідний перерозподіл доходів з інших галузей економіки через механізми державної підтримки.

Перебудова системи регулювання аграрного сектору та управління розвитком сільських територій має відбуватися навколо таких стратегічних завдань:

- 1) забезпечення належної правової, економічно-організаційної та інфраструктурної бази для розвитку АПК як основи економічної та продовольчої безпеки держави;
- 2) сприяння сталому розвитку сільських територій, забезпечення комплексного розвитку сільської місцевості як просторової та ресурсної бази АПК та середовища проживання сільського соціуму, забезпечення належного рівня життя сільського населення та збереження культурно-історичного багатства на селі.

Головними проблемними питаннями системи регулювання аграрної сфери в Україні, що потребують першочергового вирішення, є такі:

1. Відсутнє чітке концептуальне бачення майбутнього розвитку аграрної сфери, послідовність у діях влади щодо дотримання курсу на розвиток аграрної сфери в ринкових умовах; невизначеним є місце політики розвитку сільських територій у системі інститутів та механізмів впливу держави.

2. Не розроблено нормативно-правову базу, необхідну для створення прозорого середовища та чітких правил гри суб'єктів аграрної політики в умовах ринку.

3. Відсутня дієва інституційна база управління розвитком аграрної сфери як система організаційних, фінансових, страхових, інноваційних фондів та агенцій, дія яких координується єдиним робочим органом; неорганізованою і децентралізованою є робота державних органів, до компетенції яких належить управління аграрним сектором.

4. Управління розвитком сільських територій ускладнюється неефективністю системи розподілу повноважень між центральними та місцевими органами влади; неефективна система розподілу фінансових ресурсів позбавляє окремі локальні територіальні одиниці автономії у прийнятті та реалізації рішень, а відповідно і зацікавленості регіонального управління у досягненні економічного результату.

5. Управління розвитком аграрного сектору та сільських територій позбавлене демократизму, оскільки найбільш зацікавлений у такому розвитку суб'єкт – сільське населення – практично не бере безпосередньої участі у зазначених процесах.

6. Процеси регулювання аграрного сектору не відповідають основній вимозі часу – забезпеченню екологічного спрямування його розвитку, відсутні механізми стимулювання переходу на екологічно безпечне функціонування зазначеного сектору.

Головною проблемою системи управління розвитком АПК та сільських територій є відсутність чіткого бачення стратегії розвитку сільських територій

з боку державних органів влади. Державне регулювання розвитку сільських територій здійснюється на нормативно-правовій базі фрагментарного змісту, що лежить у площині аграрної політики та політики регіонального розвитку. Світова практика доводить, що поєднання галузевого і територіального підходів до управління розвитком сільських територій є найбільш ефективним, однак лише за умов поєднання централізації галузевого управління та децентралізації територіального управління. Централізація галузевого управління передбачає мінімізацію кількості органів, що здійснюють управління аграрним сектором на загальнодержавному рівні, тобто, по суті, створення єдиного робочого органу, що координує питання розвитку АПК із системою комітетів, які відповідають за окремі аспекти регулювання.

Децентралізація територіального управління стосується надання розширених повноважень місцевим органам виконавчої влади та самоврядування у вирішенні аграрних та позааграрних питань сільського розвитку.

Положення національних нормативних актів констатують існуючі у сільській місцевості проблеми та перешкоди розвитку аграрного сектору, але розроблені варіації концепцій майбутнього розвитку українського села в подальшому не реалізуються у вигляді програм та реальних заходів. Проблеми в організації управління розвитком сільських територій створює насамперед недосконалість національного законодавства. До прикладу, досі відсутнє чітке визначення сільської території як об'єкта державного регулювання та суб'єкта місцевого самоврядування – впорядкування цього питання досі залишається на проектному рівні. З 2005 р. Верховною Радою України опрацьовувалися три основні варіанти законопроектів, спрямованих на визначення правових, організаційних засад функціонування сільської поселенської мережі та типологізації сільських територій, зокрема: проект Закону України «Про планування територіальної інфраструктури сільської місцевості» (заснований на європейському підході до визначення сільських територій за часткою населення); проект Закону України «Про упорядкування сільської поселенської мережі, поглиблення принципів місцевого самоврядування у сільській

місцевості та сприяння деурбанізації народонаселення» (визначалися права та повноваження сільських громад, конкретизовані складові економічної бази розвитку села); проект Закону «Про упорядкування сільської поселенської мережі» (скорочений варіант попереднього законопроекту, не розглядає економічних засад функціонування села).

Торкаються питань розвитку сільських територій Закон України "Про стимулювання розвитку регіонів" (від 8 вересня 2005 р., № 2850-IV) [125], Концепція державної регіональної політики (від 25 травня 2001 р., № 341/2001) [65], в яких визначено критерії депресивності регіонів (сільських районів) та механізми стимулювання їх розвитку, Закон України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві" (від 17 жовтня 1990 р.) [121], Закон України "Про статус гірських населених пунктів в Україні" (№56/95-ВР від 15.02.1995 року № 400-ХІІ) [124], а також Концепція Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006-2010 роки [68]. Наведені та інші документи містять актуальні рекомендації, визначають пріоритетність розвитку агропромислового комплексу та соціального розвитку села в національній економіці і навіть декларують конкретні напрями реформування аграрної сфери, однак поставлені завдання залишаються нереалізованими через неналежну організацію та нерозроблений механізм їх фінансового забезпечення.

Найбільш вдалим і системним документом, що окреслював загальні засади майбутнього розвитку сільських територій на довгострокову перспективу, була Концепція загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 року (№ 121-р від 03.02.2010 р.), що попри свій декларативний характер передбачала розроблення в подальшому Програми розвитку сільських територій. Проте того ж 2010 року дію Концепції, як і подальшу її розробку, було призупинено, і вона втратила чинність від 02.09.2010 р. [67].

Така непослідовність та неузгодженість влади щодо вироблення загальнодержавного бачення поступу українського села розпоршує дії аграріїв,

спрямовані на забезпечення конкурентоздатного аграрного сектору. Забезпечення належної правової, економічно-організаційної та інфраструктурної бази для розвитку АПК як основи економічної та продовольчої безпеки держави вимагає насамперед впровадження низки організаційно-економічних заходів щодо реформування АПК, що покликані забезпечити його ефективне функціонування і розвиток у ринкових умовах. Хоча, як зазначається у монографії Т. Осташко "Ринкова трансформація аграрного сектора" [98, с. 175], сільське господарство є класичним прикладом висококонкурентної галузі, яку за умови відсутності державного регулювання можна брати за зразок для вивчення моделі ринкової конкуренції. Переважна більшість країн світу обрали для себе модель активної участі держави в управлінні процесами розвитку сільського господарства. Механізм державної підтримки аграрного сектора ґрунтується на тому, що високий рівень залежності сільського господарства від зовнішніх умов (природних, кліматичних, фінансово-економічних) виправдовує втручання держави у перерозподіл фінансових ресурсів між галузями суспільного виробництва на користь АПК за допомогою таких інструментів, як ціни, податки та фінансова допомога.

Основою для реалізації системних реформ у АПК нашої країни має стати введення в дію законодавчої бази функціонування ринку землі, адже результативність нових організаційно-правових форм господарювання безпосередньо залежить від наявності зацікавленого, захищеного власника землі сільськогосподарського призначення. При цьому ринок землі має бути позбавлений стихійності, передбачати відповідальність власника (орендаря) за цільове використання найдорожчого в сучасних умовах ресурсу, для чого необхідним є створення державного реєстру земель та державної установи, що здійснюватиме контроль за рухом земель. Спеціалісти Аграрної академії наук М. Зубець та М. Безуглий як елемент використання ринку землі розглядають включення земельних активів до статутних фондів сільськогосподарських підприємств, що дасть можливість зберегти цілісні земельно-майнові комплекси в аграрному виробництві та забезпечити доступ власникам таких підприємств до кредитних ресурсів під заставу своїх статутних фондів

[56, с. 21]. Саме введення в економічний оборот основного ресурсу сільського господарства під чітким контролем держави дозволить перетворити селянина на головного власника, виробника, а відповідно створити економічну базу для подальшого розвитку та процвітання сільських територій. Центральним мотивом земельної реформи, на нашу думку, має стати надання можливості особистим селянським господарствам стати повноправними законними учасниками ринку сільськогосподарської продукції. Розроблення ефективних механізмів реалізації прав власності на землі сільськогосподарського призначення дозволить трансформувати значну частину господарств населення у фермерські господарства, розвинути і вдосконалити кооперацію на селі.

Формування ринкових засад розвитку аграрного сектору не завершується встановленням правил дії економічних суб'єктів на ринку землі. На етапі економічних трансформацій та стихійності сільськогосподарського виробництва необхідним є спрямування АПК у визначені пріоритетами національного рівня напрями через інструменти фінансово-економічного забезпечення. Успішність трансформації АПК залежатиме від того:

- що зробить держава для того, щоб надати фінансову підтримку сільськогосподарського виробництва на етапі організації (початковому);
- які умови створить держава сільськогосподарським виробникам для одержання гідного відшкодування закладених у сільськогосподарське виробництво матеріальних, людських та підприємницьких ресурсів.

Пошук відповідей на сформульовані за питання – у площині фіскальної, інвестиційної, митної, цінової політик. Досвід розвинутих країн з ефективним аграрним комплексом показує, що вдала цінова політика, наприклад, з використанням індикативних цін, не тільки забезпечує гарантовані доходи сільгоспвиробникам, але і дозволяє задавати напрям майбутнього розвитку АПК, оптимізувати його структуру відповідно до потреб ринку.

На етапі пристосування АПК до умов ринку та посилення відкритості національної економіки сільське господарство потребує значних обігових коштів на організацію, поточне виробництво та технологічне вдосконалення

процесів, яке, на думку більшості експертів, не може бути покрито бюджетним коштом. Тому держава має вдаватися у цій сфері до обмеженого адміністрування, встановлюючи межі коливання цін на сільськогосподарську продукцію, захищаючи інтереси і споживачів, і сільгоспвиробників.

Однак до досягнення стабілізації ситуації в аграрному секторі необхідною є додаткова підтримка у вигляді фінансування окремих програм розвитку пріоритетних напрямів та відшкодування певної частки витрат сільгоспвиробників. Зокрема, експертами пропонується забезпечувати державний внесок у покриття витрат виробників на рівні 10 % (22,5 млрд. грн.) на рік через введення спеціалізованого податку з продажу в обсязі 1 % та акумуляції коштів у Фонді підтримки українського села [56, с. 25]. Головна ідея такого підходу – забезпечення рентабельного виробництва за рахунок компенсації витрат виробникам, щоб прибутки від реалізації продукції отримували насамперед її виробники, а не тільки ті, хто торгує нею.

Інноваційний підхід до управління аграрною економікою пропонують М. Кропивко, А. Іванько, П. Саблук, критикуючи спрямування основної фінансової підтримки з боку держави на великотоварне виробництво. Автори пропонують позбутися недоліків такого механізму підтримки, розділивши види сільськогосподарської продукції на дві основні групи: потенційно конкурентоспроможні та соціально значущі, і розробити середньо- і довгострокові програми із впровадження новітніх технологій та сучасних організаційних процесів зі 100 %-ним державним фінансуванням [97, с. 119-120]. На нашу думку, такий підхід заслуговує на увагу, оскільки передбачає не адміністративне утримування цін на сільгосппродукцію, а забезпечення її конкурентоспроможності, з урахуванням кон'юнктури ринків, що, в свою чергу, дозволить досягти бажаних обсягів виробництва, а відповідно і доходів виробників.

За будь-яких умов власних джерел фінансування недостатньо для забезпечення стабільного випереджаючого розвитку аграрного сектору, тому важливим завданням загальнодержавного блоку заходів є забезпечення інвестиційної привабливості агропромислових підприємств, розвиток

державного пільгового кредитування підприємництва. Серед джерел останнього можна виділити кошти, надані міжнародними фінансовими та іншими організаціями, кошти комерційних банків за особливою ставкою рефінансування під цільові програми розвитку, кошти транснаціональних компаній та інвестиційних фондів. Загальна сума запозичень за цими джерелами може сягати 90 млрд. грн. на рік, що спільно з власним капіталом забезпечить потребу сільгоспвиробників у фінансових ресурсах [9, с. 14-17].

Залучення зовнішніх джерел фінансування може відбуватися тільки в умовах гарантованої державою впевненості інвестора у довгостроковості та передбачуваності визначених нею умов здійснення інвестування, чіткості та прогнозованості дій влади.

Обґрунтованою є необхідність загального збільшення державних видатків на фінансування програм розвитку АПК. В Україні частка коштів, що спрямовується на цілі розвитку аграрного сектору з бюджету, у 40 разів менша, ніж внесок аграрного сектору у створення ВВП.

Так, у 2010 р. обсяг підтримки аграрного сектору дорівнював 0,22 % ВВП, водночас вклад сільського господарства у ВВП становив 9,3 % [127]. У розвинених країнах частка державних витрат на підтримку національного сільськогосподарського виробництва дорівнює або перевищує частку сільського господарства у ВВП [112, с. 128]. Тому для розширеного відтворення в аграрному секторі необхідне суттєве збільшення вартісних обсягів та вдосконалення механізмів його підтримки. Враховуючи потенційні експортні можливості аграрного сектору, таке збільшення фінансування є виправданим і економічно обґрунтованим.

Трансформацію державного регулювання аграрної сфери неможливо розглядати без зовнішньоекономічної складової, оскільки приєднання до СОТ вносить відповідні корективи у низку методів та інструментів впливу, дозволених міжнародною спільнотою.

Лібералізація ринку і скорочення нетарифних інструментів захисту, з одного боку, розширили експортні можливості вітчизняного аграрного сектору,

однак з іншого – відкрили шлях для готової конкурентної продукції іноземного походження. Скорочення митних тарифів знижує ступінь захисту вітчизняного виробника, тим самим визначаючи основний пріоритет у перебудові аграрного сектору – підвищення його конкурентоспроможності на світових ринках.

Завдяки своїй позиції на переговорах, Україна не має зобов'язань перед СОТ зі скорочення внутрішньої підтримки, що надається через «жовті» програми (тобто такі, що підлягають поступовому скороченню). Існує зобов'язання не перевищувати домовлений річний сукупний вимір підтримки, що для України становить 3 млрд. 43 млн. грн. [46, с. 1-5]. Уряду дозволено застосування особливих режимів оподаткування ПДВ сільськогосподарських виробників, зобов'язання щодо лібералізації та скорочення субсидування є менш жорсткими, ніж взяті більш розвинутими країнами. Тому, маючи резерви для утримання державного фінансування на визначеному рівні, український аграрний сектор має шанси для розвитку експортоорієнтованих галузей. При цьому доцільною є посиленна підтримка виробників готової агропромислової продукції для заміщення її імпорту, обсяги якого в Україну зростають.

Підсумовуючи проаналізовані фінансово-економічні, організаційно-інституційні та правові аспекти реформування системи управління аграрним сектором, можна окреслити пріоритетні напрями (блоки), на яких передусім повинна зосереджуватись увага державних органів у сфері управління процесами сфери аграрного розвитку: правовий, економічний, інституційно-організаційний, еколого-економічний (рис. 3.1).

На регіональний рівень управління розвитком сільських територій покладена функція адаптації визначених державою напрямів політики до вимог та можливостей регіону. На цьому етапі сільські території України характеризуються значним розходженням соціально-економічних показників як у різних макроекономічних районах та регіонах, так і в межах окремо взятої області. Тому на регіональний рівень покладено функції вивчення потреб сільських територій, характерних для регіону загалом, та специфічних потреб окремих адміністративних одиниць зокрема, визначення шляхів досягнення

поставлених завдань та забезпечення їх узгодженості із загальними стратегічними і тактичними пріоритетами регіонального розвитку.

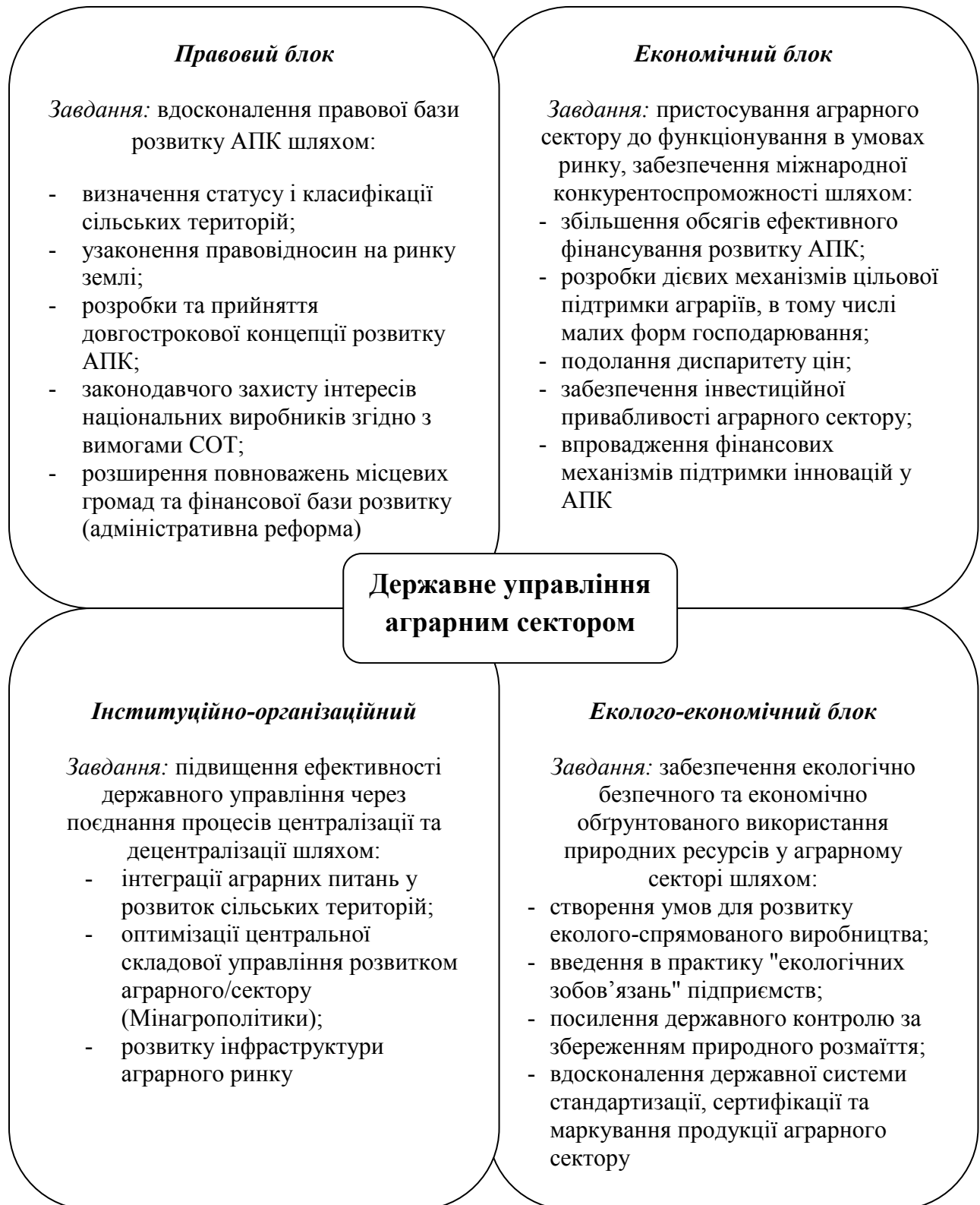

Рис. 3.1. Цільові блоки державного управління аграрним сектором (ДУАС) в умовах адаптації до ринкових умов (авторська розробка) [37, с. 122-128].

Розвиток аграрного сектору та сільських територій визначеного регіону може відбуватися власним, інноваційним шляхом, у межах визначених державою засобів, інструментів та методів. Реалізація зазначених завдань вимагає науково обґрунтованого стратегічного планування зазначеної сфери функціонування регіону у взаємозв'язку з іншими пріоритетними напрямками управління розвитком регіону. Так, документом, що визначає стратегію еколого-економічного та соціального розвитку Закарпаття на довгострокову перспективу, є Концепція сталого розвитку Закарпаття, схвалена рішенням обласної ради від 16 жовтня 2002 року № 71 [69]. Зважаючи на те, що переважна частина населення області – сільське, стратегічні пріоритети сталого розвитку краю неминуче пов'язані зі сталим розвитком його сільських територій. Концепцією в тому числі визначено сприятливі та обмежуючі фактори сільськогосподарського виробництва краю. Сформульовано пріоритетні напрями розвитку агропромислового та лісопромислового комплексів, рекреаційного комплексу, потенціал якого головним чином закладається у неурбанізованих та слабоурбанізованих районах, пріоритети екологічної безпеки як першооснови сталого розвитку екологічно благополучного прикордонного регіону.

Програма економічного і соціального розвитку Закарпатської області (2012-2014 рр.) враховує визначені Концепцією сталого розвитку та Стратегією розвитку Закарпатської області пріоритети і визначає систему заходів, скоригованих на макроекономічну ситуацію, проблеми формування нормативної бази і зміни в конкурентному середовищі. Однак, як уже зазначалося, можливості реалізації стратегії сталого розвитку Закарпаття, в тому числі сталого розвитку сільських територій, залежать від концептуального та нормативного наповнення державного управління розвитком АПК та сільських територій. Реалізація економічної складової сталого розвитку останніх охоплює два основні напрями: підвищення ефективності сільського господарства та лісового комплексу і розвиток альтернативних форм продуктивного використання природних, трудових та інших ресурсів краю.

Природними факторами, що обмежують розвиток аграрної складової економіки сільських територій, є малоземелля (тільки 30 % території області припадає на сільськогосподарський ландшафт), висока кислотність ґрунтів, гористий ландшафт, що визначає зональну спеціалізацію районів області і звужує можливості розвитку найбільш рентабельного в нинішніх умовах зернового господарства. Унікальність сільських територій регіону полягає у можливості розбудови галузей сільського господарства, для яких необхідними є особливі природно-кліматичні умови: у рослинництві – садівництво, виноградарство, у тваринництві – вівчарство, бджільництво, а також рибництво. Вважаємо, що розвиток саме тих галузей, що використовують унікальні можливості краю, дозволять зробити аграрний сектор конкурентоздатним

Важливим завданням є підвищення ефективності використання трудового потенціалу аграрного сектору, зосередженого у сільській місцевості. Типова для Карпатського економічного району ознака концентрації сільськогосподарського виробництва у господарствах населення виражена найбільш гостро, що спричиняє неорганізованість ринку агропродовольчої продукції та ускладнює координацію процесів цього виробництва. Разом з тим, «виживання» особистих селянських господарств у складних ринкових умовах свідчить про накопичений ними потенціал як основи фермерського господарства та рушія соціально-економічного розвитку сільських територій. Характеризуючи роль зазначених господарств, М. Лендел звертає увагу на такі їх соціально-економічні функції [78, с. 156-157]:

- задоволення потреб населення у продуктах харчування; забезпечення доходів сімей працівників;
- джерело додаткових товарних ресурсів продовольства в країні; трудове виховання підростаючого покоління;
- забезпечення працею виключеного зі складу робочої сили населення;
- конверсія особистих доходів і заощаджень у виробниче нагромадження.

Тому розвиток аграрного сектору Закарпаття та соціально-економічний розвиток тісно корелюються з можливостями розвитку господарств населення,

умовами їх переформування у малі форми господарювання та механізмами їх залучення до альтернативних або супутніх із сільських сектором видів діяльності (туризм, народні промисли тощо).

Обмеженість умов розвитку аграрного сектору сільських територій Закарпаття може компенсуватися наявними можливостями для розвитку позааграрних видів діяльності. Для Закарпатської області перспективними напрямками альтернативної зайнятості сільського населення є насамперед сфера послуг рекреаційного комплексу. Багата історія та культура, міжетнічні зв'язки та багатонаціональна структура населення краю створюють можливості для розбудови туристичної індустрії, що не носитиме сезонного характеру, а тому дасть змогу цілорічно поповнювати місцеві бюджети, вирішувати проблеми безробіття на селі, розвивати інфраструктуру. Активному розвитку позааграрної зайнятості в регіоні перешкоджає не тільки обмеженість фінансового ресурсу, але і неналежна кадрова підготовка сільського населення до роботи в сфері обслуговування, моральна неготовність до роботи такого характеру. Вирішення цих проблем вимагає проведення просвітницької роботи серед населення, організації місцевими органами влади курсів перекваліфікації тимчасово безробітних осіб, надання інформаційних послуг тим, хто планує працювати у рекреаційному секторі.

Альтернативою аграрній та рекреаційній економіці залишається промислове виробництво, що часто розміщується у сільських населених пунктах, територіально наближених до міст обласного значення. Важливим критерієм розвитку промислового сектору в сільській місцевості є його екологічна безпечність.

Соціальна складова сталого розвитку сільських територій краю охоплює вирішення проблем гуманітарного характеру, а саме демографічних, розвитку соціальної інфраструктури, безробіття, збереження культурної та історичної самобутності закарпатського села. Незабезпеченість сільських населених пунктів закладами освіти, охорони здоров'я, недоступність закладів торгівлі та сфери послуг, незадовільні соціально-побутові умови проживання (насамперед

у гірських районах) призводять до розбалансування існуючої структури розселення, збільшення навантаження на урбанізовані зони регіону та знелюднення сільських населених пунктів. Розвиток соціальної складової сталого розвитку цілковито залежить від ефективності реалізації економічного напрямку управління: сільські території, що знайшли можливості для реалізації власного економічного потенціалу, мають шанси для подальшого розвитку своєї самодостатності, а відповідно і для розбудови соціальної основи як якісної складової рівня життя населення.

До екологічних пріоритетів розвитку сільських територій регіону належить збереження унікальних природно-кліматичних умов, захист зазначених територій від небезпек природного характеру, поліпшення соціально-побутових умов на селі з урахуванням екологічних та санітарно-гігієнічних вимог, розвиток об'єктів природно-заповідного фонду, запровадження стимулів до використання енергоощадних та екологічних видів обладнання на промислових підприємствах, поширення органічного сільськогосподарського виробництва.

Головною передумовою збалансування рівнів розвитку сільських територій є розширення та активізація їх внутрішніх можливостей, що є неможливим за сучасних умов обмеженої дієздатності органів місцевого самоврядування та їх залежності від зовнішніх джерел фінансування. Тому важливою є демократизація системи управління розвитком сільських територій, залучення населення до прийняття рішень. Неможливість на сучасному етапі реалізувати місцеві ініціативи криється у таких проблемах:

- відсутній чіткий розподіл функцій та повноважень місцевих і загальнодержавних органів влади щодо управління сільськими територіями;
- недостатня фінансова база: сільські території з відносно слабшими природно-економічними умовами розвитку АПК відчувають нестачу коштів для вирішення питань соціального характеру;
- недостатній рівень підготовки працівників управлінських структур на місцях;

- відсутність ефективної взаємодії представників населення, влади, підприємницьких структур та громадських організацій у формулюванні проблем сільських територій та віднайденні шляхів їх вирішення.

Демократизація управління та процеси децентралізації влади сприятимуть підвищенню відповідальності органів місцевого самоврядування та громади в цілому. При цьому розвиток сільських територій, на нашу думку, повинен розглядатися через призму створення умов для залучення до участі у прийнятті важливих для території рішень та їх реалізації в якості споживачів (товарів і послуг, які пропонує населений пункт) представників влади, підприємців та членів громадських організацій. Сутність демократизації процесу управління сільською територією полягає у наданні можливості переліченим групам впливати на управлінський процес, визначаючи пріоритети майбутнього розвитку, беручи участь у пошуку шляхів та контролюючи їх виконання уповноваженими владними структурами.

Іншою проблемою локального рівня управління процесами розвитку сільських територій є низький рівень професійної підготовки учасників цього процесу, відсутність дієвої системи підготовки та кваліфікації посадових осіб органів місцевого самоврядування. Помилковим слід вважати підхід, коли учасники управління розвитком сільських територій на місцях мають виконувати головним чином управлінські функції: наділеність правами представляти інтереси громади має доповнюватися практичними навиками і професійними якостями, вмінням спрямувати отримані повноваження у суспільно корисному напрямі. Для забезпечення результативності дій влади необхідно забезпечити можливості професійного розвитку представників громадськості, вдосконалити мотиваційний механізм їх роботи, в тому числі через публічний контроль з боку громадян, підприємців та громадських груп. Про низький рівень освітньо-кваліфікаційної підготовки працівників органів місцевого самоврядування в Україні свідчать дані статистики: тільки 60 % працівників селищних та сільських рад мають вищу освіту, а при щорічному

оновленні цих органів на 15 % тільки 10 % депутатського корпусу проходить підвищення кваліфікації [173].

Населення сільських територій бере участь в управлінні її розвитком безпосередньо (як споживач, житель, підприємець) чи опосередковано, представляючи інтереси всієї громади чи окремих груп. Функції та інтереси суб'єктів управління розвитком сільських територій на локальному рівні наведені на рис. 3.2.

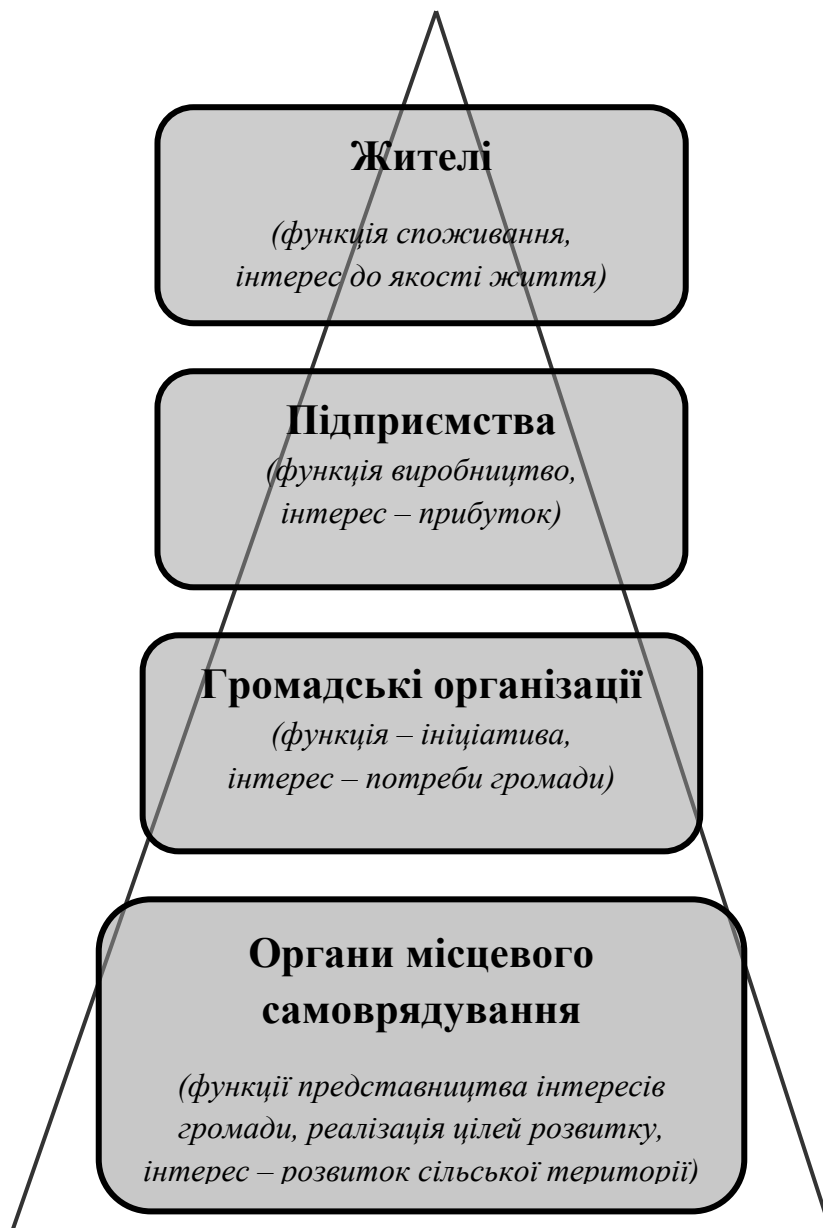

Рис 3.2. Функціональні інтереси суб'єктів управління розвитком сільських територій (локальний рівень) (авторська розробка)

У процесах управління розвитком сільських територій на місцях беруть участь:

1) жителі (мешканці, споживачі послуг та товарів, що виробляються на території) – формують попит на продукцію підприємств, соціальних послуг, які надаються територією, формують її трудовий потенціал, обирають владу та взаємодіють з нею особисто та через громадські організації;

2) підприємці – використовують природні, трудові та інші ресурси території, надають товари та платні послуги мешканцям, формують фінансову базу місцевого самоврядування, сплачуючи податки, взаємодіють із владою безпосередньо або через професійні об'єднання;

3) громадські (представницькі) організації – висловлюють інтереси громади та економічних суб'єктів території, активізують пошук шляхів і засобів їх досягнення, генерують ідеї та контролюють владу;

4) влада (органи місцевого самоврядування) – представляє інтереси мешканців, підприємців, громадських організацій, реалізує ініційовані жителями, підприємствами, установами завдання та звітує перед громадою за виконання своїх функцій.

Запорукою ефективності будь-якої діяльності є власний інтерес, зацікавленість її ініціаторів та виконавців, взаємне усвідомлення соціальної значущості внеску останніх у виконувану роботу. Інтерес жителів полягає у наявності та доступності благ (ринкових товарів та послуг, соціальної інфраструктури) та можливості їх придбання (наявності на території робочих місць та можливостей отримання стабільного доходу). Інтерес підприємців (економічний інтерес – отримання прибутку) визначається у можливості безперешкодно вести діяльність, використовуючи наявні ресурсні можливості території, отримувати прибуток та вільно розпоряджатися результатами своєї діяльності. Інтерес громадських організацій полягає у можливості сформувати ініціативу та вирішувати її на благо інтересів громади та окремих суспільних груп. Органи місцевого самоврядування поміщені в основу піраміди, оскільки їх інтереси є вираженням інтересів жителів, підприємств і організацій, а отже і

напрями діяльності визначаються зазначеними суб'єктами. По суті, головна функція управління розвитком сільських територій на локальному рівні виконується місцевою владою. Однак в Україні не діє мотиваційний механізм стимулюючого характеру. Зовсім не використовується такий інструмент контролю за виконанням покладених на владу функцій, як відвід обраних представників, що міг би суттєво підвищити ефективність реалізації функцій органів місцевого самоврядування.

Демократизація управління розвитком сільських територій щонайперше вимагає посилення участі населення у таких процесах. Одним з інструментів цієї демократизації є територіальне суспільне управління (це свого роду місцеві ініціативи, самоорганізація громадян для вирішення проблем, здійснення власних ініціатив у питаннях місцевого значення безпосередньо на територіях, де вони проживають [81]).

Демократизація участі підприємств сільських територій в управлінні розвитком останніх має ґрунтуватися на забезпеченні державних гарантій захисту майнових інтересів підприємців. Водночас ефективний розвиток сільських територій неможливий без активної участі підприємців у розбудові соціальної інфраструктури села.

На нашу думку, необхідним є відновлення зв'язків аграрних (і не тільки аграрних) підприємств із соціальним середовищем, в якому вони функціонують, посилення суспільної відповідальності підприємств у розвитку соціальної інфраструктури. Цей зв'язок може не мати прямого характеру. Це доводить досвід ФРН, де держава перш за все фінансує соціальний розвиток регіонів, у яких здійснюється ефективне виробництво (80 % необхідних коштів виділяється з державного бюджету, 20 % - з місцевого) [91, с. 169-175].

Поліпшення умов проживання населення з допомогою держави стимулює розвиток ефективного виробництва, а як наслідок – зростання податкових надходжень до бюджетів та підвищення самодостатності територій. Для територій, що не в змозі власними силами вирішити існуючі питання, діють

цільові програми, спрямовані як безпосередньо на розвиток соціальної інфраструктури, так і на стимулювання розвитку підприємництва

Ефективним механізмом залучення підприємців у соціальний розвиток села може стати включення соціальних зобов'язань до інвестиційних угод, надання підприємцям місцевими органами влади особливих пільгових умов функціонування в обмін на виконання ними суспільно корисних задач (наприклад, допомога у будівництві соціальних об'єктів).

Останніми роками проблеми, пов'язані з реформуванням аграрного сектору, особливо гостро відбиваються на становищі сільських територій. Зв'язок між розвитком АПК та сталим розвитком сільських територій досі залишається тісним, не зважаючи на поступове скорочення зайнятих у сільському господарстві. Основу економічного потенціалу сільських територій досі становить аграрна складова. Розвиток соціальних функцій залежить від ефективності використання економічного потенціалу територій, що, як уже зазначалося, може бути реалізований як у аграрній, так і в позааграрній сферах.

Таким чином, основними критеріями, що визначають напрям трансформації управління розвитком сільських територій, мають стати демократизація управлінського процесу, інформатизація та посилення соціальної відповідальності його учасників, професіоналізація місцевого самоуправління. При цьому управлінські підходи до розвитку сільських територій України, повинні базуватися на врахуванні двох взаємодоповнюючих напрямів, зокрема: внутрішньої стабілізації та адаптації до зовнішніх впливів, де внутрішня стабілізація передбачатиме збалансування еколого-економічної, та соціальної складових розвитку сільських територій через розвиток підприємництва, зокрема малого бізнесу в аграрній сфері та забезпечення багатофункціональності сільської економіки; зближення рівнів розвитку сільських територій через підвищення якості та добробуту життя сільських мешканців та створення сприятливих умов для збереження людського капіталу; раціональне використання наявних природних ресурсів. Формування і реалізація управлінських підходів з адаптації до зовнішнього впливу покликані

активізувати розвиток аграрної сфери на основі впровадження досвіду зарубіжних країн, зокрема країн-членів ЄС, врахування відміченого досвіду у процесі залучення до участі сільського населення в управлінні розвитком територій сільської місцевості. З іншого боку, перспектива розвитку сільських територій залежатиме від можливостей задіяння природно-ресурсного потенціалу досліджуваних територій з метою виробництва органічної продукції, яка матиме у перспективі значний попит на продовольчому ринку.

3.3. Перспективи відродження сільських територій

Перехід села до ринкової економіки потребує поліпшення використання нагромадженого виробничого (особливо аграрного) і соціального потенціалів. Для цього важливо здійснити комплексний реєстр (оцінку) економічних і соціальних процесів (факторів) з урахуванням розмірів виробничо-географічної типізації кожного населеного пункту, стану названих відтворюючих параметрів, які в сукупності визначають соціально-економічний кадастр села, умови його перспективного функціонування.

Важливим є визначення пріоритетів і напрямів відродження сільського господарства областей регіону Українських Карпат в контексті реалізації розроблених концепцій і програм соціально-економічного розвитку сільських територій [30, с. 101-108]. Вищезазначеним проблемам функціонування і розвитку агропромислового комплексу України і її регіонів, відродженню аграрного виробництва присвячені наукові розробки В. Андрійчука, М. Зубця, В. Юрчишина [188], М. Лендела [80], М. Маліка [85], О. Онищенко, П. Саблука [95, 134] та ін. Разом з тим поглибленого дослідження потребують проблеми відродження сільського господарства регіону в пореформений період функціонування новостворених аграрних підприємств, обґрунтування пріоритетних напрямів розвитку регіонального АПК.

1. Особливості реалізації концепцій і програм еколого-економічного і соціального розвитку регіону

Поряд з розвитком сільського господарства слід у комплексі вирішувати питання розвитку сільських територій. Як зазначено у Концепції державної цільової програми «Комплексна програма підтримки розвитку українського села на 2006-2010 роки», розвиток сільських територій та сільського господарства може відбуватися за трьома варіантами [68]:

Перший: незмінність фінансово-економічних механізмів та збереження існуючої нині ситуації щодо бюджетної підтримки сільського господарства та соціального розвитку сільських територій у межах 5-6 млрд. грн. не дозволить подолати негативні тенденції, призведе до подальшого занепаду соціальної сфери та прискорення спаду у вітчизняному тваринництві і стратегічних галузях рослинництва.

Другий: не відбудуться докорінні зрушення у розвитку сільських територій при незначному збільшенні обсягів фінансування (до 8-10 млрд. грн.), можлива лише стабілізація виробництва на нині існуючому рівні, але не буде гарантуватися створення ефективних економічних умов розвитку агропродовольчого комплексу та розширеного відтворення в ньому.

Третій: забезпечення щорічної обґрунтованої державної бюджетної підтримки соціального розвитку сільських територій та сільськогосподарського виробництва в межах 15-18 млрд. грн. дасть змогу вже до 2010 р. вирішити більшість соціальних проблем на селі, підвищити рівень зайнятості сільського населення, змінити нинішню кризову ситуацію в тваринництві та основних галузях рослинництва, забезпечити власні потреби країни у продуктах харчування. Крім того, це стане запорукою суттєвого пом'якшення наслідків вступу України до СОТ, забезпечення переходу виробництва на принципово нові ефективні технології, вирішення проблеми матеріально-технічного забезпечення, підвищення рівня зайнятості сільського населення, зростання ефективності виробництва та інвестиційної привабливості галузі.

Третій варіант є оптимальним для впровадження.

Науковими дослідженнями доведено, що подальша аграрна реформа, формування економічного механізму господарювання в агропромисловому секторі регіону і країни в цілому в умовах ринкової трансформації має супроводжуватися заходами щодо запобігання подальшої деградації селянства, створення відповідних правових, організаційних і економічних механізмів.

Перехід до ефективної ринкової економіки можливий лише в межах дотримання соціальних цінностей людства. Починаючи з 60-х років ХХ ст., соціальні видатки у світі розглядаються не як непродуктивні втрати, а як інвестиції в сьогоденню та майбутню стабільність. Водночас, за оцінками фахівців, однією з найбільших втрат за останнє десятиріччя України в цілому і сільського господарства зокрема є соціальний занепад села. Декларуючи стирання різниці між містом і селом, держава фактично довела останнє до соціального зубожіння, втрати інтересу селян до роботи і проживання в сільській місцевості.

За всіх складнощів в аграрному секторі визначальною у прискореному розвитку сільського господарства повинна стати соціальна розбудова села, альтернативи якій немає. З метою забезпечення повноцінного життєвого середовища сільського населення важливо створити відповідно до специфічних умов села соціальну інфраструктуру, яка б відповідала сучасним вимогам. Для досягнення цієї мети необхідно здійснити перерозподіл державних інвестицій на користь сільського господарства і соціальної сфери в цілому, інвестування матеріально-технічної бази і реконструкції сільського житлового фонду, підприємств та установ соціальної інфраструктури, прискорення темпів газифікації, шляхового будівництва, телефонізації. Важливим є запровадження принципово нових стандартів життєвого рівня сільських трудівників, забезпечення зростання їх реальних доходів, які б стали основою раціонального споживання продовольчих і непродовольчих товарів високої якості, різноманітних послуг.

У перехідний період до ринкових відносин посилюється потреба соціального захисту населення. На першому етапі нагальним є розроблення пропозицій щодо удосконалення системи соціального захисту селян на підприємствах різних форм власності, а також моделі організаційно-економічних основ розвитку соціальної інфраструктури сільської території.

Еволюція високоефективного агропромислового виробництва в Україні потребує реалізації структурних завдань його функціонування, як розвитку форм господарювання; реформування амортизаційної та податкової політики; активного здійснення державою цінової політики в напрямі захисту аграрного товаровиробника; створення ефективного аграрного ринку, удосконалення біржового ринку сільськогосподарської продукції; запровадження міжнародної системи безпеки харчових продуктів і продовольчої сировини.

Наведені вище стратегічні орієнтири і структурні завдання повною мірою стосуються відродження агропромислового виробництва регіонів. Вони знайшли відображення у розроблених у регіонах концептуальних документах щодо перспектив розвитку аграрного виробництва і базуються на основі прийнятого у березні 2000 р. Верховною Радою Закону України „Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України” [113].

Аналіз трансформаційних процесів соціально-економічного розвитку країни та регіонів свідчить про необхідність визначення пріоритетів розвитку окремих територій, зокрема подолання негативних тенденцій і утвердження позитивних напрямів розвитку економіки та її галузей. Визначаючи основні напрями трансформаційних процесів і змін, А. Філіпенко наголошує [173, с. 40]: «Насамперед мають бути правильно визначені та сформульовані цілі економічної політики, що безпосередньо впливають з національних економічних інтересів і тісно корелюють з ними. Очевидно, головною метою економічної політики України є закріплення, примноження, диверсифікація порівняльних і конкурентних переваг у різних галузях і сферах економіки. В умовах її відкритості це становить головний ресурс вирішення і поточних, і

стратегічних соціально-економічних проблем. Йдеться про сукупність заходів економічного, політичного, фінансового, організаційного сприяння галузям і виробництвам, які за своїми статичними і особливо динамічними характеристиками, такими, як ціна, якість, продуктивність, довговічність, оновлюваність та інше, є тепер і залишатимуться в перспективі конкурентоспроможними на внутрішньому та світовому ринках».

У цьому контексті важливими є розроблення і реалізація науково обґрунтованих інвестиційних програм агропромислового виробництва в регіоні в умовах формування ринкових відносин. Названі програми є складовими загальних програм економічного і соціального розвитку регіонів. Регіональні інвестиційні програми мають забезпечувати такі основні цілі [113]:

- досягнення обсягів виробництва і переробки сільськогосподарської продукції відповідно до потреб споживачів – населення й виробничих потужностей переробних підприємств регіону, що гарантує його продовольчу безпеку;

- прискорення темпів науково-технічного прогресу, впровадження наукоємних технологій, техніко-технологічне переоснащення та зниження матеріало- й енергомісткості виробництва, що є основою його ефективного розвитку й інвестиційної привабливості регіону;

- підвищення конкурентоспроможності продукції АПК на внутрішньому та зовнішніх ринках і формування міжрегіональних та експортних ресурсів, що забезпечить збільшення надходження у регіон фінансових коштів;

- прискорення розвитку малого та середнього бізнесу і розширення сфери й обсягів виробничо-інноваційного підприємництва, що сприятиме підвищенню зайнятості населення, його купівельної спроможності та збільшенню надходжень коштів до місцевого бюджету;

- створення нових робочих місць з метою нарощування виробничого потенціалу та вирішення проблеми зайнятості населення як важливого фактора відтворення трудових ресурсів на селі;

- формування виробничої, ринкової та інвестиційної інфраструктури для прискорення руху послуг, продукції, товарів і фінансів з мінімальними затратами праці і коштів та створення сприятливого ринкового середовища;

- проведення екологозахисних заходів, що сприятиме виробництву екологічно чистої продукції, охороні й збереженню земельних та інших природних ресурсів і навколишнього середовища.

Основними завданнями регіональної інвестиційної програми в АПК є [113]:

- обґрунтування стратегії перспективного розвитку території, раціональної структури аграрно-промислового виробництва та розроблення концептуальних засад його інвестування й підвищення інвестиційної привабливості;

- визначення ключових галузей аграрно-промислового виробництва та пріоритетних напрямів їх розвитку;

- обґрунтування шляхів формування та розвитку соціальної сфери села;

- оцінка наявного і перспективного ресурсного та інвестиційного потенціалу регіонального аграрно-промислового виробництва;

- обґрунтування перспективних показників виробництва сільськогосподарської продукції, її глибокої переробки, зберігання та реалізації аграрно-продовольчих товарів, у тому числі за межі регіону;

- вироблення пропозицій щодо ефективного розвитку спеціальних економічних зон і територій пріоритетного розвитку регіону;

- визначення потреби регіону в інвестиціях для реалізації загальнодержавних інвестиційних, галузевих та інших програм (за рахунок коштів державного бюджету та позабюджетних фондів);

- відбір та включення до регіональної інвестиційної програми інвестиційних проектів, які передбачається здійснювати за рахунок власних або залучених коштів товаровиробників аграрно-промислового виробництва;

- визначення джерел фінансування інвестиційних проектів та організаційних заходів, що здійснюються в рамках регіональної програми;

- визначення шляхів, джерел і форм надходження інвестицій для забезпечення виконання інвестиційної програми соціально-економічного розвитку;

- розроблення заходів щодо використання заощаджень населення, створення інвестиційних фондів та компаній, пенсійних, страхових та інших фондів і структур;

- розроблення заходів щодо переорієнтації кредитно-інвестиційної діяльності місцевих комерційних банків на реальний сектор економіки;

- вжиття організаційних заходів щодо адміністративного, методичного та інформаційного забезпечення реалізації регіональної інвестиційної програми.

Регіональні інвестиційні програми областей Карпатського регіону різняться залежно від геополітичного розташування території, наявності та напрямів використання природно-ресурсного потенціалу, рівня соціально-економічного розвитку регіонів, зокрема демографічної ситуації та інтелектуального розвитку трудового потенціалу.

У монографії [58] науковців Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» (м. Київ) узагальнено основну мету, цілі й завдання регіональних інвестиційних програм областей України, в тому числі й чотирьох областей Карпатського регіону. У зазначених програмах відображено основні напрями інвестування агропромислових комплексів областей.

Зокрема, розроблений інвестиційний проект програми в Закарпатській області передбачає створення реальних умов для піднесення життєвого рівня населення, вирішення соціальних проблем на основі стабілізації економіки, підвищення ефективності аграрно-промислового виробництва, задіяння наявних природних, мінерально-сировинних та трудових ресурсів, екологічної та технологічної безпеки. Передумовою стабільного соціально-економічного

зростання є нарощування інвестиційних ресурсів, послідовне підвищення частки капітальних вкладень до вартості основних фондів, впровадження інновацій. Основними джерелами фінансування виробництва в останні роки залишаються власні кошти сільськогосподарських товаровиробників та іноземні інвестиції. Основні проблеми, що стримують розвиток сільськогосподарського виробництва, такі [32, с. 241-244; 33, с. 195-205]:

- слаборозвинена інфраструктура аграрного ринку;
- обмеженість власних обігових коштів підприємств та недостатність кредитного забезпечення;
- фізичне і моральне старіння основних засобів;
- обмежена купівельна спроможність населення.

Чинниками нарощування виробництва, збільшення обсягів переробки сільгосппродукції відповідно до потреб споживання повинні стати:

- економічний інтерес приватного власника;
- залучення інвестицій на оновлення основного капіталу;
- розвиток малого та середнього бізнесу, розширення обсягів підприємницької діяльності;
- створення розгалуженої інфраструктури аграрного ринку;
- державна та регіональна підтримка цільових програм аграрно-промислового виробництва.

Основним стратегічним завданням Програми є підвищення конкурентоспроможності продукції АПК на внутрішньому ринку, вирішення проблем зайнятості населення регіону, виробництво екологічно чистої продукції харчування. У Програмі наголошено на важливості визначення наступних регіональних пріоритетів. У структурі виробництва прогнозованих основних видів рослинницької продукції високу питому вагу і надалі займатимуть зернові і зернобобові культури, картопля, овочі. Пріоритетними галузями залишаються виноградарство, садівництво і ягідництво. Стратегічно важливими для області є харчова і переробна галузі, а саме: переробка

тваринницької продукції, виробництво консервів, плодоягідних концентратів, концентрованих соків, розлив мінеральних вод; видобуток солі, виробництво коньяку, лікєро-горілочаних виробів, виноградних вин.

Визначено також пріоритетні напрями інвестування: технічне переоснащення та оновлення аграрно-промислового виробництва (сільське господарство, переробна та харчова промисловість), сфера організаційно-технологічних послуг, розвиток внутрішнього аграрно-продовольчого ринку, ринкової та соціальної інфраструктури, підвищення конкурентоспроможності продукції, розширення зовнішньоекономічних зв'язків з метою утвердження інноваційної моделі розвитку та забезпечення сталого соціально-економічного зростання.

Викладене вище вимагає раціонального використання інвестиційного потенціалу аграрно-промислового комплексу області. Відомо, що вагомим джерелом розвитку АПК області є інвестиційні ресурси. Проте функціонування інвестиційної сфери ускладнюється наявністю таких проблем [58]:

- має місце дефіцит власних інвестиційних ресурсів підприємств;
- надто високі процентні ставки за кредити;
- капітальні вкладення за рахунок державного бюджету займають незначну частку;
- потребують корекції організаційно-правові засади підприємницької та інвестиційної діяльності;
- слаборозвинена інфраструктура транспортних, комунікаційних, енергетичних систем.

Вирішенню проблем соціально-економічного розвитку Закарпатської області, зокрема агропромислового комплексу, сприяють і Закони України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності в Закарпатській області» (грудень 1998 р.) [122], «Про спеціальну економічну зону Закарпаття» (березень 2001 р.) [123].

2. *Сутність, пріоритетні напрями розвитку і відродження агропромислового комплексу регіону: проблемні аспекти*

За останні роки пошук напрямів розвитку аграрного сектора областей Українських Карпат також неодноразово ставав предметом уваги різних груп науковців. Так, колективом авторів під науковим керівництвом академіка НАН України М. Долішнього та академіка УААН В. Снітинського була розроблена Концепція розвитку АПК Карпатського регіону до 2015 року (лютий 2000 р.).

В основу згаданої Концепції та засад її реалізації було покладено вимоги прийнятого 3 грудня 1999 р. Указу Президента України „Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" [118]. Метою Концепції стало визначення основних кроків щодо запровадження необхідних змін, принципів і напрямів вдосконалення господарського механізму, розроблення державної аграрної політики, яка б, з одного боку, сприяла формуванню виробника нового типу – господаря-власника, з другого – створенню відповідних умов для розвитку ринкових взаємовідносин. У документі наголошувалось: «Вважаючи неприйнятною ситуацію, що склалася в АПК, базуючись на визнанні пріоритетності інтересів сільського господарства та сільськогосподарських товаровиробників, потрібно негайно, одночасно на всіх рівнях (державному, регіональному, локальному) приступити до *відродження сільського господарства* шляхом реалізації ідей, закладених у комплекс заходів щодо реформування аграрного сектора економіки в Україні».

У розробленій Концепції науковообґрунтовано основні завдання завершення реформування земельних відносин у регіоні, засад розвитку рослинництва та тваринництва, завдань розбудови інфраструктури аграрного сектора й активізації інвестиційної діяльності, вдосконалення форм власності і господарювання. Належну увагу приділено питанням наукового забезпечення і розвитку Extension Service та державному регулюванню, створенню сприятливих економічних умов для розвитку агропромислового виробництва.

На найближчу перспективу в Концепції визначено основні напрями державного регулювання, серед яких [118]:

- здійснення заходів щодо формування мінімального продовольчого фонду з необхідним матеріально-технічним забезпеченням;
- ліквідація диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію;
- пряме державне фінансування окремих підрозділів аграрного сектора з загальнодержавного та місцевих бюджетів: ліній електропередач, магістральних водо- і газопроводів, каналізацій, телефонних станцій, ветеринарних і карантинних служб;
- природоохоронні заходи, заходи з охорони здоров'я; освітні дошкільні заклади; підготовка спеціалістів;
- вдосконалення системи кредитування, встановлення пільгових ставок для підтримання нових підприємницьких форм;
- спрощення й уніфікація системи оподаткування;
- вдосконалення інвестиційної політики: особливої уваги потребує сфера матеріально-технічного забезпечення АПК, де втрачається найбільша частина кінцевого продукту; створення необхідних умов для ефективної реалізації лізингової політики; забезпечення пільгових умов для здійснення інвестицій в сільське господарство та інші критичні галузі АПК;
- послідовна реалізація принципу аграрного протекціонізму стосовно вітчизняних товаровиробників, скорочення імпорту продуктів харчування;
- запровадження економічного планування на всіх рівнях господарської діяльності на противагу плановій економіці чи стихійному ринку;
- контроль за ринковою ситуацією і пряме регулювання співвідношення попиту і пропозиції на основні продукти сільськогосподарського виробництва і харчування аж до прямого регулювання цін на них;
- контроль і регулювання подальшого процесу реформування і приватизації в сільському господарстві і АПК в цілому.

До прикладу, в Закарпатті (2000 р.) науковцями і спеціалістами розроблено Концепцію сталого розвитку області (далі – Концепція). Статус Концепції визначається як документ довгострокового прогнозування еколого-економічного та соціального розвитку адміністративної території. У Концепції знайшли відображення особливості соціально-економічного розвитку регіону, конкретика сучасних його проблем, включаючи завдання розвитку агропромислового комплексу та земельних відносин на перспективу. В процесі формування Концепції максимально враховані методологічні підходи до її розроблення та специфіку регіонального планування.

Отже, Концепція сталого розвитку Закарпаття зумовлена вимогами часу, тими обставинами в економічному та соціальному житті краю, в тому числі сільських територій, які склалися на сьогодні. Як зазначено в документі, «її основна мета – визначити пріоритетні напрями створення реальних умов для поліпшення добробуту населення, вирішення його соціальних проблем на основі підвищення ефективності функціонування регіональної економіки через структурну реорганізацію, більш ефективне використання кліматичних, мінерально-сировинних та гео економічних чинників» [69, с. 2].

Пріоритетними напрямами розвитку агропромислового комплексу, згідно з вимогами Концепції, є:

- завершення реструктуризації сільськогосподарських підприємств на основі поєднання приватної власності на майно і землю із створенням на їх базі відповідних виробничих та обслуговуючих кооперативів, приватно-орендних підприємств, інших формувань з колективними формами організації праці;

- побудова неформальної відроджувальної вертикалі на основі виявлення аграрних центрів відродження – агроформування села, району, області, в яких наочні соціально-економічні досягнення є результатом проведеної глибокої трансформації. Її поєднання з наявними економічними, соціальними, організаційними, правовими та іншими сприятливими щодо відродження

чинниками різних управлінських рівнів по горизонталі дозволить сформувати єдину діючу систему відродження сільського господарства регіону;

- формування ефективного агропромислового виробництва з поглибленою переробкою та зберіганням сільськогосподарської продукції за рахунок стабілізації та нарощування виробництва зерна, винограду, плодоовочевої продукції, картоплі, технічних культур та продукції тваринництва;

- підтримка як колективних сільськогосподарських підприємств, так і приватного сектора, створення ефективної інфраструктури обслуговування аграрного виробництва;

- вдосконалення фінансово-кредитного обслуговування аграрного виробництва шляхом: інтеграції банківського, аграрного та промислового потенціалу; державної та регіональної підтримки цільових програм фінансування агропромислового виробництва;

- невідкладне запровадження систематичного моніторингу здійснюваної аграрної реформи на селі;

- здійснення системних заходів щодо підтримки приватного аграрного сектора (селянські (фермерські) господарства, особисті селянські господарства, сільськогосподарські кооперативи), питома частка яких у виробництві сільськогосподарської продукції очікується в межах 90-95 %, насамперед за рахунок задоволення його потреб у високоякісному насіннєвому матеріалі, племінному молодняку худоби та птиці, розширення обсягів сервісного обслуговування (технічного, зооветеринарного) та створення умов для реалізації виробленої сільськогосподарської продукції;

- створення на науковообґрунтованих засадах оптових ринків сільськогосподарської продукції, системи оптової торгівлі харчовими продуктами, вдосконалення практики проведення виставкових заходів, семінарів та аукціонів для реклами вітчизняної продукції;

- створення і розвиток недержавних агроторговельних домів, контрактних і страхових компаній, бізнес-центрів, консультативних фірм,

які надаватимуть послуги щодо господарсько-фінансової діяльності, інформаційно-консультативного обслуговування, техніко-технологічного забезпечення сільськогосподарського виробництва.

Успіх реформування агропромислового комплексу залежить від земельної реформи в країні та регіонах, успішне проведення якої дасть змогу перевести господарювання на селі на приватні засади, і прискореного становлення на цій основі приватного сектора.

З метою належного регулювання земельних відносин слід забезпечити [72]: завершення процесу оформлення приватної власності на землю (паїв); впровадження таких важелів економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель, як завершення кадастрової оцінки землі, її купівля-продаж, земельні аукціони тощо; налагодження роботи органів інфраструктури ринку землі (податкова інспекція, земельні банки, біржі тощо) за участю кваліфікованих землевпорядних кадрів; невідкладне створення земельних банків, які б фінансували вільний викуп земельних ділянок шляхом надання потрібних кредитів із застосуванням прийнятних кредитних ставок; завершення інвентаризації земель усіх категорій і розмежування земель державної та комунальної власності; контроль з боку держави за використанням і охороною земель та їх моніторинг на основі методів наукового планування, організації, аналізу, оцінки соціально-економічних та екологічних наслідків фактичного використання й охорони земель.

Окреслені пріоритети і напрями забезпечення функціонування агропромислового комплексу знайшли відображення і в розробленій Стратегії економічного і соціального розвитку Закарпатської області до 2015 року (розділ «Стимулювання підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва») [53].

Аналіз сучасного стану аграрного (агропродовольчого) сектора економіки, проблеми його виробничо-соціального осередку – села і селянства привертають дедалі більшу увагу вчених-аграрників. У цьому контексті заслуговує на увагу монографія члена-кореспондента УААН В. Андрійчука, академіків М. Зубця та

В. Юрчишина «Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти» (Київ, листопад 2005 р.) [4]. У праці обґрунтовано необхідність розроблення новітньої аграрної політики України та організації її практичного втілення на засадах селяниноцентризму, надійного макроекономічного, нормативно-правового, кадрово-управлінського, наукового та іншого забезпечення.

З низки можливих цільових завдань нової (новітньої) аграрної політики до визначальних можуть бути віднесені наступні.

Стимулювання соціально-економічного розвитку сільської місцевості, прискорення системного відродження сіл та інших сільських поселень на основі [168, с. 13]: повного припинення руйнування, поступового відновлення і розбудови соціальної інфраструктури; диверсифікації виробництва з метою створення нових робочих місць і розвитку самозайнятості селян та інших сільських мешканців; припинення деградації і поступового зміцнення демографічно-відтворювального потенціалу сіл та інших сільських поселень; припинення в них руйнування, деградації і занепаду людського капіталу з його поступовим зміцненням; прискорення і доведення до логічного завершення аграрних трансформацій, передусім у частині земельних і майнових відносин власності; створення передумов для формування на селі реальних власників і господарів, у тому числі середнього рівня, при одночасному забезпеченні соціального захисту дрібних і найбідніших власників; виведення на якісно вищий організаційний і соціально-економічний рівень орендних відносин; прискорення процесів формування та ефективного функціонування сільських укладів; створення реальних можливостей для поетапного становлення і утвердження на селі та у всій системі АПК приватного сектора; відкриття простору для прояву потенційних можливостей різних форм господарювання, кооперативних відносин і ринкової інфраструктури.

До відміченого вище доцільно додати також розвиток і ефективне функціонування пріоритетних видів економічної діяльності на сільських територіях, зокрема рекреаційно-туристичного спрямування, оскільки в областях Карпатського регіону є всі сприятливі для цього умови [31, с. 177-188]. Важливим

є також вирішення проблем: підвищення надійності продовольчої безпеки країни; забезпечення достатньо високого й надійного рівня управління земельним фондом, іншими сільськогосподарськими та водними ресурсами; підвищення екологічної надійності агропродовольчої діяльності та охорони довкілля; підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України, просування вироблюваної в ньому продукції на світові ринки, завоювання і надійне утримання ринково-продовольчих ніш; прискорення процесів освоєння світових досягнень у розвитку продовольчих ринків і формування в єдності з відповідними вітчизняними надбаннями найбільш прийнятної для сільського господарства України ринково-продовольчої системи; виведення на істотно вищий рівень наукового забезпечення розвитку аграрного сектора економіки, у тому числі шляхом вибору прогресивних інноваційних схем і механізмів; остаточне вирішення питань щодо шляхів, джерел і механізмів формування ресурсного забезпечення потреб агропродовольчої сфери; опрацювання стратегічно доцільної структури сільськогосподарського виробництва.

Результативність здійснення процесу регулювання розвитку сільських територій, передусім на локальному рівні обумовлює необхідність урахування функціональних інтересів суб'єктів управління розвитком відмічених територій, де населення сільської місцевості активно братиме участь в управлінні її розвитком прямо (як споживач, житель, підприємець) чи опосередковано, представляючи інтереси всієї громади чи окремих груп. Запорукою ефективності цього є власний інтерес, зацікавленість ініціаторів та виконавців такої діяльності, взаємне усвідомлення соціальної значущості внеску останніх у виконувану роботу.

Післямова

Основним науковим результатом монографічного дослідження є узагальнення та обґрунтування науково-теоретичних підходів до тлумачення сутності поняття "сільські території" і формування його авторського бачення, що враховує суттєві особливості певної сільської території як складної функціональної системи, яка орієнтована не тільки на виробництво і реалізацію продукції аграрного сектору, ефективний розвиток пріоритетних видів економічної діяльності, на основі сприятливих умов, притаманних певному регіону, але й становить соціоекономічне й екологічне просторове утворення з властивими лише йому характерними особливостями і ознаками.

Дослідження підтверджує, що функціональність сільських територій не можна розглядати тільки з точки зору виробництва продовольчої продукції, оскільки вони об'єднують і виконують функції як виробничо-господарські, так і природні, соціальні, оздоровчо-рекреаційні, природоохоронні, зі збереження і відтворення навколишнього природного середовища та інші. При цьому важливою є роль взаємодії управлінського та регулятивного впливу територіальних громад, органів місцевого самоврядування та державної влади, що створює синергічний ефект у забезпеченні розвитку сільських територій та підвищення благополуччя їх мешканців. Підсилюють цей ефект сприятливі природно-кліматичні умови, наявний природно-ресурсний потенціал окремо взятих територій. Незаперечним є врахування і використання людського капіталу, що володіє високим рівнем знань і професійною кваліфікацією і сприятиме в подальшому економічному піднесенні сільської місцевості.

Виокремлення характерних проблемних питань розвитку сільських територій дало змогу класифікувати їх за відповідними групами, зокрема нормативно-правові, організаційно-ринкові, соціально-інфраструктурні, виробничо-інфраструктурні, демографічні, адміністративні, екологічні та гуманітарні. Базовою проблемою, що перешкоджає стабільному і поступальному розвитку сільських територій, без сумніву, можна вважати

слабку нормативно-правову базу. Відсутність чітких правил взаємодії суб'єктів, наділених функціями управління розвитком територій, їх прав та відповідальності один перед одним та перед державою ускладнює реалізацію сільськими територіями покладених на них функцій та перешкоджає їх розвитку.

Розвиток сільських територій повинен базуватися на системних засадах, оскільки зазначені території є складними системами елементів, кожен з яких виконує важливу суспільну функцію. Порушення функціонування одного з елементів призводить до дисбалансу складових системи і блокує її вихід на якісно новий рівень. Динамічність та специфіка взаємозв'язків усередині сільської території як системи та її зв'язків із зовнішнім середовищем вказують на доцільність застосування синергетики до управління процесами розвитку сільських територій.

Вагомою є роль сільських територій у розвитку національної економіки, що проявляється передусім у їх функціональності з огляду на наявність і використання природноресурсного, трудоворесурсного, економічного та соціального потенціалів. Відмічену роль посилює вигідне географічне розташування сільської місцевості, близькість кордонів, зокрема областей Карпатського регіону з країнами-членами Євросоюзу, де відкриваються можливості задіяння зовнішньоекономічних зв'язків у пріоритетних сферах і видах економічної діяльності суміжних територій. Важливим при цьому є вмiле поєднання зусиль адміністративно-управлінського персоналу в процесі раціонального використання тих чи інших ресурсів і можливостей забезпечення сталого розвитку певної території.

Дослідженнями підтверджено важливість ефективного використання агроресурсного потенціалу, особливості якого розглянуто крізь призму складових сільського розвитку. В аграрному секторі України визначено і обґрунтовано три рівнопріоритетні стратегічні цілі трансформацій: забезпечення продовольчої безпеки країни; формування сталого, ефективного, експортоорієнтованого сільського господарства; розвиток сільської місцевості.

Водночас доцільно здійснювати процес регулювання розвитку сільських територій на локальному рівні з урахуванням функціональних інтересів суб'єктів управління на різних рівнях суспільного розвитку. При цьому сільські мешканці повинні брати активну участь в управлінському процесі, оскільки вони володіють достовірною інформацією на рахунок проблемних питань розвитку відміченої території і в більшості випадків вміють знайти ефективний підхід щодо їх вирішення. Запорукою результативної управлінської діяльності у сфері розвитку сільських територій буде поєднання інтересів владних структур, органів місцевого самоврядування, громадських організацій і громади в цілому.

Науковими дослідженнями доведено, що подальша аграрна реформа, формування економічного механізму господарювання в агропромисловому секторі регіону і країни в цілому в умовах ринкових трансформацій супроводжуватиметься заходами щодо запобігання подальшої деградації селянства, створення відповідних правових, організаційних і економічних механізмів. У нову (новітню) аграрну політику доцільно закласти систему фінансово-економічної підтримки сільськогосподарського виробництва, чітко визначені етапи й механізми освоєння їх інвестиційних ресурсів. Розбудова соціально-орієнтованої економіки в державі, завдання відродження сільського господарства, цілеспрямований розвиток соціальної сфери села, забезпечення економічних і соціальних інтересів сільського населення, комплексного розвитку сільських територій вимагає посиленого моніторингу і державної підтримки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграрная политика стран ЦВЕ в контексте интеграции в ЕС: реалии и перспективы для Украины / Т. Зинчук // Экономика Украины. — 2006. — № 4. - С. 74-88.
2. Аграрний сектор України: адаптивний саморозвиток і глобальні виклики у регіональному вимірі / А. Лисецький, М. Соломко, І. Думич // Економіка України. — 2007. — № 11. — С. 56-67.
3. Аграрний сектор: час принципово змінити орієнтири розвитку / Б.Пасхавер, В.Юрчишин, О.Бородіна, О.Шубравська та ін. // Дзеркало тижня. — 2010. — № 6. — С.8.
4. Андрійчук В.Г. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти /В. Г. Андрійчук, М. В. Зубець. — К.: Аграрна наука, 2005. — 140 с.
5. Балян А.В. Міжрегіональне транскордонне співробітництво України та Угорщини в умовах розширення Європейського Союзу (питання методології, методів і практики): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук: 08.10.01 / А.В. Балян; Ін-т регіон. дослідж. НАН України. - Львів, 2006. - 36 с.
6. Барановський М. Депресивність сільських територій України: методи оцінки, регіональні відмінності та шляхи їх подолання / М. Барановський // Економіка України. — 2010. — № 11. — С. 57-69.
7. Белевят О.А. Соціально-економічний розвиток сільських територій в умовах транзитивної економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.00.03 / О.А. Белевят; Миколаїв. держ. аграр. ун-т. — Миколаїв, 2010. — 20 с.
8. Білик Р.С. Фактори і тенденції розвитку економічних зв'язків прикордонних територій (на прикладі Чернівецької області та єврорегіону "Верхній Прут"): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.10.01 / Р.С.Білик; НАН України. Ін-т регіон. дослідж. — Львів, 2006. — 20 с.

9. Божидарнік Т.В. Інвестиції як альтернативні джерела фінансування АПК / Т.В. Божидарнік // Формування економічних умов розвитку сільських територій: матеріали III міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених (у заочній формі) / [редкол. П. Т. Саблук, Ю. Я. Лузан, В. М. Жук та ін.]. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 278 с.
10. Бородіна О. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення / О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2009. - №4 (567). – С.74-85.
11. Борщевський П. П. Удосконалення міжрегіональних зв'язків як чинник ефективного розвитку продовольчого комплексу країни та її регіонів / П. П. Борщевський, А. В. Цимбалюк // Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. праць. – Одеса : ОДЕУ, 2001. – Вип. 8, 4.1. – С. 52-53.
12. Вайданич Т.В. Розвиток ринку екологічних послуг в Україні [Електронний ресурс] / Т.В. Вайданич // Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість: міжвідомчий науково-технічний збірник. – Львів: УкрДЛТУ, 2004. – Вип. 29. – С.203-207. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/iglpdp/2004_29/203
13. Васьківська К. Функціонування сільськогосподарських підприємств у контексті розвитку сільських територій : наукові основи, стан і перспективи: [монографія]/ К. Васьківська, І. Сембай. – Львів : ПАІС, 2009. – 196 с.
14. Власов В.І. Новий закон розвитку сільського господарства США : Farm security and rural investment act, 2002 / В.І. Власов // Економіка АПК. – 2003. - №4. – С.159-160.
15. Всеукраїнський перепис населення'2001/Державний комітет статистики України <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/>
16. Газуда Л. М. Ресурсний потенціал аграрних підприємств в умовах трансформації відносин власності // Л. М. Газуда. – Ужгород : УжНУ, ПП „Медіум”, 2004. – 220 с.
17. Газуда М. В. Регіональні особливості продовольчого забезпечення : [монографія]/М. В. Газуда, В. Й. Ерфан. Ужгород. Видавництво ФОП Бреза А. Е., 2011. – 296 с.

18. Гарагонич В.В. Прикордонне співробітництво України з країнами Центрально-Східної Європи та його значення для розвитку транскордонної співпраці на сучасному етапі [Електронний ресурс]/ В. В. Гарагонич // Історичний архів. Наукові студії. – 2010. - Вип.4. – С.92-97. – Режим доступу: <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/pidruchnuku/26/19.pdf>
19. Глобальна продовольча безпека / О. Г. Білорус, М. В. Зубець, П.Т. Саблук, В. І. Власов. – К. : ННЦ, „ІАЕ”, 2009. – 486 с.
20. Гоголь Т.В. Економічний механізм сталого розвитку сільських територій [Електронний ресурс] / Т.В.Гоголь // Сталий розвиток економіки. – 2010. - №1. – С.15-19. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/sre/2
21. Горьовий В. П. Сфера побутового обслуговування сільського населення України в умовах ринкової економіки / В. П. Горьовий // Економіка АПК. – 2007. – № 4. – С. 133-139.
22. Готра В.В. Роль кластерної організації туристичного бізнесу Закарпаття в умовах розвитку сільських територій / В.В. Готра //Науковий вісник УжНУ. - Вип. 3. (40) - Ужгород, 2013. – С. 198-203. (Серія „Економіка”).
23. Готра В.В. Телеологічні та казуальні аспекти формування механізму активізації стратегічного потенціалу сільських територій. / В.В. Готра, В.В. Шеверя // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. № 6 (51), Частина 2. – Полтава, 2011 рік. – С. 58-62.
24. Готько Н. М. Мониторинг составных регионального сельского развития/ С. М. Газуда, Н. М. Готько// Социально-экономическое развитие организаций и регионов Белоруси: эффективность и инновации: материалы докладов международной научно-практической конференции (15-16 октября, 2013, г. Витебск). – УО "ВГТУ". – Витебск, 2013. С. 170-177.
25. Готько Н. М. Сучасні тенденції аграрного виробництва в системі функціонування сільських територій /Н. М. Готько // Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. Ужгород, 2013. – Вип. 2 (39). Ч.1. – С. 72-77.
26. Готько Н. М. Трансформаційні процеси аграрного виробництва в системі сільського розвитку /Л. М. Газуда, Н. М. Готько. Сборник научных трудов

- професорско-преподавательського состава Московского университета Министерства внутренних дел Российской Федерации. В четырех частях. / Редактор-составитель: Вернигора В.Г. М.: Издательство МУ МВД РФ «ЩИТ-М», 2014. Часть третья. С. 154-167.
27. Готько Н.М. Вплив структурних змін і нових форм господарювання в АПК регіону на використання соціальних ресурсів села/М.А.Лендел, М.А.Готько// Вісник Прикарпатського університету. Серія «Економіка». - № 6. – 2008. – С. 81-89.
28. Готько Н.М. Демографічні та соціально-економічні передумови відтворення населення сільських територій регіону/ Н.М.Готько, Ю.Л.Виноградов //Науковий вісник УжНУ. Серія «Економіка». – Ужгород, 2009. – Спецвип. 28. Ч.1. – С. 48-55. 22
29. Готько Н.М. Зарубіжний досвід управління розвитком сільських територій: трансформація досвіду в Україні/ М.А.Лендел, Н.М.Готько// АгроІнКом. - 2012. - № 4. - С. 35-42.
30. Готько Н.М. Напрями відтворення складових аграрного ресурсного потенціалу в контексті стійкого розвитку сільських територій Закарпатської області/О.С.Семененко, Н.М.Готько//Науковий вісник УжНУ. Серія «Економіка». – Ужгород, 2011. – Вип. 34. – С. 101-108.
31. Готько Н.М. Напрями і перспективи розвитку міжнародного туризму в Закарпатській області/ М.А.Лендел, І.В.Свида, Н.М.Готько, С.С.Волошенко// Вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні економічні відносини». – 2010. - № 4-5. – С. 177-188.
32. Готько Н.М. Проблеми забезпечення сталого розвитку сільських територій/Н.М.Готько// Економіка і управління в умовах глобалізації: матеріали III міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 29 січ. 2014 р./М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, Ін-т економіки і упр. – Донецьк: Вид-во "Ноулідж" (донецьке відділення), 2014. – С. 241-244.

33. Готько Н.М. Проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій Закарпатської області/Н.О.Кушнір, Н.М.Готько//Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Гірські території і проблеми та перспективи розвитку: зб.наук.праць; НАН України, Ін-т регіональних досліджень. – Львів, 2012. – Вип.1 (93). – С. 195-205.
34. Готько Н.М. Проблеми функціонування та розвитку сільських територій прикордонного регіону/Н.М.Готько //Науковий вісник УжНУ. Серія «Економіка». – Ужгород, 2011. – Вип. 33. Ч. 2. – С. 34-37.
35. Готько Н.М. Роль сільських територій в забезпеченні сталого розвитку прикордонного регіону/ К.С.Брензович, Н.М.Готько // АгроІнКом. - 2012. - № 1-3. - С. 120-125.
36. Готько Н.М. Сутнісні підходи до функціонування сільських територій/Н. М. Готько, В. В. Польовська// Розвиток національної економіки: методологія та практика: Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 15-16 квітня 2014 року, проведеної на базі ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”, м. Івано-Франківськ. – Тернопіль: Крок, – 2014. – С. 78-80.
37. Готько Н.М. Трансформація державного регулювання аграрної сфери і управління розвитком сільських територій / М. А. Лендел, С. М. Газуда, Н. М. Готько// Науковий вісник УжНУ. Серія „Економіка”. Ужгород, 2012. – Вип. 35. Ч.1. – С. 122-128.
38. Готько Н.М. Функції життєзабезпечення сільських територій/ Н. М. Готько// Наукові орієнтири розвитку України в умовах євроінтеграції: матеріали всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Хмельницький, 12-13 грудня 2013 р.). – Тернопіль: Крок, 2013. – С. 23-26.
39. Губені Ю. Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської теорії і практики / Ю.Губені // Економіка України. – 2007. - №4 – С.62-65.
40. Губені Ю. Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської теорії і практики / Ю.Губені // Економіка України. – 2007. - №4 – С.62-65.

41. Данилишин Б. М. Регулювання розвитку інноваційного потенціалу в економіці : [монографія] / Б. М. Данилишин, М. Х. Корецький, О. І. Дацій. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – 220 с.
42. Демографічна ситуація в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2013/dem0713.pdf
43. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. // Офіційний вісник України. – 2007. - №7. – С.7-46.
44. Державна цільова програма сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року (проект) // Економіка АПК. - 2010. - №7. – С.3-15.
45. Долішній М.І. Роль стратегій соціально-економічного розвитку областей у реалізації сталого розвитку України / М. І. Долішній// Соціально-економічні дослідження у перехідний період. Регіональна політика сталого розвитку: принципи формування, механізми реалізації (Збірник наукових праць). Вип. 5 (XXXXVI) / НАН України. Інститут регіональних досліджень. від.ред. акад. НАН України М.І. Долішній. – Львів, 2002. - 592 с.
46. Духневич А.В. Сільське господарство України в умовах членства в СОТ/ А.В.Духневич//Часопис Академії адвокатури України. – 2011. - №12. – С.1-5.
47. Економіка аграрного сектору : [навч. посіб.] / В. К. Збарський, М. А. Лендел, В. І. Мацибора, А. А. Чалий; за ред. чл.-кор. УААН, проф. М. А. Лендела. – К. : НУБіП України, 2009. – 410 с.
48. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. / голова редакційної ради : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. Т. 3 / [відп. редактор Мочерний С. В. та ін.]. – 2002.– 952 с.
49. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. / Редакційна рада : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. Т. 1 / [Відп. ред. Мочерний С. В. та ін.]. – К. : Видавничий центр «Академія», 2002. – 864 с.
50. Єрмоленко В.М. Особливості формування категорії «сталий розвиток сільських територій» [Електронний ресурс] / В.М.Єрмоленко // Науковий

- вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2010. – Вип. 156. – Режим доступу до журн.: - http://www.nbuu.gov.ua/portal/chem_biol/nvnau/2010_156/10evm.pdf.
51. Житловий фонд Закарпаття у 2012 році: статистичний збірник/Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2012. – 83 с.
52. Жихаревич Б. С. Агропромисловий сектор крупного міста / Б. С. Жихаревич. – К. : Техніка, 1999. – 141 с.
53. Закарпатська обласна державна адміністрація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.carpathia.gov.ua/ua/153.htm>
54. Залуцький І.Р. Сільські території як об'єкт розвитку: питання унормування сутності поняття / І.Р.Залуцький // Регіональна економіка. – 2010. - №4. – С.33-39.
55. Збарський В.К. Сталий розвиток сільських територій: проблеми і перспективи / В.К. Збарський // Економіка АПК. – 2010. -№11. – С. 129-136.
56. Зубець М.В. Економічні аспекти реформування аграрно-промислового комплексу України / М.В. Зубець, М.Д.Безуглий. – К.: Аграрна наука, 2010. – 32 с.
57. Ільчук О.О. Особливості утворення синергетичного ефекту управління економічним потенціалом торговельного підприємства в сучасних умовах господарювання [Електронний ресурс] / О.О.Ільчук // Науковий вісник НОТУ України (зб.наук.праць). – 2010. – Вип.20.1. – С.162-165. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/chem_biol/nvnltu/20_1/162_Iczuk
58. Інформаційний звіт про діяльність Національного наукового центру "Інститут аграрної економіки" за 2008 рік. – К. : ЮНЦ "Інститут аграрної економіки", 2008. – 100 с.
59. Ісаєва І.М. Математичне моделювання економічних систем: синергетичний підхід / І.М.Ісаєва // Економіка та управління національним господарством. – 2009. - № 4(8). – С.27-34.

60. Каналізаційне господарство області у 2012 році: статистичний бюлетень/Головне управління статистики у Закарпатській області; відп. за випуск З. В. Добрянська. – Ужгород, 2013. – 21 с.
61. Карпенко Г.В. Кластерний підхід в організації агропромислового виробництва / Г.В.Карпенко (Електронний ресурс) // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Серия «Экономика». Том 20 (59). – 2007. - №2. – С.16-25. Режим доступу: http://science.crimea.edu/zapiski/2007/economics/uch_20_2e/karpenko_3.pdf
62. Класифікація видів економічної діяльності ДК009:2010 [Електронний ресурс]: Національний класифікатор України/ Держспоживстандарт України від 11.10.2010 № 457. – Режим доступу: http://www.ubc.ua/Links/codes_ua2.html
63. Кластеризація економічної діяльності та обслуговування як інструмент сталого розвитку сільських територій / Д. Крисанов, Л. Удова // Економіка України. - 2009. - № 10. - С. 69-75. – С.69.
64. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР// Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 30.
65. Концепція державної регіональної політики [Електронний ресурс]: Затверджено Указом Президента України від 25 травня 2001 року № 341/2001. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
66. Концепція економічної безпеки України/ Інститут економічного прогнозування; кер. проекту В. М. Геєць. – К. : Логос, 1999. – 56 с.
67. Концепція загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 року [Електронний ресурс]: Розпорядження КМУ № 121-від 03.02.2010. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/121-2010-p>
68. Концепція Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006-2010 роки [Електронний ресурс]: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2005 р. № 536-р. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>

69. Концепція сталого розвитку Закарпаття. – Ужгород, 2002. – 70 с.
70. Копенгагенська декларація про соціальний розвиток. [Електронний ресурс] .
– Режим доступу : <http://pravo-law.kiev.ua/242076.html>
71. Костирко І. Соціальна інфраструктура як чинник розвитку підприємництва в аграрній сфері [Електронний ресурс] / І. Костирко, С.Тимофіїв // Економіка АПК. – 2006. – № 16(2). – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Chem_Biol/Vldau/APK/2009/files/09kigdia.pdf
72. Коцюба Р. Сучасні тенденції розвитку земельних відносин та забезпечення ефективного землекористування/Р. Коцюба//Юридична Україна. – 2011. № 11. – С. 47-53.
73. Кравченко С.А. Особливості розвитку прикордонних регіонів України: матеріали Інтернет-конференції «Наука и образование без границ – 2008. [Електронний ресурс]/С. А. Кравченко. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/34_NOBG_2008/
74. Кропивко М. Екологічна диверсифікація використання сільськогосподарських земель в Україні / М. Кропивко, О. Ковальова // Економіка України. — 2010. — № 7. — С. 78-85.
75. Крупін В.Є. Сучасні тенденції розвитку сільських територій: досвід Європейського Союзу [Електронний ресурс] / В.Є. Крупін. - Режим доступу: http://www.confcontact.com/20101224/2_krupin.htm.
76. Кудла Н. Багатофункціональний розвиток сільських територій від базових ідей до активізації місцевого підприємництва / Н. Кудла // Економіка України – 2008. - №1. - С. 62-71.
77. Кульшова Г. Прикордонний регіон як об'єкт суспільно-географічних досліджень [Електронний ресурс] / Г.Кульшова // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіональний збірник наукових праць. – 2008. - №5. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Chseg/2008_5.
78. Лендел М. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого і сучасність [монографія] / М. Лендел. – Ужгород: Патент, 1999. – 275 с.

79. Лендел М.А. Перспективи інтеграції аграрного сектора України до спільної аграрної політики ЄС: проблемні аспекти / М.А. Лендел, Н.М.Жулканич // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Міжнародні відносини». – Вип.1 – 2007. – С.6-12. – С.7.
80. Лендел М.А. Регіон в системі прикордонного співробітництва: [монографія] / М.А. Лендел, П.Ю. Студеняк. – Ужгород: Карпати, 2009. - 472 с.
81. Лисенко Л. Ефективність місцевого самоврядування як чинник сталого розвитку сільських територій (Електронний ресурс) / Л.Лисенко // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2010. - Вип.1. (4). — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/2010_1/index.html.
82. Лучик С.Д. Вплив трансформаційних змін на використання трудового потенціалу села / С.Д.Лучик // Економіка АПК. - 2009.– №3. - С.149-153.
83. Малік М.Й. Концептуальні засади розвитку сільських територій [Електронний ресурс] / М.Й.Малік, В.А. Пулім // Доповіді Міжнародного симпозіуму «Розвиток соціального капіталу та локальних ініціатив у забезпеченні сільського розвитку», - Житомир: ДВНЗ ДАЕУ. 2007. -163 с. – Режим доступу: <http://baitas.lzuu.lt/~mazylis/julram/8/156.pdf>.
84. Малік М.Й. Мотивація виробничої діяльності в аграрній сфері економіки: методологія і організація. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 1996. – 177 с.
85. Малік М.Й. Сталий розвиток сільських територій на засадах регіонального природокористування та еколого-безпечного агропромислового виробництва/ М.Й.Малік, М.А.Хвесик // Економіка АПК. – 2010. - № 5. – С.3-11.
86. Мамонов І.Л. Організаційні шляхи вирішення проблем сталого розвитку територій / І.Л.Мамонов // Сталий розвиток територій: проблеми та шляхи вирішення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 1-2 жовтня 2010: тези доп. – Дніпропетровськ, 2010 - С.75-76.

87. Манівчук Ю.В. Екологічні системи аграрного виробництва в Карпатах/ Ю. В. Манівчук. –Ужгород: Видавництво „Закарпаття”, 1996 – 276 с.
88. Мельник С.І. Соціально-економічні проблеми відтворення та ефективного використання ресурсного потенціалу села: [монографія] / С.І.Мельник. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – 428 с.
89. Мікловда В. П. Агропромислове виробництво регіону в умовах ринкових трансформацій / В. П. Мікловда, М. В. Газуда. – Ужгород : Ліра, 2008. – 224 с.
90. Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво: [монографія]/Н. Мікула. – Львів: ІРД НАН України, 2004. – 395 с.
91. Михайлова Л. Досвід управління соціальним розвитком сільських регіонів в Україні та ФРН / Л. Михайлова, П. Тіллак, Х. Бізольд // Регіональна економіка. – 2000. - №3. – С.169-175.
92. Моліна О.В. Сталий соціально-економічний розвиток регіону: аналіз підходів та інструментів оцінки / О.В. Моліна, В.М. Осипов // Регіональна економіка. – 2010. - №4. – С.25-31.
93. Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей у сільському господарстві у 2010 році : статистичний бюлетень/Державний комітет статистики; відп. за випуск О.М. Прокопенко. – Київ, 2011. – 52 с.
94. Онисько С.М. Регіональні особливості становлення і розвитку фермерства/ С. М. Онисько, В. В. Липчук, П. С. Березівський, І. В. Вороний. – Львів: Українські технології, 2001. – 172 с.
95. Онищенко О. Сільський розвиток: основи методології та організації / О.Онищенко, В.Юрчишин // Економіка України. – 2006. - №10 (539). – С.4-13.
96. Організація становлення сільських територій первинного (базового) рівня в системі сільського розвитку (на матеріалах Чернігівської області): автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.03 / В.В. Щербатюк; Нац. наук. центр "Ін-т аграр. економіки" УААН. — К., 2009. — 21 с.

97. Організація управління аграрною економікою: [монографія] / М. Ф. Кропивко, В. П. Немчук, В. В. Росоха та ін.; за ред. М.Ф.Кропивка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. - 420 с.
98. Осташко Т.О. Ринкова трансформація аграрного сектора: [монографія] / Т.О.Осташко. – К.: Фенікс, 2004. -280 с.
99. Павліха Н.В. Управління сталим розвитком просторових систем: теорія, методологія, досвід: [монографія]/Н. В. Павліха. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – 380 с.
100. Павлов О. Сільські території: теоретико-методологічні засади дослідження [Електронний ресурс] / О. Павлов. – Режим доступу : <http://histans.com/JournALL/regions/3/5.pdf>
101. Павлов О.І. Сільські території України : історична трансформація парадигми управління : [монографія] / О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2006. – 360 с.
102. Павлов О. І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель : [монографія] /О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2009. – 344 с.
103. Павлов О.І. Сільський розвиток та розвиток сільських територій: процесуальний та об'єктний прояви / О.І.Павлов // Економіка, фінанси, право. – 2009. - №7. – С.17-20.
104. Павлов О.І. Сільський розвиток як предмет наукового аналізу [Електронний ресурс] / О.І. Павлов // Актуальні проблеми державного управління: [зб. наук. праць]. – 2008. - №2 (34). – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Arpu/2008_2/.
105. Павлов О.І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: [монографія] / О.І. Павлов – Одеса: Астропринт, 2006. – 360 с.
106. Павлов О.І. Управління соціально-економічним розвитком сільських територій України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня.... д-ра екон. наук : 08.00.03 / О. І. Павлов; "Ін-т аграр. екон.", Укр. акад.аграр. наук, нац. наук. центр. — К., 2010. - 36 с.

107. Петриков А. В. Устойчивость сельского развития / А. В. Петриков // Экономист. – 2006. - № 7. – С. 86-93.
108. Пістун М. Д. Географія агропромислових комплексів: [навч. посібник] / М. Д. Пістун, В. О. Гуцал, Н. І. Провотар. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
109. Поп С. С. Природні ресурси Закарпаття / С. С. Поп. – Ужгород : Спектраль, 2002. – 296 с.
110. Потриваєва Н.В. Історичні аспекти організаційно-економічних перетворень в аграрній сфері АПК / Н.В.Потриваєва, М.Д.Бабенко // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – 2010. - Вип.1 (52). – Т.1. – С.112-118.
111. Прадун В.П. Сталий розвиток регіональних і агропромислових комплексів / В. П. Прадун; НАН України. Об'єдн. ін-т економіки. – К., 2005. – 256 с.
112. Притула Х.М. Аналіз зовнішніх факторів розвитку сільських територій / Х. М. Притула // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип.21.10 – С.124-131.
113. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України [Електронний ресурс]: Закон України від 23.03.2000 № 1602-III. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1602-14>
114. Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції: Закон України від 17.07.1997 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua(Законодавчі акти України).
115. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
116. Про затвердження правил побутового обслуговування населення. [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 1994 р. № 313. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>

117. Про Концепцію Національної програми відродження села на 1995-2005 роки [Електронний ресурс] : постанова Верховної Ради України від 4 лютого 1994 р. № 3924-XII. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
118. Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва [Електронний ресурс] : указ Президента України від 10.11.1994 № 666/94. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/666/94>
119. Про Основні засади розвитку соціальної сфери [Електронний ресурс] : указ Президента України від 20 грудня 2000 року № 1356/2000. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
120. Про основні засади розвитку соціальної сфери села [Електронний ресурс] : Закон України від 20.12.2000. Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
121. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві [Електронний ресурс] : Закон України від № 400-XII, 17.10.1990, – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1160-15>
122. Про спеціальний режим інвестиційної діяльності у Закарпатській області. [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 24 грудня 1998 р. № 357-XIV. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12> 258
123. Про спеціальну економічну зону "Закарпаття" [Електронний ресурс] : указ Президента України від 22 березня 2001 р. № 2322-III. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12> 259
124. Про статус гірських населених пунктів в Україні [Електронний ресурс] : Закон України від 15.02.1995 № 56/95-ВР. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>
125. Про стимулювання розвитку регіонів [Електронний ресурс] : Закон України від 08.09.2005 № 2850-IV. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3924-12>

126. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року : розпорядження КМУ від 10 серпня 2004 р. № 573-р // Офіційний вісник України. – 2004 – 2004: – № 32.
127. Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону): науково-аналітична доповідь / [В.В.Борщевський, Х. М. Притула, В. Є. Крупін, І. М. Куліш]; НАН України. Інститут регіональних досліджень; [наук. ред. В. В. Борщевський]. – Львів, 2011. – 60 с.
128. Продовольчий комплекс України : стан і перспективи розвитку / Л. В. Дейнеко, А. О. Коваленко, П. І. Коренюк, Е. І. Шелудько; за ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – К. : Наук. думка, 2007. – 276 с.
129. Проектні основи Концепції сільського розвитку. – К., 2007. – 12 с.
130. Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку / І.Прокопа // Економіка України. – 2007. - №6 (547). – С.50-59.
131. Регіональна стратегія розвитку Закарпатської області до 2015 року [Електронний ресурс] /Закарпатська обласна державна адміністрація. – Режим доступу : <http://www.carpathia.gov.ua/ua/135.htm>
132. Розвиток сільських територій України (1990-2010 роки) : [монографія]/ М. К. Орлатий, І. Ф. Гнибіденко, І. М. Демчак та ін.; за ред. М. К. Орлатого. – К. : НДІ "Укראгропромпродуктивність", 2012. – 752 с.
133. Розміщення продуктивних сил України: навч.метод. посібник для самост. вивч. дисц. / С. І. Дорогунцов, Ю. І. Пітюренко, Я. Б. Олійник та ін. – К.: КНЕУ, 2000. – 364 с.
134. Саблук П. Т. Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України в ХХІ столітті / П. Т. Саблук. – К., 2001. – 93 с.
135. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України/ П. Т. Саблук//Вісник аграрної науки. – 2006. - № 5. – С. 21-23.

136. Саблук П.Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави / П.Т.Саблук // Економіка АПК. - 2005. – № 11. – С.4-11.
137. Сахацький М.П. Поглиблювати теоретичні дослідження відродження українського села / М.П. Сахацький // Економіка АПК.- 2006. – №7 (141). – С. 60-62.
138. Ситник В.П. Трансформація АПК України в ринкові умови / В. П. Ситник. – К.: Інститут аграрної економіки, 2002. – 518 с.
139. Ситник К. Ноосфера: міфи і реальність [Електронний ресурс] / К.Ситник // Вісник Національної академії наук України. – 2003. - №5. – Режим доступу до журн: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/all/herald/2003-05/7.htm>.
140. Сільське господарство України за 2002 рік: статистичний збірник. – К., 2003. – 319 с.
141. Сільське господарство України за 2012 рік: статистичний збірник/Державна служба статистики України; за ред. Н.С. Власенко. – К., 2013. – 402 с.
142. Скидан О.В. Аграрна політика України в період ринкової трансформації: [монографія] / О.В. Скидан. – Житомир: Вид-во «Житомирський національний агроекономічний університет», 2008. - С. 37.
143. Смушак М.В. Організація системного розвитку сільських територій регіону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / М.В.Смушак – Ужгород, 2009. – 20 с.
144. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2012 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) [Електронний ресурс]: статистичний збірник. – Режим доступу : http://www.lugastat.lg.ua/files/zb_sots_demU_2012.pdf
145. Список областей України за чисельністю населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

146. Спільна аграрна політика Європейського Союзу: можливості та виклики для України. – К.: НІСД, 2011. -19 с.
147. Сталий розвиток: світоглядна ідеологія майбутнього: монографія/ М. А. Хвесик, І. К. Бистряков, Л. В. Левковська, В. В. Пилипів; за ред. акад. НААН України М. А. Хвесика. – К.: Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", 2012. – 465 с.
148. Стародубова С. Європі бракує їжі (Електронний ресурс) / С.Стародубова // Економічна правда. - 2011. – [20 липня]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2011/07/20/292371/>
149. Стасів О.Ф. Перспективи багатокладності в сільському господарстві [Електронний ресурс] / О.Ф. Стасів // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. - 2010. – №5. – С.33-36. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/Portal/natural/nvnu/ekonomika>– с.36
150. Статистичний збірник "Регіони України", 2005 /Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. Ч. II. – К., 2005. – 810 с.
151. Статистичний збірник „Регіони України” 2014/Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. Ч. II. – К., 2014. – 783 с.
152. Статистичний збірник „Регіони України” 2014/Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. Ч. I. – К., 2014. – 323 с.
- Статистичний щорічник України за 2010 рік/Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: ТОВ "Август Трейд", 2011. – 559 с.
153. Статистичний щорічник України за 2012 рік / Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: ТОВ "Август Трейд", 2013. – 551 с.
154. Статистичний щорічник Закарпаття за 2013 рік/Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2014. – 511 с.
155. Статистичний щорічник Закарпаття за 2009/Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2010. – 543 с.

156. Статистичний щорічник Закарпаття за 2011 рік/ Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2012. – 543 с.
157. Статистичний щорічник Закарпаття за 2012 рік/ Головне управління статистики у Закарпатській області; за ред. Г. Д. Гриник. – Ужгород, 2013. – 511 с.
158. Статистичний щорічник Закарпаття'2000 /Закарпатське обласне управління статистики; за ред. І. В. Ільтя. – Ужгород, 2001. – 448 с.
159. Статистичний щорічник України за 2000 рік/Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К., Техніка, 2001. – 598 с.
160. Статистичний щорічник України за 2013 р./Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – Київ, 2014. – 534 с.
161. Сільське господарство України за 2013 рік: статистичний збірник/ Державна служба статистики України; за ред. Н.С. Власенко. – К., 2014. – 400 с.
162. Статистичний щорічник України за 2004 рік/Державний комітет статистики України. – К.: Видавництво „Консультант”, 2005. – 588 с.
163. Статистичний щорічник України за 2012 рік / Державна служба статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : ТОВ "Август Трейд", 2013. – 551 с.
164. Стоянець Н.В. Соціально-економічний розвиток сільських територій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.00.05 / Н.В. Стоянець; Полтав. нац. техн. ун-т ім. Ю.Кондратюка. - Полтава, 2009. - 20 с.
165. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року /за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ "ІАЕ", 2012. – 182 с.
166. Стратегія устойчивого развития территории / под.ред. В.Н. Степанова. – Одесса: ИПРЭЭИ НАН Украины, 2001. -140 с.
167. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 рр.). Шляхом європейської інтеграції/авт. кол.: А.С.Гальчинський, В.М.Геєць та

- ін. – Нац. ін-т стратег.дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань європ. інтегр. України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
168. Талавиця М.П. Організаційно-економічний механізм державної підтримки розвитку сільських територій: [монографія] / М.П.Талавиця. – К.: Вид-во НАУ, 2008. – 384 с.
169. Татаревська М.С. Рівень життя сільського населення: оцінювання та напрями поліпшення: монографія/ М. С. Татаревська. - Одеса, 2007. – 298 с.
170. Теорія, політика та практика сільського розвитку /за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О. М. Бородіної, д-ра наук, чл. кор. УААН І. В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2010. – 376 с.
171. Терещенко В. Яка громада, така й порада, або Деякі чинники сталого розвитку сільських територій [Електронний ресурс] / В.Терещенко // Сільські вісті. – 2011. - №7. – Режим доступу: <http://www.silskivisti.kiev.ua>
172. Терещенко В.К. Перспективні напрями соціально-економічного розвитку сільських територій [Електронний ресурс] / В. К.Терещенко, Н. В. Морозюк // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України (Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес». - 2011. – Вип.163. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/nvnu_eamb/2011_163_1/11tvk.pdf
173. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть/ А. С. Філіпенко, В. С. Будкін, А. С. Гальчинський та ін. – К. : Либідь, 2002. – 470 с.
174. Україна у цифрах у 2010 році; за ред. Осауленка / Державний комітет статистики України. – К., 2011. – 252 с.
175. Українська правда. - 2011. – [06 жовтня] [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/10/6/6643213/>.
176. Федун І. Л. Оцінка інноваційно-інвестиційної активності в агропромисловому виробництві [Електронний ресурс] /І.Л.Федун. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1590>

177. Фермерські господарства Львівщини: статистичний збірник/ Головне управління статистики у Львівській області. – Львів, 2010. – 113 с.
178. Чайковський Р.Й. Особливості та форми тіньової економіки в прикордонному регіоні / Р.Й. Чайковський // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2007. - №12. – С.189-195.
179. Червен І.І. Трансформація земельних відносин та напрями її вдосконалення / І.І.Червен, І.І.Кузьома // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – Вип. 1 (52). – Т.1. – С.23-30 – С.30.
180. Чисельність постійного населення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/news/op_2.pdf
181. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: [підручник] / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – 6-те вид., переробл. і доповн. – К. : Знання, 2008. – 310 с.
182. Шиян В.Й. Соціально-економічні проблеми українського села в постіндустріальній стадії розвитку суспільства / В.Й. Шиян // Економіка АПК. – 2005. - №11. – С.72-76.
183. Шолох Ю.М. Стратегічне планування розвитку прикордонного регіону(на прикладі Закарпатської області) / Ю.М.Шолох // Регіональна економіка. – 2007. - № 2. – С.131-138.
184. Шпильова Ю. Б. Розвиток роздрібної торгівлі в сільській місцевості України: проблеми та перспективи [Електронний ресурс]/Ю. Б. Шпильова; ДУ “Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України”. – Режим доступу : http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pprbsu
185. Шубравська О. Сталий економічний розвиток: поняття і напрям досліджень / О.Шубравська // Економіка України. – 2005. - №1. – С.36-42.
186. Щекович О.С. Використання зарубіжного досвіду державного регулювання економіки АПК в Україні / О.С.Щекович// Економіка АПК. - 2009. - №1. – С.140-146.

187. Юрчишин В.В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки / В.В.Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. - №3. – С. 3-7.
188. Budavari Janos V. Agricultural And Rural Development Policies Between Market Orientation And Protectionism In CEEs, Analysis of agri-food sector development in Central and Eastern European countries, Selected papers. Edited by Slobodanka B. Teodosijevic. Rome, October 1996. Режим доступу: http://fadr.msu.ru/nap/april_96/
189. Lewis Dijkstra, Vincente Ruiz. Refinement of the OECD regional typology: Economic Performance of Remote Rural Regions [Електронний ресурс] / DG Regio, European Commission; OECD, April 2010. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/dataoecd/41/56/45511797.pdf>
190. Natura 2000, A European Network of protected sites under EU legislation, UNEP-WCMC [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.biodiversitya-z.org
191. Rural Development in the EU, Statistical and Economic Information, Report 2010 - 257 p. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/rurdev2010/RD_Report_2010.pdf
192. The Common Agricultural Policy Explained, European Commission, Directorate-General for Agriculture and Rural Development, 16 p. – С.7.
193. The Common Agricultural Policy Explained, European Commission, Directorate-General for Agriculture and Rural Development, 16 p. –С.15
194. The future of rural areas in the CEE New Member States, Network of Independent Agricultural Experts in the CEE Candidate Countries, January 2004, IAMO, p.214. – С.15-16.
195. Toneva Kr. Identification of the Rural Areas of Bulgaria [Електронний ресурс] / Kr. Toneva // Trakia Journal of Sciences. – 2008 - No.3 - Vol.6. - p.13-17. – Режим доступу: <http://tru.uni-sz.bg/tsj/TJS-Vol.6%20N3%202008/K.%20Toneva.pdf>

ДОДАТКИ

Додаток А

Наявність населення, виробництво валової продукції сільського господарства, площа сільгоспугідь та кількість сільських поселень в областях Карпатського регіону*

Адміністративна область	Всього населення, млн. осіб		Валова продукція с/г, всього, млн. грн. (у постійних цінах 2010 р.)			У т.ч. в господарствах населення			Площа сільгоспугідь, тис.га, в усіх категоріях господарств			У т.ч. в господарствах населення			Кількість сіл			
	1990	2000	2013**	1990	2000	2013	1990	2000	2013	1990	2000	2013**	1990	2000	2013	1990	2000	2013
Закарпатська	1,258	1,264	1,256	4184,4	3272,4	4312,9	2488,6	3094,8	4087,7	414,7	433,4	469,7	57,5	271,6	359,5	563	579	579
Івано-Франківська	1,431	1,430	1,382	5490,8	4031,9	5613,8	3006,5	3635,4	3862,9	497,9	524,4	645,4	157,8	326,7	373,9	760	765	765
Львівська	2,748	2,626	2,538	10352,1	6971,6	8813,3	5350,7	6291,8	5914,4	1262,1	1131,9	1292,0	143,8	642,8	772,1	1871	1852	1850
Чернівецька	0,938	0,932	0,908	4805,8	3044,2	4514,5	2018,7	2489,2	3452,7	472,8	458,6	482,0	62,5	219,2	327,1	398	398	398
Разом по Карпатському регіону	6,375	6,252	6,084	24833,1	17320,1	23254,5	12864,5	15511,2	17317,7	2647,5	2548,3	2889,1	421,6	1460,3	1832,6	3592	3594	3592
Довідково: Україна	51,6	48,7	45,4	282774,2	151022,2	252859,0	83612,9	93024,5	116268,1	41374,4	38421,4	42744,5	2669,0	8543,4	20437,2	28819	28651	28397
Регіон, % до України	12,3	12,8	13,4	8,8	11,5	9,1	15,4	16,7	14,8	6,4	6,6	6,7	15,8	17,1	9,0	12,5	12,5	12,6

*Розраховано за джерелом: [135, с. 29, 79, 214, 216, 223; 158, с. 24; 161, с. 23, 136; 162, с. 44,79, 214, 216, 223; 151, с. 266, 184, 187].

** на 1 січня 2014 року

Додаток Б

**Показники основних складових ресурсного потенціалу фермерських господарств України, в т.ч. областей
Карпатського регіону***

	Україна			Закарпатська			Івано-Франківська			Львівська			Чернівецька		
	2000	2010	2013	2000	2010	2013	2000	2010	2013	2000	2010	2013	2000	2010	2013
Кількість фермерських господарств, од.	34428	41524	40752	1454	1606	1501	632	561	556	1164	956	1025	626	772	745
Площа наданих їм сільськогосподарських угідь, га	2157,7	4292,8	4451,7	11,2	13,6	10,8	22,1	23,5	28,0	52,1	52,1	52,3	7,7	27,9	30,3
в тому числі ріллі (тис. га)	1994,0	4161,9	4310,0	10,2	12,3	7,0	19,7	22,0	26,3	43,1	47,4	49,0	7,0	25,0	26,8
Припадає сільськогосподарських угідь в середньому на одне господарство, га	62,7	103,3	-	7,7	8,5	-	35,0	41,9	-	44,7	55,0	-	12,3	36,1	-
в тому числі ріллі	57,9	100,2	-	7,0	7,6	-	31,2	39,2	-	36,9	50,0	-	11,2	32,4	-
Частка сільгоспугідь, наданих фермерським господарствам, у загальній площі, %	5,6	10,3	-	2,6	3,1	-	4,2	4,5	-	4,6	4,1	-	1,7	5,9	-
Чисельність працюючих в фермерських господарствах, всього осіб	71504	98400	98617	2540	1945	1810	2740*	1143	953	5253	2415	2552	1727*	1603	1632
в т.ч. жінок	25394	26894	25534	1169	508	596	1063*	346	223	1893	680	713	755*	543	444
Наявність с/г техніки:															
- трактори	22118	29254	35019	293	108	148	496	302	319	1080	1005	904	268	226	405
- зернозбиральні комбайни	4585	7743	8572	17	24	25	115	107	101	291	359	260	23	40	86
- сівалки	9982	15464	18687	71	32	25	148	142	140	198	368	285	93	83	152

*Розраховано за джерелом: [135, с. 166, 204, 351-354; 172, с. 14; 87, с. 43-48; 162, с. 166, 167, 351, 352, 353, 354, 355].

**2005 р.

Розвиток сільських територій: монографія / Л. М. Газуда, Н. М. Готько, М. Ю. Лалакулич. – Ужгород: Видавництво ФОП Сабов А.М., – 2015. – 204 с.

ISBN 978-617-7344-10-9

У монографії розглянуто особливості забезпечення збалансованого розвитку сільських територій. Досліджено процеси і обґрунтовано результати реформування аграрного сектору в умовах ринкового господарювання, оскільки відмічені процеси тісно пов'язані із перспективами соціально-економічного розвитку сільських територій. Окреслено концептуальні підходи до формування системного багатофункціонального розвитку територій сільської місцевості, в тому числі в контексті діяльності підприємств різних форм власності і форм господарювання. Розкрито специфіку сільських територій як об'єкта сільського розвитку та управління, обґрунтовано необхідність застосування до них територіального підходу. Обумовлено доцільність формування відповідної соціальної інфраструктури на селі, виявлено її вплив на системний розвиток сільських територій. Узагальнено зарубіжний досвід управління сільськими територіями, окреслено напрями і можливості трансформації його в Україні та окремих прикордонних регіонах. Значна увага приділена економічним, правовим і організаційним важелям розширеного відтворення сільських територій.

Видання розраховано на широке коло спеціалістів науковців, практиків, викладачів і студентів вузів, коледжів аграрного і економічного профілю, працівників управлінських структур, державних органів влади, органів місцевого самоврядування.

ББК 65.9(4УКР-4ЗАК)32
УДК 338.432.(477.87)

Здано до набору: 30.09.2015 р. Підписано до друку: 09.10.2015 р.

Формат 60x84/8. Папір офс. Гарнітура Times New Roman.

Друк офс. Ум. друк. арк. 11,85. Обл.-вид. арк. 9,12.

Тираж 300 шт. Замовлення № 52.

Видавництво «Бреза».

м. Ужгород, вул. Університетська, 21/220. Тел./факс: (0312) 64-37-22

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4815 від 25.02.2015 р.

Друк: ФОП «Наумченко Н.В.»

м. Ужгород, вул. Великокам'яна, 31